

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

САВЧУК АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК 94:323.382:63-051 (470+571) “1861” (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ У СЕЛЯНСЬКІЙ СПРАВІ ІЗ
ПІДГОТОВКИ РЕФОРМИ 1861 РОКУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

Спеціальність: 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.А. Савчук

Науковий керівник: Мельничук Олег Анатолійович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Савчук А.А. Діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки реформи 1861 року в Російській імперії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

Зміст анотації

У дисертації всебічно та комплексно висвітлено діяльність Головного комітету у селянській справі, який готував базис для проведення селянської реформи 1861 р. у Російській імперії, що увійшла до історіографії також і під назвою «Великої реформи». Детально проаналізовано вплив рішень цієї державної установи на вироблення її основних положень.

Йдеться про спроби реформування кріпосницької системи господарювання у сільському господарстві, здійснені імператорами Олександром I і Миколою I, які, однак, не принесли істотних зрушень з огляду на те, що діяльність у цьому напрямі обмежувалася прагненням збереження існуючого суспільно-політичного і економічного ладу. Суттєвим поштовхом до прискорення процесу запровадження реформи стала поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр., яка призвела до радикалізації настроїв у суспільстві.

Виявлено широку джерельну базу діяльності Головного комітету у селянській справі, що дозволяє висвітлити її різнобічно. Насамперед, роботу проведено у зазначеному напрямі Міністерством внутрішніх справ, яке очолював один із неформальних лідерів Комітету С.С. Ланський, а також – Губернських комітетів, матеріали діяльності яких зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та Державному архіві Хмельницької області, зокрема – це документи Київського, Волинського і Подільського губернських комітетів, а також канцелярії Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, який також

брав активну участь у роботі комітетів. Діяльність самого Головного комітету зафіксовано у Журналах цієї установи та мемуарах її членів Я.І. Ростовцева, С.С. Ланського, Д.М. Блудова, М.А. Корфа, М.М. Муравйова. Напрацювання Редакційних комісій, зібрані у «Матеріалах Редакційних комісій» та спогадах їх членів Н.П. Семенова, П.П. Семенова-Тянь-Шаньського, В.О. Черкаського, М.П. Позена. Слід зауважити, що саме ця група джерел особового походження яскраво демонструє вплив міжособистісного, а, отже, суб'єктивного фактору на підготовку реформи, дає можливість збагнути прагнення і мотивацію кожної зі сторін протистояння, що відбувалося між учасниками Головного комітету, зокрема між прибічниками ліберальних і консервативних проектів реформи. Саме у результаті цієї боротьби були вироблені її головні засади: селяни отримували особисту свободу і наділялися землею, отримали проміжний статус «тимчасовозобов'язаних» тощо.

Отже, у роботі висвітлено еволюцію ідей і програм селянської реформи 1861 р. Акцентовано увагу на особистій ролі у цьому процесі Миколи Олексійовича Мілютіна – фактичного лідера Редакційних комісій, адже саме зусиллям цієї держаної інституції були зрештою вироблені основні засади реформи, що склали основу Маніфесту 19 лютого.

Наголошено, що період підготовки селянської реформи 1861 р. став часом пошуку альтернативних шляхів подальшого розвитку Російської імперії. Акцентовано увагу на тому, що перша урядова програма реформи, вироблена Секретним комітетом у селянській справі (засновано 1857 р., а наступного року перейменовано на Головний комітет), а саме рескрипт віленському генерал-губернатору В.І. Назімову від 20 листопада 1857 р., фактично стала розширенням дії попередніх паліативних заходів із вирішення селянського питання, позаяк базувалася на локальних досвідах звільнення селян без землі у Прибалтійських губерніях впродовж 1816 – 1819 рр. і складанні інвентарів 1848 р. у Південно-Західному краї.

Втім, у середині 1858 р. перемогла позиція лібералів щодо звільнення селян із землею, яких представляв М.О. Мілютін. Доведено, що тут важливу роль відіграв особистісний фактор – кардинальна зміна у поглядах на реформу найближчого друга імператора Олександра II Я.І. Ростовцева, який очолював Редакційні комісії від початку їхнього створення у 1859 р. і до лютого 1860, коли головою став В.М. Панін, і відстоював необхідність наділення селян землею під час звільнення.

Ключові слова: Головний комітет у селянській справі, діяльність, Російська імперія, Губернські комітети, Редакційні комісії, селянська реформа 1861 р.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

- 1) Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – № 11–12. – С. 217–223.
- 2) Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 25 – Вінниця, 2017. – С. 341–347.
- 3) Селянська реформа 1861 року в радянській історіографії 1950-1960-х років. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М.Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 120 (5). – С. 69–72.
- 4) Передумови Селянської реформи 1861 року в Росії через призму діяльності Секретних комітетів // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 26 – Вінниця, 2017. – С. 225–231.
- 5) Квітнева програма 1858 року та її місце в процесі підготовки Селянської реформи 1861 року. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – К.: 2018. – Том 29 (68) № 2. – С. 50–56.
- 6) Персоналії Головного Комітету з селянської справи. // Znanstvena misel. – Любляна, Словенія, 2017 р. – Випуск 1. – С. 38–46.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

- 1) Реформа 1861 р. в іноземній історіографії // «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 5-6 травня 2017 р.). – С. 20–23.

- 2) Проблематика реформи 1861 р. в марксистській історіографії // «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). – С. 192–195.
- 3) Квітнева програма 1858 р. як джерело до вивчення селянської реформи 1861 р. // міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (м. Львів, 24–25 листопада 2017 р.). – С. 61–63.
- 4) Передумови селянської реформи 1861 р. через призму діяльності секретних комітетів // міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Дніпро, 8–9 грудня 2017 р.). – С. 27–31.
- 5) Передумови селянської реформи 1861 р. // V міжнародна науково-практична конференція «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (м. Одеса, 8–9 грудня 2017 р.). – С. 85–89.
- 6) Передумови селянської реформи 1861 р. через призму діяльності секретних комітетів // II міжнародна наукова конференція «Modern educational space: the transformation of national models in the terms of integration» (м. Лейпциг, 26 жовтня 2018 р.). – С. 86–89.
- 7) Передумови Селянської реформи 1861 р. // міжнародна науково-практична конференція «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (м. Баку, 14–15 грудня 2018 р.) – С. 112–115.

SUMMARY

Savchuk A. The activities of the Main Committee of peasant affairs in preparation for the reform of 1861 in the Russian Empire. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in historical sciences: specialty 07.00.02. – World History. – Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2020.

The dissertation all-around and comprehensively examines activities of the Main Committee of Peasant Affairs (1857-1861), created by Emperor Alexander II to prepare the peasant reform of 1861 in the Russian Empire, which is also part of historiography, known as the «Great Reform». The ideological struggle between the liberal and conservative members of the Main Committee and its structures - the Governorate Committees and Editorial Committees, the influence of the decisions of the Main Committee in the peasant cause on the development of the main provisions of this reform are covered in details.

These are attempts to reform the feudal system of agriculture in the emperors Alexander I and Nicholas I, which, however, did not bring significant progress given that activities in this direction were limited to the desire to preserve the existing socio-political and economic order. A significant impetus to accelerate the process of reform was the defeat of the Russian Empire in the Crimean War of 1853-1856, which led to a radicalization of sentiment in society.

A wide source base of the activity of the Main Committee of Peasant Affairs has been revealed, which allows to cover it in various ways. First of all, the work carried out in this direction by the Ministry of Internal Affairs, which was headed by one of the informal leaders of the Committee S.S. Lansky, as well as - Provincial Committees, whose materials are stored in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and the State Archives of Khmelnytsky region, in particular - are the documents of Kyiv, Volyn and Podillya provincial committees, as well as the office of Kyiv Governor-General I. Vasilchikov, who also took an active part in the work of the committees. The activities of the Main Committee itself are recorded in the Journals of this institution and the memoirs of its members Y. Rostovtsev, S. Lansky, D. Blydov, M. Corf, M. Muravyov. Proceedings of the Editorial Commissions, collected in the «Materials of the Editorial Committees» and the memoirs of their members N. Semyonov, P. Semyonov-Tyan-Shansky, V. Cherkassky, M. Posen. It should be noted that this group of sources of personal origin clearly demonstrates the influence of interpersonal and, consequently, subjective factors on the preparation of reform,

allows to understand the aspirations and motivations of each party to the confrontation between members of the Main Committee, including supporters of liberal and conservative reform projects. It was as a result of this struggle that its main principles were worked out: the peasants received personal freedom and were given land, received the intermediate status of "temporary conscripts", and so on.

Thus, the paper highlights the evolution of ideas and programs of peasant reform in 1861. Emphasis is placed on the personal role in this process of Nikolai Milyutin - the de facto leader of the Editorial Committees, because it is the efforts of this state institution were finally developed the basic principles of reform.

It is emphasized that the period of preparation for the peasant reform of 1861 was a time of finding alternative ways of further development of the Russian Empire. Emphasis is placed on the fact that the first government reform program developed by the Secret Committee of Peasant Affairs (founded in 1857 and renamed the Main Committee the following year), namely the rescript to Vilnius Governor-General V. Nazimov of November 20, 1857, was in fact an extension of previous palliative measures to resolve the peasant question, as it was based on local experience of liberating landless peasants in the Baltic provinces during 1816-1819 and compiling inventories in 1848 in the South-Western region.

However, in the middle of 1858 the position of the liberals regarding the liberation of peasants with land, represented by M. Milyutin. It is proved that the personal factor played an important role here - a radical change in views on the reform of the closest friend of Emperor Alexander II Y. Rostovtsev, who headed the Editorial Committees from the beginning of their creation in 1859 until February 1860, when he was replaced by V. Panin, and advocated the need to give the peasants land during the liberation.

Key words: Main Committee of Peasant's affairs, activities, Russian Empire, Governorate Committees, Editorial Committees, Emancipation reform of 1861.

LIST OF PUBLICATIONS

Articles in professional publications of Ukraine and included publications to international scientometric databases:

- 1) Amerykanska istoriografiya Selyanskoji reformy 1861 r. v Rosiji // Visnyk agrarnoji istoriji. Naukovyj zhurnal. – K., 2015. – # 11–12. – S. 217–223.
- 2) Selyanska reforma 1861 roku v suchasnij istoriografiji // Naukovi zapyshky VDPU imeni Myhajla Kocyubynskogo. Seriya: Istoriya. – Vypp. 25 – Vinnyca, 2017. – S. 341–347.
- 3) Selyanska reforma 1861 roku v radyanskij istoriografiji 1950-1960-x rokiv. // Gileya: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyx prac / Gol. Red. V.M.Vashkevych. – K.: Vydavnyctvo «Gileya», 2017. – Vypp. 120 (5). – S. 69–72.
- 4) Peredumovy Selyanskoji reformy 1861 roku v Rosiji cherez pryizmu diyalnosti Sekretnyx komitetiv // Naukovi zapyshky VDPU imeni Myhajla Kocyubynskogo. Seriya: Istoriya. – Vypp. 26 – Vinnyca, 2017. – S. 225–231.
- 5) Kvitneva programa 1858 roku ta yiji misce v procesi pidgotovky Selyanskoji reformy 1861 roku. // Vcheni zapyshky Tavrijskogo nacionalnogo universytetu imeni V.I. Vernadskogo. Seriya: Istorychni nauky. – K.: 2018. – Tom 29 (68) # 2. – S. 50–56.
- 6) Personaliji Golovnogo Komitetu z selyanskoji spravy. // Znanstvena misel. – Lyublyana, Sloveniya, 2017 r. – Vyppusk 1. – S. 38–46.

Publications that further reflect the results of the study:

- 1) Reforma 1861 r. v inozemnij istoriografiji // «Suspilni nauky: istoriya, suchasnist, majbutnye» (m. Kyiv, 5-6 travnya 2017 r.). – S. 20–23.
- 2) Problematyka reformy 1861 r. v marksystskij istoriografiji // «Chornomorski naukovi studiyi» (m. Odesa, 19 travnya 2017 r.). – S.

192–195.

- 3) Kvitneva programa 1858 r. yak dzherelo do vy`vchennya selyans`koyi reformy` 1861 r. // mizhnarodna naukovo-prakty`chna konferenciya «Priory`tety` suchasny`x suspil`ny`x nauk v transformacijny`x umovax» (m. L`viv, 24–25 ly`stopada 2017 r.). – S. 61–63.
- 4) Peredumovy` selyans`koyi reformy` 1861 r. cherez pry`zmu diyal`nosti sekretny`x komitetiv // mizhnarodna naukovo-prakty`chna konferenciya «Aktual`ni py`tannya rozvy`tku suspil`ny`x nauk u XXI stolitti» (m. Dnipro, 8–9 grudnya 2017 r.). – S. 27–31.
- 5) Peredumovy` selyans`koyi reformy` 1861 r. // V mizhnarodna naukovo-prakty`chna konferenciya «Politologiya, filosofiya, sociologiya, psy`xologiya: kontury` mizhdy`scy`plinarnogo perety`nu» (m. Odesa, 8–9 grudnya 2017 r.). – S. 85–89.
- 6) Peredumovy` selyans`koyi reformy` 1861 r. cherez pry`zmu diyal`nosti sekretny`x komitetiv // II mizhnarodna naukova konferenciya «Modern educational space: the transformation of national models in the terms of integration» (m. Lejpcy`g, 26 zhovtnya 2018 r.). – S. 86–89.
- 7) Peredumovy` Selyans`koyi reformy` 1861 r. // mizhnarodna naukovo-prakty`chna konferenciya «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (m. Baku, 14–15 grudnya 2018 r.) – S. 112–115.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	12
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	17
1.1. Історіографія дослідження.....	17
1.2. Джерельна база дослідження.....	56
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	64
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	71
2.1. Спроби вирішення селянського питання у дореформений період.....	71
2.2. Основні напрями діяльності Секретних комітетів	78
Висновки до розділу 2	84
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ ІЗ ПІДГОТОВКИ ПРОЕКТУ РЕФОРМИ	87
3.1. Створення і персональний склад Головного комітету у селянській справі... ..	87
3.2. Регіональні особливості функціонування Губернських комітетів	105
3.3. Вирішення селянського питання у проектних пропозиціях членів Головного комітету і Редакційних комісій	130
Висновки до розділу 3	159
РОЗДІЛ 4. ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ І ВИРОБЛЕННЯ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ РЕФОРМИ	161
4.1. Розробка та прийняття Головним комітетом підсумкових документів.....	161
4.2. Протистояння ліберальних і консервативних ідей у ході затвердження проекту реформи	176
Висновки до розділу 4	185
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	191
ДОДАТКИ	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАХО – Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

МВС – Міністерство внутрішніх справ

РДІА – Російський державний історичний архів (м. Москва)

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

ВСТУП

Актуальність теми. Запровадження Великих реформ 1860–1870 рр. стало найбільш резонансною подією в історії Російської імперії XIX ст. за масштабністю і глибиною впливу на всі сторони суспільного буття, лейтмотивом яких стала селянська реформа 1861 р. Задля її підготовки імператором Олександром II був створений Головний комітет у селянській справі як спеціальна державна установа. Враховуючи терміновість необхідності вирішення аграрного питання, яке особливо гостро постало в Російській імперії після її поразки у Кримській війні 1853–1856 рр., до складу цього органу увійшло кілька чиновників найвищого рангу, а сам Комітет посів винятково особливе місце в урядовій структурі. Проте, не зважаючи на вирішальний внесок, зроблений Головним комітетом у розробку основних положень зазначеної реформи, діяльність цієї установи не отримала належної уваги з боку науковців. Власне саме цим, насамперед, й визначається актуальність теми даного дослідження. Воно дозволяє з'ясувати вплив громадської думки на розробку основних положень реформи; виявити найбільш поширені ідеї щодо існуючого ладу країни, пов'язані з її підготовкою. Крім того дає можливість з'ясувати правовий статус Комітету як органу управління, визначити його роль і місце в механізмі підготовки та впровадження заявлених державою перетворень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в руслі наукової теми «Актуальні проблеми всесвітньої історії та методики її викладання» кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Тему дисертації затверджено Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 28 січня 2015 р.).

Об'єктом дослідження є державна установа Головний комітет у селянській справі Російської імперії.

Предметом дослідження є діяльність Головного комітету у селянській справі та його структур із підготовки селянської реформи 1861 р.

Мета дослідження полягає у комплексній характеристиці діяльності Головного комітету у селянській справі із підготовки проведення селянської реформи 1861 р.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання**:

- здійснити історіографічний та джерелознавчий аналіз та охарактеризувати методологічний інструментарій дослідження;
- розкрити передумови заснування Секретного комітету 1857 р. та перші кроки його діяльності;
- дослідити протистояння ліберальних і консервативних сил, яке мало місце у ході роботи Головного комітету;
- охарактеризувати діяльність Губернських комітетів та Редакційних комісій як дорадчих органів Головного комітету, їх регіональні особливості;
- проаналізувати діяльність Головного комітету у селянській справі на завершальному етапі розробки положень реформи.

Методологія дослідження включає широкий спектр принципів та методів наукового дослідження. Зокрема таких, що притаманні суто історичній науці, а також тих, які застосовуються й в інших галузях знань. Отже, використовувалися принципи: історизму, науковості, об'єктивності, системності, розвитку та комплексності. У межах історичного підходу використано порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний та проблемно-хронологічний методи дослідження. До загальнонаукових (міждисциплінарних) методів належать: статистичний і динамічний пошуки, аналіз, синтез, опис, дедукція та індукція, а також логічний та системний аналізи (причинно-наслідковий і структурно-функціональний аналізи).

Хронологічні рамки дослідження. Діяльність Головного комітету у селянській справі охоплює період з часу його створення 3 січня 1857 р. по видання імператорського «Маніфесту» 19 лютого 1861 р.

Територіальні межі дослідження визначаються тогочасними кордонами Російської імперії, адже діяльність Головного комітету у селянській справі стосувалась реформи загальнодержавного масштабу.

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дослідження:

- вперше в українській історіографії здійснено комплексне дослідження діяльності Головного комітету у селянській справі;
- вперше вивчено з'ясовано вплив особистісного фактору на роботу Головного комітету та його структур і, зрештою, на прийняті підсумкового рішення;
- вперше здійснено аналіз діяльності Губернських комітетів на основі фондів Київського губернського комітету, що зберігаються в ЦДІАК України;
- детально проаналізовано: діяльність Головного комітету на різних етапах підготовки селянської реформи 1861 р., внутрішню боротьбу та ідейні протиріччя між реформаторами всередині Головного комітету та поза цією установою. Зазначене протистояння досліджено в ключі дихотомії ліберальних та консервативних ідей у російському суспільстві в цілому;
- уточнено внесок Головного комітету у селянській справі в організацію підготовки і проведення селянської реформи 1861 р. Зокрема, це стосується питань керівництва, яке здійснював Головний комітет над процесом формування підконтрольних комітетів і комісій різного рівня, які займалися розробкою проектів реформи, підбором кандидатур на посади мирових посередників тощо.

Практичне значення дисертаційного дослідженні полягає в тому, що сформульовані у ньому основні положення і висновки можуть бути використані в процесі сучасного реформування галузі вітчизняної освіти. Матеріали дослідження стануть у нагоді при написанні узагальнюючих праць з історії слов'янських народів, всесвітньої історії, аграрної історії, джерелознавства, а також можуть бути використані для розробки спецкурсів із всесвітньої історії та історії слов'янських народів тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено автором на конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 5–6 травня 2017 р.), «Чорноморських наукових студіях» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (м. Львів, 24–25 листопада 2017 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 8–9 грудня 2017 р.), II міжнародній науковій конференції «Modern educational pace: the transformation of national models in the terms of integration» (м. Лейпциг, 26 жовтня 2018 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (м. Баку, 14–15 грудня 2018 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 12 наукових статтях і тезах, з яких 5 – опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, 1 – у виданнях, які включені до міжнародних науково-метричних баз; 6 – у збірниках наукових конференцій.

Обсяг і структура дисертації визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, 4 розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг основного тексту становить 182 с., загальний – 208 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Селянська реформа 1861 р. вже більше, ніж півтора століття продовжує викликати значний науковий інтерес, як у вітчизняних, так і зарубіжних істориків. За цей час, як зазначив О.П. Реєнт, «представниками багатьох поколінь вчених різних наукових шкіл і напрямків створено відповідну історіографічну та джерельну базу, яка сьогодні вважається однією з найпотужніших в історичній науці» [237, с. 7–24]. Слід зауважити, що наукове вивчення цієї теми розпочалося ще наприкінці ХІХ ст. У цей час вже з'явилася нагода розглядати реформу як історичну подію, адже через призму попередніх років стали очевидними її основні результати та наслідки. Здійснені дослідження з цієї теми стосуються найрізноманітніших її аспектів: розробки та підготовки, діяльності Головного комітету у селянській справі, реалізації та ін. Однак, згідно із твердженням академіка В.А. Смолія, «чимало питань ще очікує на вдумливих та ретельних дослідників» і, насамперед, «потребує вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів, – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи у життя» [244, с. 4–6]. Відтак, наявний масив історичних студій із проблематики селянської реформи 1861 р. можна поділити на кілька основних груп. До першої слід віднести історіографічний доробок другої половини ХІХ – початку ХХ ст., який представлений працями вчених Російської імперії; другу групу складають напрацювання радянських істориків; третю – сучасні наукові розробки українських вчених; четверту – студії зарубіжних дослідників, важливою складовою яких є праці сучасних російських науковців.

Історики Російської імперії досліджували переважно політичну складову реформи, розглядаючи її паралельно із розвитком революційного руху в Росії. У їхніх роботах діяльність Комітету характеризувалася з погляду надкласового захисту матеріальних інтересів селянства, протидії своєкорисливим домаганням поміщиків та зв'язку реформи з перспективою подальшої лібералізації суспільного ладу і політичної системи Російської імперії. Останньому аспекту надавалася така велика увага, що власне діяльність органів, які готували реформу, специфіка їхніх функцій, а також економічний зміст перетворень витіснялися на периферію.

І.І. Іванюков у праці «Падіння кріпосного права в Росії» 1882 р., та Г.А. Джаншиєв у книзі «Епоха Великих реформ», що витримала 20 перевидань впродовж 1883–1907 рр., виклали своє бачення реформи, яке фактично стало офіційною позицією Російської імперії у цьому питанні [126; 115]. Вони розглядали реформу як результат поширення гуманістичних ідей серед імперської верхівки. Основна увага приділялася підготовці реформи, а не її реалізації. Крім того, в їхніх роботах провідною була точка зору про «класовий мир» саме в період змін та нововведень. Згідно із думкою цих дослідників, поміщики здійснили реформу всупереч власному зиску, а селяни були їм за це вдячні. Так, Г.А. Джаншиєв убачав у Маніфесті здійснення сподівань народу, а І.І. Іванюков керувався ідеалістичними уявленнями про визначальну роль «гуманно-прогресивних ідей», зокрема, що державна влада спиралася на освічене ліберальне дворянство, як безкорисливого захисника інтересів селян. Однак автор не вважав селянство за силу, здатну впливати на процес розробки основних положень реформи. У 1891 р. російський економіст Л.В. Ходський в роботі «Земля і землероб» зазначив: «реформа – це великий визвольний акт шляхетного й освіченого російського дворянства на чолі з Царем-Визволителем» [166].

Дослідження І.І. Іванюкова «Падіння кріпосного права» ґрунтується на повному викладі офіційних відомостей про хід формування законодавства. Автор високо оцінює правові та адміністративні аспекти реформи,

підкреслюючи втілення в них просвітницько-гуманістичних принципів, якими керувалися члени Головного комітету у селянській справі.

На межі XIX–XX ст. склалася зовсім інша, втім неофіційна концепція. Відомі тогочасні історики В.Й. Ключевський, С.Ф. Платонов, О.О. Корнілов та інші вітали скасування кріпосного права й подальші реформи, однак вказували на проблеми, що їх супроводжували.

У 1893 р. вийшла праця О.О. Корнілова «Селянська реформа 1864 року в Царстві Польському» [134, с. 42]. Автор розмірковував про шляхи проведення реформи, аналізуючи успіхи та помилки реформаторів, розстановку сил і мотиви, якими вони керувалися. Він першим висунув питання про «матеріальні фактори як передумову скасування кріпосного права» [134, с. 42]. О.О. Корнілов не заперечував ролі класової боротьби та значення селянського руху у ході підготовки реформи, проте стрижень протистояння дослідник вбачав у зіткненнях ліберального і реакційного дворянства всередині Губернських комітетів. На його думку, вирішальний вплив на розробку реформи державною владою здійснило саме ліберальне дворянство. Реформа розглядалася ним вже не як незалежний акт самодержавної влади, що сприйняла гуманні ідеї часу, а як «державна необхідність і разом з тим турбота про добробут селян» [134, с. 325].

У пізнішій своїй роботі – «Селянська реформа 1861 року», що з'явилась у розпалі революційних подій 1905 р., дослідник зазначив, що у ході реформи зіткнулися інтереси поміщиків і селян, а причини її вбачав в економічній відсталості Росії, яка програла Кримську війну 1853–1856 рр. [133, с. 81]. Для О.О. Корнілова зв'язок подій 1861 р. і 1905 р. був очевидним, адже реформа «зміцнила селянське землеволодіння і розхитала поміщицьке, підготувала неминучу майбутню його експропріацію шляхом економічного розорення поміщицьких господарств; але при цьому зумовила і злидні селянських господарств. Вона підготувала зародження в майбутньому демократичної структури поземельних відносин у Росії; вона обумовила важкий і скорботний шлях для здійснення цього результату» [133, с. 83].

Скасування кріпосного права трактується дослідником як подія, об'єктивно зумовлена насамперед «чисто матеріальними причинами», а саме невідповідністю кріпацтва для поміщицьких господарств [135, с. 94]. На відміну від попередників, О.О. Корнілов принципово відкидає думку про те, що мотивами діяльності Головного комітету був гуманізм і філантропія. Поділ дворянства на лібералів і кріпосників він здійснює за ознакою вимоги обов'язкового викупу селянських польових наділів, яку він пояснював розрахунком на отримання капіталу, необхідного для «переходу господарств на підприємницьку основу, і на прикріплення селян до надільної землі» [135, с. 94].

Саме в дослідженнях О.О. Корнілова та І.І. Іванюкова вперше наголошується на ролі Головного комітету, виходячи з проблем підготовки реформи. Залишивши помітний слід у вивченні діяльності Комітету та його зусиль щодо розробки її програми, дослідники не дають відповіді на питання: чому ж загальнодержавні інтереси, якими керувалися представники Комітету, відрізнялися від станових інтересів тих, хто вимагав якнайшвидшого викупу польових наділів?

У 1911 р., з нагоди 50-річчя реформи, вийшло багатотомне ювілейне видання «Велика реформа». Його редактори О.К. Дживелегов, С.П. Мельгунов та В.І. Пічета вказували на необхідність вивчення причин скасування кріпосного права, дослідження розвитку кріпосницького села у дореформений період, селянських заворушень напередодні реформи й у ході її реалізації. Втім, більшість цих питань залишилися без відповідей і напевно з тієї причини, що мета видання обмежувалася сприянням «прогресивній Росії у виробленні свідомого ставлення» до реформи «за допомогою даних, здобутих російською наукою» [111, с. 13–16].

Після розсекречення на початку ХХ ст. архіву Головного комітету побачили світ два дослідження, а саме: другий том «Нарисів аграрної еволюції Росії» П.І. Ляценка під назвою «Селянська справа і пореформена землевпорядна політика» та «Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки з

фінансової точки зору» П.Л. Кованька [142; 225, с. 1–123]. В даному випадку важливо звернути увагу на думку, виголошену П.І. Лященком про те, що в поглядах Комітету мав місце компроміс між двома суперечностями: по-перше, визнанням землеустрою селян «справою державної необхідності», завданням загальнодержавного масштабу, по-друге, «приватноправовим характером тих суспільних відносин, до сфери яких було віднесено всю справу поземельного устрою селян» [142, с. 32].

Проблематика селянської реформи 1861 р. привертала увагу й тогочасних зарубіжних дослідників. У даному контексті насамперед слід вказати на роботу К. Маркса «Примітки про реформу 1861 року і пореформений розвиток Росії», складені ним впродовж 1881–1882 рр. Автор вбачав, що причини реформи зумовлені поразкою Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. Він підкреслював, що хоча в результаті реформи поміщик і втратив владу над особистістю селянина та останній все одно виявився залежним від свого колишнього поміщика [148, с. 422–441]. Як відомо, саме ця робота К. Маркса заклала фундамент для формулювання ленінської концепції селянської реформи 1861 р., яка, своєю чергою, стала основоположною в радянській історіографії.

Слід зауважити, що погляди В.І. Леніна стосовно цієї проблеми мали свою еволюцію. У 1890-х рр. він наголошував на тому, що реформа дала поштовх розвитку капіталізму в Росії. У 1905–1907 рр. він робив наголос на її половинчастості. Впродовж 1907–1917 рр. ним було сформульовано вчення про революційну ситуацію (широковідоме «низи не можуть жити по-старому, верхи не хочуть жити по-новому», загострення вище звичайного потреб і бід народних мас). Зважаючи на це, В.І. Ленін називав реформу побічним продуктом революційної боротьби і підкреслював, що хоча вона і була прогресивною, все ж мала класово обмежений характер.

Отже, вектор, заданий К. Марксом і В.І. Леніним призвів до того, що у радянській історіографії підготовка і проведення селянської реформи 1861 р. насамперед вивчалася саме на стику внутрішньої політики самодержавства і

глобальних тенденцій соціально-економічного розвитку. Ця концептуальна переорієнтація з позицій дореволюційних дослідників яскраво відбилася вже у праці М.М. Дружиніна «Журнал землевласників» 1926–1927 рр. (перевидана 1987 р.) [117, 463–518; 118, с. 251–310]. Аналізуючи матеріали поміщицького журналу, який більшість істориків характеризувало як один із ідейних оплотів кріпацтва, М.М. Дружинін наголосив: «ми не знаходимо в ньому принципового захисту кріпосного права, і за дуже рідкісним винятком, ми не бачимо на його сторінках ніякої ідеалізації патріархально-кріпосницького укладу життя. ... Вони рішуче засуджують зникаючий порядок з різних точок зору» [117]. Ця теза дослідника не отримала широкого поширення у вітчизняній історіографії. Особливу увагу в роботах М.М. Дружиніна привертає детальне дослідження боротьби поміщиків за проект реформи відповідно до своїх класових економічних інтересів.

Очільник першої марксистської історичної школи у СРСР М.М. Покровський у своїй роботі «Російська історія у найбільш стислому нарисі» оцінював селянську реформу 1861 р. як реакційну міру [158]. Він вважав, що «наділення селян землею загальмувало їхню пролетаризацію і, як наслідок, відсунуло соціальну революцію» [158, с. 86]. У 1930-х рр., в умовах критики школи М.М. Покровського, утвердилася думка, що реформа була буржуазною у своїй суті і дала поштовх розвитку капіталізму в Росії. Така постановка питання характеризувалася відсутністю чіткості у викладі різних видів селянського протесту і не мала єдиного понятійного апарату. Отже, більший акцент робився на пропаганді, ніж на власне науці.

Подальша розробка питань щодо мотивів діяльності Головного комітету довгий час велася в руслі концепції «революційної ситуації». У цьому контексті слід згадати науково-популярний нарис «Селянська реформа 1861 р.» за авторством Є.А. Мороховця [151]. Практично вся увага дослідників почала зосереджуватися, переважно, на теорії і практиці «революційної демократії». Такий підхід склався завдяки позиції М.В. Нечкіної, яка послідовно розвивала погляди В.І. Леніна на селянську реформу 1861р.

Школа М.В. Нечкіної концентрувала увагу на вивченні селянських виступів і діяльності публіцистів, які захищали інтереси селянства (М.Г.Чернишевського, М.О. Добролюбова, О.І. Герцена та інших), а решту просто таврували як «угодовців», відверто заперечуючи їхній внесок у справу перетворень.

Прорив у вивченні реформи відбувся наприкінці 1930-х рр. Вчені-історики Ярославського педагогічного інституту І.І. Полосін та В.М. Бочкарьов почали вивчати питання реалізації реформи і, зокрема, звернулися до дослідження уставних грамот. Після закінчення Другої Світової війни член-кореспондент АН СРСР В.К. Яцунський закликав розпочати ґрунтовне вивчення уставних грамот. Так, у період з середини 1950-х до середини 1980-х рр. побачило світ 216 робіт, присвячених даній тематиці. Починається справжній бум такого роду досліджень в регіонах. За цим не забарились і перші серйозні досягнення радянської історіографії у вивченні підготовки реформи у контексті історії внутрішньої політики Російської імперії. Особливу увагу привертають роботи П.А. Зайончковського та монографія М.М. Дружиніна «Державні селяни і реформа П.Д. Кисельова» [116].

Впродовж 1950-х – 1960-х рр. П.А. Зайончковський у своїх роботах «Втілення у життя селянської реформи» та «Відміна кріпосного права в Росії» спробував комплексно проаналізувати передумови, підготовку, зміст і впровадження реформи та її наслідки у різних регіонах країни [123; 117]. Крім того, він виявив, що аналіз уставних грамот у попередні роки проводився за різними методиками, що робило неможливим об'єктивне порівняння результатів. Створивши власну концепцію трактування реформи, він відстоював позицію, згідно з якою «реформа послабила протиріччя між поміщиками та селянами», а «пограбування селянства в результаті реформи стало вихідним пунктом деградації села» [123].

Разом із тим, у працях П.А. Зайончковського вистачає і типових марксистських кліше. Зокрема, дослідник значно перебільшував роль союзу

робітників та селян у ліквідації кріпосництва, «цитаделлю якого був царизм» і розвивав думку попередників про те, що наслідком реформи стала боротьба проти кріпосницьких пережитків, тобто революція 1905–1907 рр. [123, с. 427]. У своїх студіях 1960-х рр. автор неодноразово наголошував, що реформа була спричинена небезпекою селянських бунтів. Та все ж, у своїх висновках науковець не є самостійним. Він постійно посилається на цитати ленінських праць, обґрунтовуючи власні думки, або ж вкотре підтверджуючи ленінські погляди.

Заслуговують на увагу і роботи М.М. Дружиніна: «Московське дворянство і реформа 1861 року», «Сенаторські ревізії 1860–1870-х років», особливо його головна праця – «Російське село на зламі (1861–1881)» [119]. Проаналізувавши вплив позиції Губернських комітетів на підготовку реформи, дослідник зазначив: «план, який у різних варіантах окреслювало помісне дворянство, оживає перед нами у законодавчому тексті 19 лютого 1861 р.» [119, с. 143]. Таким чином, саме у працях М.М. Дружиніна чи не вперше з'явився погляд на реформу з точки зору інтересів різних груп дворянства: «як відомо, Положення 19 лютого 1861 р. були компромісним поєднанням двох проектів реформи, що відображали основні суперечні тенденції в надрах класу землевласників» [119, с. 212].

Позиція іншого відомого радянського історика – І.Д. Ковальченка має ряд відмінностей. Зокрема, він вважав, що товарно-грошові відносини у період кризи феодално-кріпосницької системи вплинули на стан не тільки поміщицьких, а й селянських господарств: «чи не найважливішою особливістю соціально-економічного розвитку села в епоху розкладання і кризи феодално-кріпосницької системи в Росії було те, що основним виробником сільськогосподарської продукції, носієм поступально-прогресивних зрушень і найраціональнішої у суспільному масштабі формою організації сільськогосподарського виробництва стало селянське господарство» [132, с. 16]. Це цілком характерне для російського дореформеного села явище мало своїм наслідком, на думку автора, деяку

важливу особливість в історичному розвитку країни, яка й проявилася у селянській реформі 1861 р. Вона унеможливила безземельне звільнення селян. «За своєю соціально-економічною сутністю, – писав І.Д. Ковальченко, – реформа 1861 р. представляла собою проміжний варіант аграрних перетворень, з одного боку, вона зберігала і розширювала основи для буржуазно-поміщицького («пруського») шляху буржуазної аграрної еволюції, а з іншого – зберегла селянське господарство як самостійну форму суспільного виробництва, тобто не стала перешкодою для буржуазно-селянського («американського») шляху аграрного розвитку, хоча і різко обмежила можливості такого розвитку» [132, с. 181]. У підсумку дослідник називав реформу 1861 р. історичним компромісом, який віддзеркалив собою особливості соціально-економічного ладу села дореформеної епохи.

У добу «хрущовської відлиги» отримало резонанс дослідження загального характеру І.І. Розіна, який розглядав причини селянської реформи 1861 р. у контексті кріпосництва, яке «перешкоджало впровадженню передової техніки, призводило до застою промисловості» [160, с. 7]. Аналізуючи занепад індустріального сектору, автор вказував на те, що поява вільнонайманої праці прискорила початок перетворень: «очевидний застій у галузі вимагав вільнонайманих рук і реформи». На думку вченого, розвиток товарно-грошових відносин у поміщицьких господарствах і спеціалізація районів підштовхнули владу до змін. Цікавою також є теза, де російське кріпацтво порівнюється з американським рабством: «наявність панщини, по суті була переродженням у рабовласницьке господарство і таким чином засвідчувала необхідність проведення реформи» [160, с. 11].

Помітне місце в історичній науці належить дисертаційним дослідженням, здійснених радянськими вченими і присвячених як реформі в цілому, так і вивченню специфіки її впровадження у регіонах. Однією із перших дисертацій стала робота М.І. Белан, яка висвітлила проблему реалізації реформи у Чернігівській губернії [184]. Основну увагу авторка зосередила на розвитку селянських рухів до і після реформи, побіжно

торкнулася й роботи Чернігівського губернського комітету. У схожому контексті свої дисертаційні дослідження здійснили М.Б. Фрідман ««Селянська реформа» 1861 р. в Мінській губернії», О.Т. Короткевич «Відміна кріпосного права у Вітебській губернії», В.С. Орлов «Отмена крепостного права в Смоленской губернии», И.Н. Кунтиков «Крестьянская реформа в Нижегородской губернии», К.Ф. Максимова «Крестьянская реформа в 1861 году в Тамбовской губернии» тощо [197; 171].

Аналогічною за принципом побудови змісту та методологічною основою є дисертація М.М. Максименка, в якій на тлі відміни кріпосного права досліджується розгортання селянських рухів у Таврійській губернії [189]. Аналізуючи соціально-економічне становище селян напередодні реформи автор зазначив, що «кріпосні відносини тут були значно слабшими порівняно з іншими губерніями, і це дало сильний поштовх для товарно-грошових відносин» [189, с. 10–11].

Дисертаційне дослідження П.Ф. Щербини пов'язане із проблематикою звільнення селян від кріпосної залежності на Поділлі [199]. Основну увагу автор зосередив на зв'язку між селянським рухом і Польським повстанням дворян 1863 р., проте згадує і про діяльність Подільського губернського комітету.

На початку 1960-х рр. кандидатську дисертацію «Статутні грамоти як історичне джерело» захистив учень В.К. Яцунського Б.Г. Литвак, який запропонував методику обробки цього виду джерел за допомогою ЕОМ [188].

Українська проблематика простежується в матеріалах Наукової ради інституту історії АН СРСР, надрукованих з нагоди 100-річчя реформи. М.А. Рубач, досліджуючи структуру аграрних відносин та соціальне розшарування селянства України в контексті розгортання революційних подій 1917 р., акцентував увагу на таких негативних наслідках реформи, як «обезземелення селянства та непосильні викупні платежі» та «втрата землі дворянами, яку в них, особливо в Степовій Україні, скупили селянська

буржуазія та колоністи» [162, с. 45–47]. Загалом автор наголошує, що наслідком реформи в Україні стали зміни у соціальній структурі населення, що проявилися у збільшенні питомої ваги середняків (куркулів) з-поміж інших верств селян.

Впровадженню селянської реформи 1861 р. в Україні присвячено чимало праць М.Н. Лещенка [139]. Автор аналізував причини, підготовку, наслідки реформи, наголошуючи, що сама система господарства була заснована на використанні примітивних знарядь виробництва, малопродуктивної праці кріпаків, а тому й виникла необхідність у реформуванні. Перехід від мануфактури до фабричного виробництва потребував вільних робочих рук і тому буржуазія, як ніхто інший, була зацікавлена в реформі. Науковець зазначив, що саме на Лівобережній Україні кріпосний лад значно гальмував розвиток економічної спеціалізації районів, а великі борги поміщиків перед державою, перезаставлені по декілька разів маєтки, стали очевидним свідченням кризи кріпосного ладу. Саме цей автор є одним із тих небагатьох, хто акцентував увагу на антигуманістичному «обличчі» кріпосної системи. Він обґрунтував тезу про те, що у середовищі українських поміщиків домінувала ідея про звільнення селян без землі. Однак кількість проектів реформи, поданих на ім'я імператора, автором проаналізовано замало для того, щоб твердження можна було вважати дійсно обґрунтованим. Загалом же реформу та її наслідки, «незважаючи на обмеженість і половинчастість», М.Н. Лещенко оцінив позитивно, наголошуючи на тому, що вона дала поштовх подальшому успішному розвитку «промисловості, машинної індустрії» [139].

Переосмислення ролі реформи відображено у підручниках з історії СРСР. Підтвердженням цьому стало нове видання другого тому «Історії СРСР», яке вийшло у світ 1959 р., після активних дискусій щодо періодизації історії СРСР, які мали місце у 1949–1951 рр. [127]. Другий том нового підручника починається з розділу під назвою «Револьюційна ситуація 1859–1861 рр. Скасування кріпосного права. Револьюційний рух 60-х років», тобто

від початку зародження капіталізму в Росії. Характерним для цього розділу є уточнення викладу революційної ситуації. У першому розділі додано новий параграф «Криза верхів»; опис селянського руху проти винних відкупів, який раніше подавався у розділі передумов реформи, перенесено до другого розділу, що стосується підготовки реформи. Тут не можна обійти увагою й і навчальний посібник «Історія народного господарства СРСР: Курс лекцій», виданий за редакцією проф. Ф.Я. Полянського 1960 р. 12-а лекція цього курсу безпосередньо стосується селянської реформи 1861 р. [128].

Вагомий внесок у дослідження реформи зробила учениця П.А. Зайончковського Л.Г. Захарова. У статті «Самодержавство, бюрократія і реформи 60-х років XIX ст. в Росії» дослідниця показала наскільки значною і важкою була боротьба в урядових колах між групою лібералів, очолюваною Я.І. Ростовцевим та М.О. Мілютіним і консервативно налаштованою частиною Головного комітету на чолі з М.М. Муравйовим [220, с. 3–24].

Як і П.А. Зайончковський, Л.Г. Захарова розглядала процес підготовки реформи у загальному контексті глобальної кризи феодально-кріпосницької системи. Основним носієм реформаторського імпульсу, на їхню думку, була конкретна суспільно-політична сила – група ліберальних чиновників в апараті центральної адміністрації, очолювана М.О. Мілютіним, який мав чималий вплив на членів Головного комітету С.С. Ланського та Я.І. Ростовцева. Показовим у їхніх дослідженнях є те, що автори простежують хід складання програми ліберальних реформаторів Міністерства внутрішніх справ у 1856–58 рр., розкриваючи ключові протиріччя між ними і консервативною більшістю Головного комітету у 1858 р.

Також історик, кажучи про три аспекти вивчення реформи (соціально-економічні причини і передумови, підготовка Маніфесту 19 лютого та його втілення в життя), відзначала, що «найменш вивченим є питання підготовки скасування кріпосного права» [220, с. 25]. Саме тому у

працях Л.Г. Захарової найбільше уваги присвячено питанню впливу Головного комітету й Редакційних комісій на підготовку реформи.

Іншим цікавим дослідженням у даній царині є монографія Д.О. Орловського, де здійснено аналіз функціонування Міністерства внутрішніх справ з моменту його заснування і до кінця правління імператора Олександра II [154]. Зазначена ніяким чином не дублює його ж дисертаційне дослідження, однак містить цінну інформацію щодо діяльності очільника Міністерства у 1855–1861 рр., члена Головного комітету, графа С.С. Ланського та його найближчих соратників, зокрема М.О. Мілютіна. Ці особи зарекомендували себе як важливі діячі періоду підготовки реформи, адже саме вони забезпечували членів Комітету необхідною інформацією та контролювали процес реалізації ідей Комітету, на чому і наголошує у своїй праці дослідник.

Однією з останніх публікацій, присвячених цій темі, що вийшла з друку напередодні розпаду СРСР, стала робота Н.Я. Ейдельмана ««Революція згори» в Росії» [173]. У ній автор спробував обґрунтувати власну думку про значну залежність еволюції державних політичних інститутів від діяльності реформаторів, які набували певний ореол провидців і випереджали час у своїх діях та задумах. Самим же реформам надавався статус «універсального засобу» у вирішенні назрілих протиріч та запобіганні новим кризам. З таким підходом не погодився Б.Г. Литвак у монографії «Переворот 1861 р. в Росії: чому не реалізувалась реформаторська альтернатива», де стверджував про неможливість ототожнення реформи з «революцією згори», адже «реформи пристосовують суспільство до нових умов, а революції кардинально змінюють сам устрій» [138, с. 132].

Окрему сторінку у вивченні реформи радянськими вченими посідають праці, де досліджувалася зарубіжна історіографія проблеми. Слід зауважити, що становлення англомовної історіографії із зазначеної проблематики сягає кінця XIX – початку XX ст. Так, вивченню британськими і американськими істориками подій 1861 р. були присвячені роботи Н.Б. Селунської та

М.Д. Карпачова [163; 211; 196]. Недоліком роботи М.Д. Карпачова, опублікованої 1988 р., є її надмірна категоричність у висновках: автор відмовляв зарубіжній історіографії в об'єктивності, звинувачував у «об'єктивно ворожому ставленні», а також у «залежності від давно застарілих трактувань» [163]. У цілому ж, англо-американську історіографію селянської реформи 1861 р. не варто розглядати ізольовано від російської дореволюційної, радянської та сучасної вітчизняної.

Значний науковий інтерес викликають роботи, хоча їх і небагато, створені на основі особистих вражень учасників підготовки реформи. Так, Г.В. Павловська, аналізуючи спогади американців Д. Уоллеса, К. Клея, А. Уайта, створені на основі зустрічей з видатними діячами реформи, підсумовує: «Клей обговорював проблеми звільнення селян з Олександром II, Уоллес – з Мілютіним і Черкаським. При цьому, використовуючи особисті спостереження іноземців, необхідно враховувати наступні моменти: знання мови, ступінь підготовленості до сприйняття російського життя та місця їхнього перебування» [155, с. 20].

Голод 1891 р., революція 1905 р., Столипінська реформа – всі ці події змушували істориків знову і знову повертатися до проблематики селянської реформи 1861 р., її досягнень та невдач. Цілком логічно, що посилення наукового інтересу до цієї проблеми було пов'язано із Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р. Пошуки коренів і витоків цих революцій, можливих мирних альтернатив революційним подіям змушували західних істориків переосмислити події другої половини ХІХ ст. Наступний етап розвитку західної історіографії припав на роки так званої «Холодної війни».

Загалом оцінюючи реформу позитивно, як етап закономірний і необхідний для Росії, західні автори відзначили і її мінуси, що, зрештою, призвели до кризи. Головним недоліком, на їхню думку, було збереження общини, яка стримувала розвиток індивідуальної діяльності, а також надмірні державні податки, свавілля чиновників, відсутність у селян

належного рівня освіти і внутрішньої свободи, розпад великих селянських сімей.

Значне місце у студіях англомовних істориків першої половини ХХ ст. посідали питання індустріального розвитку Російської імперії після 1861 р., що, на думку більшості, було головним позитивним підсумком проведених перетворень. Велика увага приділялася революційному руху 1860-х – 1980-х рр. як політичному результату реформи. Практично всі тогочасні автори пов'язували революцію 1905 р. з реформами Олександра II і у першу чергу зі скасуванням кріпосного права. Наприклад, у низці розвідок земельна реформа Столипіна досліджувалася саме як продовження селянської реформи 1861 р.

У науковій історичній літературі переважали монографії, присвячені проблемам історії післяреформеної Росії. Центральне місце в них посідала тема скасування кріпосного права. Найбільший інтерес для дослідника представляють роботи Б. Пейрса, М. Берінга, У. Морфілла, Дж. Мейвора [181].

Беззаперечним є факт, що центром поглибленого вивчення російської історії залишалася Велика Британія, а основоположником цього дослідницького напрямку вважається Б. Пейрс. Саме цей автор разом із М. Берінгом і А. Біверіджем ретельно досліджували економічний прогрес у пореформеному селі. У цьому контексті слід зауважити, що більшість британських та американських дослідників початку ХХ ст., критично аналізуючи події 1860-х рр., сходилися у тому, що реформа була необхідна і, у цілому, вдалася, адже дала свободу російському селянину.

У період з 1890 р. чітко простежується важлива тенденція англо-американської історіографії – її залежність від історіографії російської. З початку 1880-х рр. визначаються основні положення російської історіографії із теми скасування кріпосного права, перш за все ліберальні та народницькі. З'являються напрацювання І.І. Іванюкова, В.І. Семевського, Г.А. Джаншиєва,

А.А. Корнілова, П.Б. Струве та інших. Ці роботи ретельно вивчалися західними істориками та мали на них помітний вплив.

Безумовний вплив на розвиток англо-американської історіографії із проблеми скасування кріпосного права мала Російська революція 1917 р. У перші післяреволюційні роки увага західних вчених була прикута до цієї події. Гострі актуальні проблеми того дня на деякий час витіснили історичну проблематику із досліджень англійських і американських істориків. Тільки на межі 1920-х –1930-х рр. починають з'являтися історичні студії, де на перший план висуваються проблеми, пов'язані з революційними подіями 1917 р., їхніми передумовами, причинами перемоги тощо. Селянська ж реформа 1861 р. розглядалася саме через призму цих подій і обґрунтовувалася думка про те, що саме скасування кріпосного права стало основною їхньою причиною. Російську революцію 1917 р. дослідники часто називали «селянською».

Слід зауважити, що переважна більшість публікацій, виданих з 1917 по 1960 рр. мали публіцистичний характер. Поряд з професійними істориками та економістами, авторами праць з історії Росії виступали журналісти, політичні діячі, письменники і навіть прості обивателі. Цим, а також зважаючи на те, що для більшості зарубіжних вчених архіви і бібліотеки Радянського Союзу були недоступні, пояснюється поверховість, низький науковий рівень, спрощеність суджень і бездоказовість висновків значної частини цих робіт. Разом з тим, і про це вже йшлося, саме у ці роки з'являються ґрунтовні дослідження Б. Пейрса, Г. Робінсона, Б. Самнера, У. Морфілла та ін. Їхні праці стали класикою зарубіжної історіографії із теми скасування кріпосного права в Російській імперії.

Значною мірою на розвиток англо-американської історіографії даного періоду вплинули праці українських та російських істориків-емігрантів, а саме В. Вернадського, М.М. Карповича, М.Т. Флоринського та ін. Особливо це позначилося на американській історіографії, адже навколо цих авторів виникла наукова школа істориків-русистів. Історики-емігранти та їхні учні

заклали початок ґрунтовному науковому вивченню російської історії у США. Саме з їхньою діяльністю пов'язаний, розпочатий у 1930-і рр., процес переміщення центру вивчення російської історії з Великої Британії до США. Після Другої світової війни, що було своєрідною реакцією на новий статус СРСР (як країни-переможниці) на міжнародній арені увага до російської історії значно посилилася. В умовах «холодної війни», коли ідеологічного тиску тією чи іншою мірою зазнавали історики обох ворогуючих країн, американська сторона спромоглася більш об'єктивно дискутувати над питанням: звідки ж взялася така могутня держава, як Радянський Союз? Окрім цього досліджувалися такі проблеми: витоки російських революцій і радикалізація настроїв частини населення Російської імперії, альтернативи післяреволюційного розвитку останньої, відмінність історичного розвитку Росії та Заходу. Теми, що поступово піднімалися у рамках цих проблем – функціонування адміністративних органів, революційний рух, розвиток політичних партій тощо – так чи інакше торкалися побуту російського дореформеного і післяреформеного села. Починаючи з 1960-х рр., концепції російських істориків, насамперед, О.О. Корнілова, Г.А. Джаншиєва, П.Б. Струве та інших, набувають значної ваги у пошуках британських і американських істориків. Саме 1960-і рр. стали певною віхою у вивченні питання скасування кріпосного права, оскільки у наступні роки відбувався головним чином розвиток ідей та поглядів на дану тему. Втім, особливий інтерес до історії селянства спостерігався у 1970-х рр.

Слід зазначити, що в умовах «хрущовської відлиги» розширювалися й особисті контакти західних і радянських вчених, почали з'являтися праці у співавторстві та проводилися спільні наукові конференції, що відіграли помітну роль у розвитку англо-американських студій з російської історії. У науковому плані цей період представляється досить цілісним, адже впродовж майже 30 років відбувався досить рівний процес накопичення й осмислення історичних знань з російської історії ХІХ ст., діяло одне й те ж коло вчених, панували ті ж самі концепції. Власне у цьому зв'язку виділення певних

конкретних часових відрізків (періодів чи етапів) у історіографії проблематики, що наразі досліджується не є актуальним.

Більшість американських істориків селянської реформи 1861 р., що долучилися до наукового життя у 1960-х – 1970-х рр., називають своїм учителем П.А. Зайончковського. Серед них – Т. Еммонс, Д. Філд, А. Рібер, У. Лінкольн та інші [176; 177; 238; 179]. Усі вони визнають вплив особистості П.А. Зайончковського та його робіт на формування їхніх власних наукових поглядів.

На відміну від більшості робіт цього періоду ті, що вийшли друком після 1980 р. вже створювалися на основі архівних матеріалів, з урахуванням досягнень в тому числі і радянської історичної науки. Цьому сприяло відкриття доступу зарубіжних вчених до бібліотек і архівів СРСР. Саме з причини запровадження в СРСР широких демократичних перетворень, обумовлених політикою «перебудови», помітно підвищився науковий інтерес зарубіжних вчених до російської історії, селянської реформи 1861 р. в тому числі. У цей час з'являються нові доробки (Д. Філд, У. Лінкольн та ін.). Сучасні західні історики почали відмовлятися від вивчення старих традиційних тем. Якщо раніше, як зазначив Д. Філд, «історики починали історію скасування кріпосного права 1861-го року, то тепер можна сказати, що вони цією подією закінчують» [177]. Підготовка реформи, участь дворянства та бюрократії в ній, розгорнуті біографії історичних діячів реформи – вивчення цих проблем виступило на перший план в історичних дослідженнях і стало безсумнівним досягненням тих років.

Причини реформи починають розглядатися у певній внутрішній полеміці із попередніми роботами. Відчуваючи деяку слабкість і неактуальність так би мовити «традиційних» причин скасування кріпосного права – економічних, політичних і соціальних, більшість істориків розпочало пошук нових підходів. На перший план виходять військові потреби, моральні мотиви, а сама реформа постає як підсумок діяльності вузького кола осіб. Усвідомлюючи певні помилки пошуку причин реформи в її наслідках, що

було властиве історикам кінця XIX – початку XX ст. (через економічну кризу 1990-х рр., революційний рух 1900-х рр., події 1917 р.), сучасні англомовні історики вдалися до більш глибокого аналізу цієї проблеми.

Примітним є те, що змінюється ставлення науковців до ролі Олександра II у процесі підготовці реформи: якщо у 1960-ті рр. домінує традиція минулих років, згідно з якою імператору надається головна ініціатива у питанні скасування кріпосного права, то у подальшій історіографії Олександр II відводиться більш пасивна роль. Звернення до ліберальних чиновників як до ініціаторів і авторів реформи (Д. Філд, У. Лінкольн, Д.О. Орловський) стало важливим і надзвичайно плідним підходом сучасної зарубіжної історіографії.

Окрім цього, подальшого розвитку отримала ідея іноземного впливу на розробку основних положень реформи. Так, А. Рібер пише про вивчення авторами реформи зарубіжного досвіду: «як і за часів Петра Першого, російські фахівці кинулися на Захід у пошуках відповідей на нові проблеми» [207, с. 69]. Д. Філд говорить про практично повну «вестернізацію» російського суспільства напередодні відміни кріпосного права. Майже всі історики проводять паралелі між двома визначними подіями XIX ст.: скасуванням рабства у США і кріпацтва в Російській імперії [177, с. 32].

Отже, цілком логічним буде констатувати, що селянській реформі 1861 р., як передумові російських революцій, в американській історіографії відводилося значне місце. Новий імпульс ця тема (в рамках проблеми Великих реформ) отримала наприкінці 1980-х рр., що було пов'язано із демократичними перетвореннями в СРСР та країнах Східної Європи. Відлунням цього стали дві конференції, перша з яких відбулася 1989 р. у Філадельфії (Пенсільванський університет), інша – 1990 р. у Вашингтоні (Інститут Кеннана). Після розпаду СРСР американські історики отримали ширший доступ до архівів колишніх республік останнього, що дало змогу розширити джерельну базу їхніх досліджень за рахунок опрацьованих тут

документів. Також, зарубіжні вчені почали активно користуватися науковими розробками радянських вчених.

Можна погодитися із думкою тих дослідників, які стверджували, що вивчаючи Великі реформи, американські історики зосереджували увагу на їхніх причинах, генезі та впливі на подальше життя імперії. Разом із цим, з одного боку, велике значення надавалося «зовнішньому чиннику» – поразці Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. З іншого боку, виявлявся інтерес і до «внутрішнього чинника» – ініціатив Олександра II та його ролі у проведенні державних перетворень, а також до «...походження і взаємодії концепцій окремих реформ та системи цінностей, яка лягла в основу законодавства цього періоду» [110]. Тут слід зауважити, що чи не єдиною працею, де «зовнішньому чиннику» відводилася основоположна роль, видав у 1966 р. А. Рібер, здійснивши одну з найперших в американській історіографії серйозних спроб проаналізувати генезу реформ [238, с. 30]. Він розглядав полеміку між радянськими істориками П.А. Зайончковським та М.В. Нечкіною, але заперечував їхню спільну думку про те, що рішення Олександра II ініціювати розкріпачення селян було прийняте під тиском «революційної ситуації» у Росії. Поглиблюючи й конкретизуючи тезу, що Кримська війна 1853–1856 рр. виявила відсталість імперії, А. Рібер у підсумку вважає ініціативу Олександра II наслідком прагнення «змінити систему комплектування російської армії і таким чином її зміцнити» [238, с. 30].

Висновки американського історика відразу ж підхопив його колега Т. Еммонс у своїй монографії «Російське земельне дворянство та звільнення селян у 1861 р.». Він сформулював перелік головних причин відміни кріпацтва, насамперед – це страх режиму перед виступами селян і прагнення до соціально-політичної стабільності [176]. Розвідка Т. Еммонса є типовим прикладом пошуку «внутрішнього чинника» у рішенні самодержавства здійснити реформу, що стало характерним і для переважної більшості наступних студій американських істориків. Прикладом цього є, зокрема,

монографія Д. Філда «Кінець кріпацтва: знать і бюрократія Росії, 1855–1861» 1976 р. Метою автора було дати відповідь на питання: чому відбулася відміна кріпосного права і як це сталося [177].

Логічно, що американські історики віддавали перевагу політичній складовій питання, бо відміна кріпацтва була результатом насамперед діяльності царя і чиновників. Яскравим свідченням цьому є монографія У. Лінкольна «В авангарді реформи: російські освічені бюрократи, 1825–1861 рр.» [179]. Важливу роль у підготовці реформ, на думку дослідника, також відіграло засноване у 1845 р. у Санкт-Петербурзі Російське Географічне Товариство, яке виступало унікальним на той час осередком спільної діяльності місцевої інтелігенції та прогресивних чиновників. Вчений констатує той факт, що «всі урядові чиновники, які брали участь у цій підготовці, активно працювали й у рамках заходів Географічного Товариства» [179, с. 100].

Звернемо увагу й на іншу монографію У. Лінкольна: «Великі реформи: самодержавство, бюрократія та політики у реформуванні імперської Росії» [180]. У центрі уваги автора опинилася «освічена бюрократія», у тому числі – учасники Головного комітету й Редакційних комісій. Крізь призму їхньої діяльності здійснено спробу комплексного вивчення доби Великих реформ. Автор узагальнив дослідження своїх співвітчизників із цієї проблематики (Д. Філда, Т. Еммонса, Ф. Старра, Р. Уортмана тощо) і, залучаючи архівні матеріали, проаналізував «...технологію створення законодавчих актів і ту політичну боротьбу, яка супроводжувала їхнє просування інстанціями» [180, с. 25].

А. Рібер наголошував на безпосередньому впливі угруповання «економістів» на діяльність Головного комітету. Лідером цієї фракції був близький друг великого князя Костянтина Миколайовича М.Х. Рейтерн [238, с. 65].

У даному контексті необхідно окремо розглянути і більш пізній нарис Д. Філда «1861: «Рік ювілею»» [248]. Ця праця ґрунтується переважно на

законодавчих актах та інших документальних джерелах дореволюційної Росії. Дослідник поставив завдання проілюструвати те, як самі селяни сприймали відміну кріпосного права, щоби показати, яким радісним для них був факт скасування необмеженої влади поміщиків. Саме у цьому питанні самодержавство вбачало для себе приховану загрозу, бо «...за укоріненими поняттями державної мудрості найнебезпечнішим моментом вважався той, коли государ формально відмовиться визнавати практично єдину владу поза межами повітових міст – владу поміщиків» [248, с. 75].

Окремий цикл становлять праці зарубіжних істориків, економістів, фінансистів, що побачили світ у другій половині 1980-х рр. та були пов'язані із вивченням статистики, зокрема економічних показників ХІХ ст., які дали поштовх Великим реформам. У цих працях набуває все більшого значення ідея безперервності господарського розвитку європейських країн. Американські вчені дотримувалися принципу: «сучасне розвивається з минулого без різких зламів і розривів» [258, с. 83]. Окремі фахівці вважали, що радянські історики мало підкріплювали свої думки фактажем і часто підлаштовували факти під концепцію активного розгортання селянських рухів, що прискорили запровадження реформи [257, с. 383–389; 260, с. 54–57; 261, с. 86–103].

Так, дослідник Манчестерського університету П. Готрелл, аналізуючи економічну історіографію проблеми, критично поставився до усталеної думки щодо переломних моментів в історії, до яких радянські історики відносили й епоху Великих реформ. Стосовно впливу реформ на економічні показники імперії вчений зауважує: «Переконливих свідчень того, що реформи обумовили будь-які значні зміни тенденцій економічного розвитку, немає», а також зазначає, що «селянську реформу не варто вивчати з точки зору росту господарських показників.... Варто брати до уваги зміни в організації і функціонуванні економіки та ставити питання на кшталт: якою мірою зрушення в цій сфері стали наслідком інституціональних реформ» [209, с. 106, 113].

Е. Кімбелл назвав період реформ «епохою дискусійних гуртків, що змінилася новою епохою, за час якої виникли численні великі організації, об'єднання, спілки тощо» [260, с. 54]. Автор наголосив на тому, що разом із вирішенням селянського питання Російській імперії необхідно було запровадити реформу у сфері громадянських прав і свобод.

Американський вчений Д. Байрау у праці «Аграрна структура і селянський протест: до умов звільнення селян в 1861 р.» відстоює позицію, згідно з якою селяни у боротьбі за свої права активізувалися після реформи, вдаючись як до активних (заворушення), так і до пасивних форм протесту (відмова підписувати уставні грамоти, виконувати певні роботи та ін.) [108].

Щодо негативних наслідків реформи слушною є думка Р. Джонсона, який зазначив: «російський уряд зробив помилку, прикріпивши селян до общини, перестраховуючись на момент безробіття. Оскільки ті робітники, які зберігали тісні зв'язки з родинами на селі та сільським господарством у цілому, були більш схильними до страйків, мали соціальний захист, могли собі дозволити не працювати» [259, с. 74].

С. Хок досліджував селянську реформу 1861 р. крізь призму вивчення банківської кризи, яка мала місце у 1858–1863 рр., і зазначив, що «дана криза ослабила реформаторів, не дозволила субсидювати селян на зразок Пруссії та Австрії, а це обтяжило селян високими відсотками на викупні борги... У цілому величезна викупна операція та жорсткі умови для селян були не просто результатом того, що поміщики успішно відстоювали власні інтереси. Усе це було наслідком фінансових труднощів, викликаних крахом державних кредитних установ» [249, с. 91]. Його праця є чи не єдиною, що висвітлює причини затягування викупної операції та розкриває хід реформи під таким кутом зору.

А. Рібер наголошував на тому, що царизм не впорався із розвитком індустріалізації, урбанізації, підвищенням соціальної мобільності, із зростанням зовнішньоторгового обігу, через які відбувався процес оформлення різних соціальних та економічних прошарків. На думку

історика, в Російській імперії не існувало соціальних інститутів, у межах яких можна було б примирити протидіючі сторони, і, нарешті, «не було національної та політичної культури, але на той момент були відсутні й ті засоби, які її створюють» [238, с. 71].

Щодо питання вивчення соціальних інститутів, які сприяли селянській реформі 1861 р., заслуговує на увагу праця У. Лінкольна «Деятельность аппарата МВД Российской империи» [137]. Дослідник вважає, що реформа стала можливою не лише завдячуючи волі царя, а й з причини сприяння «освіченої бюрократії», тих чиновницьких кіл, що мали високу освіту й повному оцінювали реалії життя. У ряді монографій історика розглядається триваючий впродовж чверті століття «процес складання в середній ланці центрального апарату Міністерства внутрішніх справ і державного майна сил ліберальної бюрократії – рекрутування чиновників нового типу із інтелігентного дворянського середовища, започаткування нових спеціалізованих підрозділів, диференціація і професіоналізація функцій апарату, формування корпоративної самосвідомості і професійної етики» [137, с. 69]. Згідно з У. Лінкольном, головну роль у проектуванні реформи ліберальним реформаторам забезпечили створена ними до середини 50-х рр. XIX ст. база статистичних даних про конкретні умови російської дійсності, перш за все міст і державних поселень, а також практика міжвідомчої координації вирішення службових завдань на рівні експертних комітетів.

У колективній роботі американських істориків «Апарат управління Російської імперії XIX–XX ст.», присвяченій російському чиновництву XVIII–XX ст. включно з радянським періодом, була зроблена спроба комплексного вивчення процесів бюрократизації суспільства [156]. Особливо цікаві висновки У. Пінтнера, які дозволяють констатувати формування у центральному апараті різних відомств до середини XIX ст. прошарку професійних управлінців як самостійної соціальної категорії, чия самоідентифікація не збігалася зі станово-дворянською. Цей підхід допомагає глибше осмислити бюрократичну природу мотивацій реформаторів, витоки

їхнього конфлікту з дворянством і вплив цього конфлікту на роботу Головного комітету у селянській справі.

Продуктивна модель аналізу конфліктів у середовищі реформаторів представлена у дослідженні Т. Пірсона «Політика самодержавства в галузі управління на місцях» [157]. Автор доводить, що при розробці та обговоренні проектів реформ ідеологічні розбіжності між «лібералами» та «консерваторами» перекривалися незалежними від них інституційними протиріччями – міжвідомчою боротьбою навколо розподілу функцій та повноважень у позбавленій загального координуючого механізму системі міністерств з ізольованими одна від одної місцевими галузями. У цьому зв'язку аналізується діяльність Головного комітету у селянській справі як координаційного органу, що зв'язував між собою міністерства. Вчений наголосив організаційному відчуженні селянського самоврядування від дезінтегрованої урядової адміністрації і земських органів.

Для зіставлення концепцій селянської реформи 1861 р. із попередньою і наступною аграрно-селянською політикою монархії, вельми цікавою є монографія Д. Мейсі «Аграрна політика монархії» [149]. Автор досліджує значення раціоналізації інститутів і мислення бюрократії у ході стимулювання аграрного процесу. На думку дослідника, селянська реформа 1861 р. на два наступних десятиліття вперед визначила розвиток аграрної політики під знаком ідеалу невтручання уряду у внутрішню організацію селянського господарства та управління, висунувши ідею про стихійно-історичну природу будь-яких великих змін в укладі життя селянства.

У контексті вивчення зарубіжної історіографії селянської реформи 1861 р. значний науковий інтерес викликають праці сучасних російських істориків – ті, що вийшли друком після розпаду СРСР. Тут слід згадати монографію Б.Г. Литвака «Переворот 1861 року в Росії: чому не реалізувалася реформаторська ініціатива», що вийшла 1991 р. [188]. У своїй праці дослідник порушує питання про корінні проблеми загальної програми реформ і обґрунтовує погляд на Олександра II як невдалого лідера

«революції згори». Зважаючи на висновки цього дослідника, можна визначити мотиви, якими керувалися лідери Головного комітету у селянській справі у ході обрання напрямів підготовки проведення реформи.

Свої дослідження у зазначеній царині продовжила і Л.Г. Захарова (пом. 2017 р.). У 1989 р. дослідниця брала участь у міжнародній конференції в США, де підбила підсумки своєї наукової діяльності в галузі дослідження проблематики реформи 1861 р. і озвучила нові задачі. 1992 р. матеріали конференції вийшли окремою працею [219, с. 24–43]. На її сторінках власні погляди оприлюднили не лише російські, а й відомі зарубіжні вчені – представники трьох поколінь американської русистики, британські, австралійські історики, які добре обізнані не лише з радянською, а й світовою історіографічною традицією із цієї теми, архівних ресурсах тощо. Ознаки синтезу підходів та результатів співпраці невдовзі почали проявлятися, у тому числі й через індекс посилань. Щоправда, виявлену за останній час тенденцію поступового долання бар'єрів між російською та зарубіжною історичними школами історик О.І. Міллер назвав лише наміром, оскільки спостереження і підрахунки посилань демонструють все іще недостатній рівень знайомства російських істориків з працями зарубіжних колег і навпаки. На думку автора, у світовій русистиці «проблема відчуження та ізоляції ще зберігає свою гостроту» [150, с. 30].

У 2005 р. на сторінках журналу «Вітчизняна історія» Л.Г. Захарова опублікувала статтю під назвою «Великі реформи: поворотний пункт російської історії?», де підвела своєрідний підсумок вивчення селянської реформи 1861 р. як радянськими, російськими, так і зарубіжними вченими ХХ ст. [217] У статті авторка підкреслила відсутність єдності у питанні об'єктивних соціально-економічних передумов ліквідації кріпосного права, якими в радянській історіографії, та й не тільки, вважалася криза феодално-кріпосницької формації. Представивши точку зору П.Б. Струве, підтриману західними русистами, які наголошують на цілковитій життєздатності кріпосної системи господарства напередодні 1861 р. і, пославшись на

узагальнення повоєнної історіографії, а також на думку П. Готрелла щодо ізостаточними висновками, які можуть виявитися передчасними.

Очевидно, що для Л.Г. Захарової рушієм реформ є «прошарок прогресивно мислячих, інтелігентних людей, об'єднаних спільністю поглядів і задач», який почав складатися «у глибинах бюрократичного апарату миколаївського царювання у 1830-х і, особливо, 1840-х роках» [217, с. 162]. Дослідниця перелічила ті важливі аспекти Великих реформ, які, на її думку, потребують своєї подальшої розробки і насамперед – це роль Олександра II, передумови ліквідації кріпосного права із використанням даних про мікро- та макрорівень соціально-економічного розвитку передреформених десятиліть тощо. Історик вважає, що в контексті Великих реформ не розглядалися інституційні перетворення першої половини XIX ст., недостатньо висвітлено питання про вплив селянської реформи 1861 р. на розвиток поміщицького та селянського господарства. Окрім цього, вона зауважила, що дотепер невизначено роль ліберальної бюрократії: «без звернення до задумів реформаторів, їхнього представлення про цілі реформ... неможливо оцінити їхню глибину та масштаб» [217, с. 154].

Регіональні дослідження російських вчених, проведені із застосуванням нових прийомів опрацювання уставних грамот і викупних актів, підвели істориків до висновків, з якими солідаризується й Л.Г. Захарова: найважливішим наслідком ліквідації кріпосного права була не величина наділу і навіть не величина викупних платежів, а «нівелювання наділів, яке порушило існуючий уклад ведення господарства» [217, с. 157]. У 1998 р. дослідниця писала про «непосильну ношу викупних платежів, що розоряли селян і заважали становленню самостійного селянського господарства» [218, с. 175]. До речі, Л.Г. Захарова у цій же статті, розрахованій насамперед на українського читача, фактично звертає увагу на важливість регіонального аспекту Великих реформ, проблеми «центр та регіони»: «Особливості різних регіонів величезної країни (природні, демографічні, соціально-економічні, соціально-психологічні та інші)

вимагали диференційованого підходу при вирішенні селянського питання» [218, с. 177].

Дослідниця наголошувала і на тому, що пильної уваги істориків потребує «життя самих діячів Великих реформ і реальних обставин, у яких вони творили» [217, с. 164]. Причому, вивчати це потрібно, дослухаючись до тих термінів і понять, якими вони оперували. Важливо зрозуміти, яким вони уявляли собі майбутній аграрний устрій, аграрні відносини, співіснування поміщицького та селянського господарства. Все це необхідно, щоб «уникнути тієї прямолінійності в оцінках Великих реформ, яка присутня в історіографії» [217, с. 165]. Також вона висловилася за формування оновленої загальної концепції реформ [219, с. 25]. Втілення цього задуму дослідниця вважала неможливим без ретельної розробки цілої низки питань, у тому числі й без з'ясування позицій, поглядів тих, хто брав участь у обговоренні реформи, незалежно від того, вписуються вони в поняття ліберального або прогресивного.

Не можна обійти увагою й книгу Л.Г. Захарової «Олександр II і скасування кріпосного права в Росії» 2011 р., яка являє собою збірник її наукових праць, присвячений історії внутрішньої політики Російської імперії другої половини XIX ст., Великих реформ зокрема [121]. Основою цього видання є монографія дослідниці 1984 р. з однойменною назвою і про яку вже йшлося. Слід зауважити, що монографія Л.Г. Захарової, безумовно, була новаторською для свого часу, адже усупереч загальноприйнятій концепції трактування скасування кріпосного права як побічного результату революційної боротьби, у роботі акцентувалася увага на ініціації цього процесу саме російським самодержавством. У вступі до видання 2011 р. під назвою «Шлях до теми» за авторством самої Л.Г. Захарової, дослідниця розповіла, що 1984 р. за вимогою редактора монографії їй довелося максимально скоротити кількість згадок про Олександра II у роботі [121, с. 29]. Інші роботи дослідниці подаються у виданні як додатки. Згідно із думкою Л.Г. Захарової, Великі реформи «були спрямовані на розвиток

національної самосвідомості народу» і, фактично, заклали основи для формування у Росії громадянського суспільства та у цьому сенсі стали передвісниками нової епохи в історії країни [121, с. 659]. Глибину і масштабність змін, що відбулися в результаті їх запровадження можна осягнути в процесі подальшого студіювання цієї проблеми. Американський історик Т. Еммонс – автор передмови до видання зауважив, що воно є «тією точкою відліку, з якої починається наше сьогоднішнє уявлення про період Великих реформ» і що його поява викликала «новий спалах інтересу до знайомих і начебто всебічно проаналізованих подій середини і другої половини ХІХ ст.» [121, с. 37].

Заявлена російськими істориками на межі ХХ–ХХІ ст. нагальна потреба оновлення історіографії історії Росії періоду Великих реформ виводила дослідників і на такі теми, як законотворчість Редакційних комісій, у тому числі ідейно-політичні, соціально-економічні та інституційні витoki і мотиви реформаторської діяльності їхніх провідних членів та експертів, «аристократична опозиція» Великим реформам, проблема консервативно-бюрократичного реформаторства, «дворянської олігархії», політична самосвідомість дворянства, станова програма аграрних перетворень та інші, які тісно пов'язувалися із селянським питанням. При цьому увага зосереджувалася не тільки на «прогресистах», а й на «консерваторах», у дебатах з якими вироблялися і навички колективного вирішення важливих для країни проблем, і конкретний зміст реформи.

Своєрідним синтезом цих ідей стала монографія І.А. Христофорова «Доля реформи: Російське селянство в урядовій політиці до та після відміни кріпосного права (1830–1890-і роки)» [168]. Вже у своїй першій книзі, ««Аристократична» опозиція Великим реформам (кінець 1850 – середина 1870-х років)», написаній на основі кандидатської дисертації, російський вчений не тільки по-новому поглянув на гостру дискусійну проблему сутності вітчизняного консерватизму, конфлікту між реформаторами та консерваторами, а й вивів на інший рівень питання долі реформ 1860-х –

1870-х рр., ніби визначивши для себе програму, що згодом буде реалізована у «Долі реформи» [168]. Селянська реформа 1861 р. тут представлена як результат компромісу не тільки різних політичних сил та груп, а й різних підходів, які більш або менш суперечливо співіснували у свідомості учасників її обговорення.

Усвідомлюючи значення Маніфесту 19 лютого 1861 р. для російської історії, І.А. Христофоров представив «долю реформи» у широкому хронологічно-тематичному зрізі. Особливо ж цінним у його дослідженні є те, що задля більш правильного сприйняття тенденцій, виявлених у пореформені десятиліття, автор заглибився у дореформену добу, усвідомлюючи, що впродовж 1830–1840 рр. у процесі обговорення селянського питання вже були порушені такі проблеми, без врахування яких неможливе розуміння самої суті реформ і контрреформ.

У контексті сучасних російських студій із проблематики селянської реформи 1861 р. не можна обійти увагою праці доктора історичних наук, професора Санкт-Петербурзького державного університету Б.М. Миронова, які належать до числа найбільш дискусійних у російській історіографії сьогодення і, безумовно, є її визначним явищем. Слід зауважити, що праці цього автора постійно перевидаються, з огляду на їхню популярність, не лише у науковому середовищі, а й серед пересічних читачів. Такою є двохтомна монографія Б.М. Миронова «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – начало XX ст.): Генезис особистості, демократичної родини, громадянського суспільства і правової держави» 1999 р. (перевидавалася у 2003 і 2004 рр.; перекладена англійською (2000 р.) і китайською мовами (2006 р.)) [147]. У розділі «Розвиток правомірної монархії у першій половині XIX ст.» автор аналізує причини Великих реформ і щодо цього зазначає: «За царювання Олександра II деяка частина освіченого суспільства і сам імператор потрапили під вплив ліберальної доктрини державного управління, яка у XVIII ст. почала свою переможну ходу по Європі, а в Англії стала фактом внутрішньої політики. Нова доктрина потребувала індивідуальної

свободи, послаблення державної опіки і невтручання в економічне і духовне життя підданих» [147].

2010 р. побачила світ монографія «Добробут населення і революція в імперській Росії: XVIII – поч. XX ст.» (перевидана 2012 р.) [145]. Автор охарактеризував цю роботу як перше у світовій історіографії дослідження з історичної антропометрії у Росії, головною метою якого є аналіз динаміки добробуту населення в імперський період. Тут брався до уваги факт, що «дефінітивний середній зріст людей характеризує ступінь задоволення їхніх базових потреб у їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні та ін.» [145, с. 71]. У цьому зв'язку ним було виокремлено шість періодів зниження і підвищення добробуту населення. Зокрема, у четвертому періоді (1796 – 1855 рр.) він зростав, у п'ятому (1856 – 1865 рр.) – знижувався, у шостому (1866 – 1915 рр.) – зростав. Автор дійшов висновку, що у XIX – на початку XX ст. спостерігалася позитивна динаміка рівня життя населення. Він спростовує усталену думку про те, що кріпосна система від 1830-х рр. вступила у перманентну соціально-економічну кризу, яка проявилася у зниженні рівня виробництва, пауперизації і вимиранні селянства, збільшенні заворушень у їхньому середовищі тощо. Наголошує на тому, що ні селянські, ні поміщицькі господарства не переживали занепаду, хіба що задовольняли виключно базисні потреби суспільства та не більше. Стверджує, що причини Великих реформ криються не у кризі кріпосного права й посиленні селянських заворушень, а насамперед у їхній економічній доцільності, зростанні самосвідомості селянства, та головне – «у гуманітарних, воєнних і політичних міркуваннях» [145, с. 74].

Разом із цим, слід згадати і фундаментальну трьохтомну монографію Б.М. Миронова «Російська імперія: від традиції до модерну» 2014–2015 рр. (перевидана 2018 р.), яка стала безпрецедентним явищем російської історіографії і отримала широкий резонанс у науковому середовищі не лише на батьківщині автора, а й поза її межами [146]. Більша частина другого тому видання присвячена саме проблемам російського кріпосництва.

Б.М. Миронов бачить тогочасну Російську імперію країною, яка прагнула модернізуватися згідно із новими європейськими тенденціями. Зокрема автор зазначав: «У ході загального пом'якшення звичаїв у суспільстві, підвищення освітнього і культурного рівня поміщиків, пробудження самосвідомості у селянства, жорстокість, на думку найбільш освіченої частини суспільства, ставала аморальною. В її очах і саме кріпосництво було моральним скандалом і соціальним анахронізмом» [146, с. 78]. Однак, разом із цим, він наголошує, що незважаючи на загальну гуманізацію моралі тільки меншість представників пануючого суспільного стану підтримувала нововведення і тоді «Олександр II змусив дворян до звільнення – включив їх у сценарій любові до селянства і государя» [146, с. 88]. Слід зазначити, що ця монографія ні у якому разі не дублює попередній доробок автора, а доповнює його новими методологічними підходами, фактологічною інформацією та ін.

Науковий інтерес викликають і невеличкі за своїм обсягом розвідки 2000-х рр. за авторством: І.В. Голубевої, Н.Г. Карнішиної, В.В. Зотова, Г.М. Барашкова, М.С. Федоркіна тощо.

Стаття «Формування ліберальної бюрократії як суб'єктивний фактор російської модернізації (на прикладі селянської реформи 1861 р.)» І.В. Голубевої присвячена проблемі формування ліберальної демократії у Російській імперії у XIX ст. [208]. Зокрема йдеться про роль професора Т.М. Грановського у процесі появи так званих «людей сорокових років» – тієї частини суспільства, яка вже не сприймала кріпосництво і бажала бачити свою країну прогресивною. Авторка робить висновок, що Російське географічне товариство стало провідним осередком згуртування представників інтелігенції і ліберального чиновництва. Окрім цього у статті висвітлено особливості суспільно-політичної позиції ліберальної демократії, суть ліберальної альтернативи рішення селянського питання тощо [208, с. 75].

У контексті цієї ж проблематики здійснювала свої напрацювання Н.Г. Карнішина. У розвідці «Реформи освіченої бюрократії в Росії на

прикладі роботи Редакційних комісій 1850-х рр.» авторка висвітлює роль ліберально налаштованої частини учасників Редакційних комісій (бюрократії і дворянства) у підготовці і проведенні селянської реформи 1861 р. [223, с. 15]

Вплив Великих реформ на процеси модернізації Російської імперії студіювали Г.М. Барашков у статті «Звільнення селянства як фактор становлення громадянського суспільства в Росії», Н.С. Федоркін у розвідці «У витоків громадянської свободи в Росії. До ювілею першого системного проекту модернізації країни» тощо [201; 247]. Слід зауважити, що зазначена тематика є дуже популярною у сучасній російській історіографії.

Вже йшлося про те, що історіографічна база проблеми, яка наразі досліджується, має дуже гарний рівень вивчення у світовій історичній науці. До її розробки долучилися й сучасні українські вчені, що цілком логічно. Селянська реформа 1861 р. є невід'ємною частиною вітчизняної історії, адже на той час близько 80% етнічних українських земель входили до складу Російської імперії.

Дослідження у цій царині здійснювалися на базі НАН України, зокрема науковими співробітниками відділу історії України XIX – початку XX ст. У цьому контексті не можна обійти увагою вісімнадцятий випуск періодичного видання зазначеного відділу «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», що вийшов з друку 2011 р. і був присвячений, як вказано на обкладинці, «Великій реформі 1861 р.», а саме висвітленню її проблем, особливостей, значення та наслідків впровадження на українських теренах [105]. Слід зазначити, що до авторського колективу видання увійшли також і провідні фахівці інших наукових інституцій України.

Директор Інституту історії України НАН України В.А. Смолій у своїй вступній статті до видання «Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення» привертає увагу до низки дискусійних питань, які, на його думку, не знайшли свого належного відображення у вітчизняній історіографії. Зокрема він зазначає, що «досвід Великої реформи потребує уважного дослідження й

неупередженої оцінки. Наразі можна констатувати, що назріла нагальна потреба глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку XXI ст. Відтак видається доцільним у вивченні проблем, пов'язаних із здійсненням реформи та її досвідом, не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері» [244, с. 6].

Голова редколегії видання О.П. Реєнт опублікував тут статтю на тему «Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI століття», де наголосив на тому, що «проблема скасування кріпосного права, в тому числі й на землях України, і сьогодні продовжує залишатися такою, яка потребує подальшої наукової розробки». Окрім цього автор зробив спробу переосмислення низки її проблемних питань «з огляду на ті зміни, які відбулися на пострадянському просторі в останні 20 років, на зміни сучасних методологічних акцентів при вивченні історичного минулого, на оприлюднення нових фактів і документів, які з тих чи інших причин замовчувалися в минулому» [244, с. 7].

Значна частина публікацій цього видання присвячена саме історіографії проблеми селянської реформи 1861 р. Так, зарубіжну історіографію проблеми досліджували О.В. Житніков, Н.Р. Темірова та Ю.П. Присяжнюк [216, с. 33–40; 246, с. 72–77; 234, с. 65–71]. О.А. Бундак та К.В. Івангородський присвятили свої публікації темі висвітлення селянської реформи 1861 р. на сторінках збірника наукових праць «Українській селянин» [203, с. 25–32; 222, с. 41–52]. У цьому контексті необхідно зазначити, що засноване 2000 р. спільними зусиллями Інституту історії України НАН України і Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького (зараз Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) «Український селянин» стало провідним періодичним науковим виданням із проблем аграрної історії не лише України, а й поза її межами. Так, згідно з повідомленням відповідального редактора видання А.Г. Морозова, на думку науковців Гарвардського університету,

«Український селянин» є «найбільш змістовним сучасним часописом, який висвітлює всі сторінки життя українського селянства» [245, с. 3].

Загалом, на сторінках видання висвітлено широке коло питань, пов'язаних із селянською реформою 1861 р. Вивченню проектів оподаткування нерухомого майна в Російській імперії у 50–60-х рр. XIX ст. присвячено статтю С.В. Орлик [232, с. 105–112]. Шевченко В.М. студіював політичні рухи Російської імперії в контексті скасування кріпосного права [254, с. 113–120].

Низка публікацій авторів видання (А.І. Берестовий і О.М. Федьков, А.В. Ващенко, О.В. Десятніков, В.А. Іващенко і О.М. Тараненко, О.Я. Рахно, І.А. Фареній, Л.М. Шара) присвячена розкриттю теми аграрного розвитку українських земель у пореформений період [105]. Проблематику «селянського питання» у соціально-економічній та суспільно-політичній думці XIX – першої третини XX ст. досліджували: М.В. Доросевич, Г.Т. Капустян, В.М. Мойсієнко, С.С. Падалка, П.Г. Усенко. [105] Культурні та духовні аспекти реформи на шпальтах видання студіювали: О.О. Драч, В.С. Єрмілов, О.В. Михайлюк [105]

У контексті вивчення історіографічного доробку сучасних українських вчених із проблематики селянської реформи 1861 р. не можна обійти увагою двохтомне видання «Історія українського селянства», що вийшло з друку 2006 р. [129]

Загалом, аналіз історіографічного доробку сучасних українських науковців дозволяє стверджувати, що вітчизняна історіографія селянської реформи 1861 р. останніми десятиліттями значно збагатилася новими теоретико-методологічними підходами і знаннями.

У даному контексті варто згадати дисертаційні роботи, присвячені проблемам селянської реформи 1861 р.: «Історія сільськогосподарської кооперації України. 1861–1920 рр. Історіографічний аспекти проблеми: історіографія» (Ю.В. Ярченко, Донецьк, 1995 р.), «Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических

преобразований края пореформенного периода (1861–1900 гг.)» (Н.П. Пашина, К., 1997 р.), «Розвиток селянського промислового підприємництва в Харківській губернії (1812–1914)» (М.П. Маслов, Харків, 1998 р.), «Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.» (П.С. Олешко, Луцьк, 2001 р.), «Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х–90-х років XIX ст.)» (О.М. Обметко, К., 2002 р.), «Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.» (А.О. Михайлик, Кам'янець-Подільський, 2006 р.), «Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861–1914 рр.)» (С.В. Набока, К., 2006 р.), «Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії» (А.В. Шевчук, К., 2006 р.), «Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні» (В.В. Бондар, К., 2010 р.) [200; 196; 190; 194; 193; 191; 192; 198; 185].

Дуже плідним на наукові праці, присвячені тематиці селянської реформи 1861 р., з огляду на ювілейну подію – 150-річчя скасування кріпосного права, став 2011р. Цього року побачили світ дві непересічні монографії. Йдеться про праці Т.О. Шаравари «Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія» і Т.Ф. Литвинової ««Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)».

Т.О. Шаравара – один із провідних українських історіографів, сферою наукових інтересів якої є проблеми реформ другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії. Зокрема, у своїй монографії вона ґрунтовно дослідила дорадянську, радянську й сучасну історіографію реформ, що активно впроваджувалися на теренах Російської імперії у зазначений період, зокрема у «селянському питанні», самоврядуванні, фінансах, судочинстві, освіті та ін. Авторкою були визначені основні напрями наукових студій і

провідні історичні концепції із теми дослідження, висвітлені особливості регіональних досліджень, обґрунтовані пропозиції стосовно подальшої наукової розробки проблеми [170]. 27 лютого 2012 р. Т.О. Шаравара захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук із теми, формулювання якої ідентичне назві монографії.

Опублікування вказаної монографії Т.Ф. Литвинової стала резонансною подією у науковому світі. Репрезентуючи монографію, авторка зазначила, що у ній «селянське питання... розглядається під нетрадиційним кутом зору – «поміщицької правди»» і що це є «не апологетика дворян-поміщиків, а розширення «дослідницької оптики»», а також, що вона намагалася «представити колективні уявлення дворянства щодо ідеалів соціальної взаємодії в умовах засвоєння елітними групами регіону нових соціальних ролей. Основний пафос книжки спрямовано на руйнування міфу про «соціальний егоїзм» та «національну зраду» елітою інтересів українського народу [140].

Після опублікування монографії в Україні, вже наступного року її було перевидано у Російській Федерації і російською мовою. Як зауважила авторка: «Від початку книга створювалася насамперед для українського простору. З відомих причин українська історіографія вивчення імперського періоду історії України тривалий час вимушено йшла у фарватері російської історіографії. Проте з розпадом історіографічного цілого прагнення до самостійності призвело до певного відчуження українських фахівців і від радянської історіографічної спадщини, і від новацій сучасної русистики, особливо у сфері соціально-економічної історії», і «на російських колег зараз у вивченні нашої історії особливо розраховувати, здається, не варто, оскільки вони, по-своєму визнали незалежність України, здебільшого виключили з поля зору нині неросійські регіони. Сучасні русисти, які не працюють у руслі концепції «внутрішньої колонізації», практично відмовилися від «українських» сюжетів. Плідність же означеної концепції стосовно «українських окраїн» імперії допоки вбачається сумнівною» [141].

У 2012 р. Т.Ф. Литвинова захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук із теми «Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: ідеологічний аспект».

Примітною також є невеличка за своїм обсягом розвідка Т.Ф. Литвинової «Прижиттєва репутація та історіографічна доля М.П. Позена», опублікована 2014 р. у російському м. Омськ [226, с. 44–50]. Авторка проаналізувала уявлення «прижиттєвого» і «меморіального» етапів формування історіографічного образу цієї персоналії. Дослідниця спростовує пануючі у сучасній історіографії оцінки одного із провідних діячів селянської реформи 1861 р. М.П. Позена, наголошуючи на їхній невідповідності справжнім поглядам М.П. Позена щодо селянського питання у період підготовки реформи.

Таким чином, незважаючи на значний історіографічний доробок сучасних українських вчених із проблематики селянської реформи 1861 р. слід констатувати, що окремі аспекти останньої все ж потребують своєї подальшої розробки, наразі й діяльність Головного комітету у селянській справі з її підготовки.

Відтак, масштабність селянської реформи 1861 р. та її значення не могли не викликати інтересу істориків усього світу. Дослідження стосуються найрізноманітніших аспектів реформи, зокрема – процесів її розробки та підготовки. В центрі цих студій перебувала й діяльність Головного комітету у селянській справі.

Оскільки історія вивчення селянської реформи 1861 р. та діяльності Головного комітету налічує вже понад півтора століття, переживши за цей час декілька кардинальних світоглядних розворотів та міні-революцій у підходах, історіографічну базу дослідження класифіковано за хронологічним, методологічним та регіональним принципами, про що вже йшлося.

Історіографія періоду Російської імперії представляє собою переважно описи цієї визначної історичної події, аніж її глибокий аналіз і, тим не

менше, є надзвичайно цінною завдяки багатій джерельній базі, на основі якої створювалася. З урахуванням часу створення цього історіографічного доробку, остання й сама може вважатися джерелом із вивчення проблеми, адже її авторами були сучасниками зазначеної події і пам'ять про неї іще не стала історією.

Радянська історіографія зробила величезний внесок у вивчення проблеми. Праці радянських вчених відзначалися глибоким рівнем опрацювання джерел. Мінусом досліджень радянських авторів є ідеологічне обтяження цих робіт, в яких основним двигуном реформи та лейтмотивом роботи Головного комітету виступали соціальні та класові протиріччя, а не закони об'єктивного історичного розвитку.

Зарубіжна історіографія селянської реформи 1861 р. зробила вагомий внесок у розробку цієї проблематики. Зарубіжні вчені вивчали реформу в контексті її сприяння зародженню й розвитку основ громадянського суспільства та нового вільного мислення. Праці американських істориків містять комплексний порівняльний аналіз селянської реформи 1861 р. з іншими реформами 1860-х – 1870-х рр. та у контексті фінансової кризи 1859–1863 рр. Зарубіжні дослідники послідовно дотримуються ідеї безперервності історичного процесу та господарського розвитку суспільства. Не можна оминати увагою і той факт, що після 1980-х рр. основним принципом, який відстоюють, зокрема, американські історики, є принцип плюралізму думок, варіативності підходів і поглядів. Так, Д. Бурбанк закликає «не створювати нові історичні проекти, нову моду на проблеми, не починати нову боротьбу між представниками російської та західноєвропейської історіографії...ставити нові дискусійні питання, а не шукати остаточні відповіді на них» [204, с. 68]. Саме такою, на думку американських учених, і має бути сучасна історіографія.

Оскільки тема селянської реформи 1861 р. в американській історіографії часів «холодної війни» переважно розглядалася у контексті Великих реформ, особливо їхніх причин, генези та впливу на життя

Російської імперії, то значна увага приділялася внутрішньодержавним чинникам відміни кріпацтва (Т. Еммонс, Д. Філд), тоді як «зовнішній чинник» поразки Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. найчастіше визначається другорядним. Зроблено акцент на розвідках із політичної історії, а саме У. Лінкольна, А. Рібера, які вивчали роль російської бюрократії у реформаторському процесі. Поряд із цим, проаналізовано статті, присвячені економічному та соціальному аспектам реформи, що свідчить про значну амплітуду тем, яких торкаються повоєнні американські русисти.

На сучасному етапі вітчизняні й іноземні дослідники намагаються змінити парадигму вивчення історії Російської імперії. У цьому контексті має місце пошук нових тенденцій і напрацювання нових методів дослідження селянської реформи 1861 р., в тому числі й діяльності Головного комітету у селянській справі.

1.2. Джерельна база дослідження

Селянська реформа 1861 р. стала одним із найбільших перетворень загальнодержавного масштабу в історії Російської імперії XIX ст. В процесі її підготовки були задіяні більшість діючих на той час органів державного управління та створено кілька нових: Секретний (пізніше – Головний) комітет у селянській справі, Редакційні комісії, Державна Рада, Земський відділ Міністерства внутрішніх справ, Губернські та повітові комітети. Особливе місце серед них належало Секретному комітету у селянській справі, який 1858 р., у зв'язку із оприлюдненням його діяльності, було перейменовано на Головний комітет у селянській справі. Цей дорадчий державний орган перебував у безпосередньому підпорядкуванні імператора Олександра II, який виконував функції голови. Під час відсутності останнього тут головували: спочатку князь О.Ф. Орлов (одночасно був головою Державної ради), пізніше – Великий князь Костянтин Михайлович.

На цю інституцію покладалися функції розгляду проектів щодо відміни кріпосного права і вироблення на їхній основі загальних засад майбутнього законопроекту. Слід зауважити, що діяльність Головного комітету у селянській справі відображена у тогочасних джерелах, які можна поділити на такі групи:

1) опубліковані джерела, до яких входять журнали засідань Секретного і Головного комітетів, матеріали Редакційних комісій, документація Міністерства внутрішніх справ, протоколи засідань Державної Ради та збірники законодавства Російської імперії;

2) неопубліковані архівні джерела, що вперше вводяться до наукового обігу, серед яких фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де зберігаються матеріали Київського та Волинського губернських комітетів. Слід зауважити, що значною втратою стало знищення документів Подільського губернського комітету під час пожежі 2003 р. у Кам'янець-Подільському міському архіві.

3) матеріали особового походження: мемуари, щоденники, листування учасників подій, що досліджуються, зокрема членів Головного комітету у селянській справі та Редакційних комісій.

Важливе місце серед опублікованої документальної бази належить журналам Секретного і Головного комітетів у селянській справі [64; 65; 66]. Вони були видані 1915 р. у двох томах. Тут варто зазначити, що на першому засіданні Секретного комітету у селянській справі, а саме 3 січня 1857 р., члени Комітету висловили думку про недоцільність ведення детальних журналів по кожному засіданню, а натомість запропонували вести короткі нотатки обговорень. Журнали було запропоновано складати виключно у тих випадках, коли виникнуть протиріччя між учасниками дискусій, тобто «не за засіданнями, а за предметами, Комітетом остаточно розглянутими» [65]. Вирішальне слово у таких ситуаціях належало імператору, після чого він мав обирати напрям у якому мала продовжуватися робота.

Перший том містить матеріали засідань з 3 січня 1857 р. по 4 грудня 1860 р. і висвітлює ключові етапи та проблемні питання розробки реформи. Темати обговорень були як уже діючі закони (зокрема, Закон про зобов'язаних селян і вільних хліборобів) і порядок їхнього впровадження, так і всі важливі рішення Комітету за вказаний період: рескрипти генерал-губернаторам В.І. Назімову, П. Ігнат'єву й І.І. Васильчикову, Квітнева програма 1858 р., Програма 4 грудня 1858 р., протоколи Редакційних комісій та матеріали їхньої діяльності [12; 13; 14; 15].

Другий том висвітлює завершальний етап підготовки реформи – засідання, що відбулися в період з 10 жовтня 1860 р. і до 13 лютого 1861 р., тобто, до моменту ліквідації Головного комітету. Також у цій частині Комітет «визнав за необхідне... викласти: хід усієї справи, головні начала, вказані Його Величності, й підстави, прийняті для розвитку цих начал у деталях» [65]. Комітет підбив підсумки своєї роботи, здійснив короткий огляд усієї інформації, зібраної підпорядкованими йому установами за 4 роки діяльності та видав остаточні варіанти постанов, які заклали основу селянської реформи 1861 р.

Видання журналів 1915 р. було доповнено третім томом, що містить додатки відповідно проведених засідань, а також доповіді князя О.Ф. Орлова імператору Олександрові II. Втім, частина матеріалів роботи Комітету так і залишилась не опублікованою і зберігається в Російському державному історичному архіві, фонд 1180.

Для дослідження проблематики селянської реформи 1861 р. особливо цінним джерелом є «Матеріали Редакційних комісій», опубліковані у 1859 і 1860 рр., адже це видання детально висвітлює діяльність Головного комітету на завершальному етапі реформи. Журнали ж містять лише результати обговорення та висновки його членів, залишаючи осторонь як більшу частину підготовлених Комісіями матеріалів, так і «розбіжності та суперечки у владному середовищі між... Головним комітетом, з однієї сторони, та

Міністерством внутрішніх справ і Редакційними комісіями, з іншої» [219, с. 18].

Перше видання вміщує зібрання проектів Губернських комітетів, що склали основу діяльності Редакційних комісій, журнали загальної присутності, доповіді відділень комісій і остаточні підсумки їхньої роботи у вигляді проектів. Останні й були передані для обговорення до Головного комітету. Усі разом ці матеріали складають 18 томів безпосередньо робочої документації. Спробу кодифікувати і систематизувати видання здійснив М.О. Мілютін, після чого воно було перевидано. Передбачалося, що нове видання буде складатися із трьох томів і шести книг, але цю роботу так і не було завершено.

Закінчив систематизацію матеріалів О.І. Скребицький, підготувавши зібрання під назвою «Селянська справа за царювання Олександра II. Матеріали з історії звільнення селян» [93]. Особливий акцент дослідник зробив на аналізі Маніфесту 19 лютого 1861 р., прокоментувавши кожне його положення.

Досить конкретний і ґрунтовний опис процесу роботи Редакційних комісій можна знайти у праці «Звільнення селян за царювання імператора Олександра II. Хроніка діяльності Комісій із селянської справи М.П. Семенова». Автор був добре обізнаний із предметом, який досліджував, оскільки був безпосереднім учасником Комісій і мав особисте доручення від головуючого в установі Я.І. Ростовцева вести записи засідань. Його хроніка «передає тертя, пряму мову присутніх, їхню реакцію на виступи колег, репліки, жарти, характер їхніх взаємовідносин» [219, с. 20]. Надзвичайно інформативною складовою цієї праці є додатки, де містяться повні списки членів Редакційних комісій та Губернських комітетів і журнали загальної присутності. Особливий дослідницький інтерес викликають робочі записки голів Редакційних комісій, членів Головного комітету С.С. Ланського, В.М. Паніна та Я.І. Ростовцева. Не менш цікавий матеріал міститься в додатках до Хроніки: списки членів Редакційних комісій та

Губернських комітетів, додаткові журнали загальної присутності, записки та «особливі думки» членів комісій, зокрема, С.С. Ланського, Я.І. Ростовцева, В.М. Паніна та інших.

Значну цінність для істориків, що вивчають проблематику селянської реформи 1861 р. мають видання документів, до опублікування яких була безпосередньо причетна Л.Г. Захарова: «Мемуари, щоденники, приватне листування другої половини ХІХ століття» 1970 р., «Листування імператора Олександра ІІ з великим князем Костянтином Миколайовичем. Щоденник великого князя Костянтина Миколайовича 1857–1861» 1994 р., «Вінчання з Росією. Листування вел. кн. Олександра Миколайовича з імператором Миколою І» 1999 р., «Спогади генерал-фельдмаршала Д.О. Мілютіна. 1816–1873» у 7 томах 1997–2006 рр., «Щоденник генерал-фельдмаршала графа Д.О. Мілютіна. 1873–1899» у 5 томах 2008–2013 рр., «Листування цесаревича Олександра Миколайовича з імператором Миколою І» 2008 р. [74; 75; 77; 79; 87; 88].

Та найбільший і найповніший документальний матеріал із питання діяльності Головного комітету у селянській справі міститься в архівних фондах державних установ. Базовим є фонд Ф.1180 Російського державного історичного архіву, де зберігається весь архів Секретного і Головного комітетів у селянській справі і Редакційних комісій. Не менш важливими є фонди Міністерства внутрішніх справ, яке було пов'язане із Головним комітетом як безпосередньо через особу його очільника С.С. Ланського, так і через його ланки, що забезпечували діяльність Комітету та втілення у життя його рішень та ідей: Департамент Загальних справ (Ф.1284), Департамент поліції (Ф.1286) чи Земський відділ (Ф. 1291). Цінний матеріал зберігається у фонді Ф.1162 (Державна канцелярія) – це формулярні списки усіх членів Головного комітету і деяких членів Редакційних комісій .

Чимало документів, що так чи інакше стосуються діяльності Головного комітету зберігається у Центральному державному історичному архіві України м. Києва. Основним для вивчення цього питання є фонд Ф. 442 –

Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Фонд зберігає матеріали з 1827 по 1916 рр., що хронологічно повністю охоплюють епоху реформ Олександра II. Документальний матеріал безпосередньо відображає діяльність Головного комітету (зокрема – це листування тодішнього генерал-губернатора І.І. Васильчикова, який водночас був і членом Державної Ради Російської імперії, з міністром внутрішніх справ С.С. Ланським), а також висвітлює етапи та проміжні результати його роботи [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Опис № 807 вміщує журнали засідань Київського губернського дворянського комітету та звітні відомості щодо його діяльності [46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58]. Опис № 300 зберігає аналогічну інформацію про Подільський губернський комітет – допоміжний орган, створений із місцевих дворян Головним комітетом для розробки проектів селянської реформи (відповідні укази та донесення теж містяться у матеріалах описів поряд з іншими організаційними документами, такими як програми) [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Документи, що проливають світло на роботу Подільського комітету містяться в Державному архіві Хмельницької області у Фондах № 122 та 123 Описі Дорадянський 1. У даних фондах зберігається інформація Кам'янецького повітового предводителя дворянства та Подільського губернського предводителя дворянства.

У 1970-х рр. певне зрушення відбулось і в питанні джерелознавчої розробки проблематики селянської реформи 1861 р. До наукового обігу вводяться та аналізуються погляди різних видань у період підготовки реформи: журнали «Російський вісник» і «Атеней», які були досліджені Володимиром Китаєвим у праці «Від фронди до охоранительства. З історії російської ліберальної думки 50-60-х років XIX століття», «Сільський благоустрій» – у праці «Слов'янофіли в суспільній боротьбі» Євгенії Дудзинської, «Економічний показчик» Володимира Вернадського – Миколою Цаюповим у «Питаннях економіки в середині XIX століття» [130; 120; 169]. Вивчення робіт зазначених авторів дозволяє всебічно оцінити

питання діяльності органів із підготовки і впровадження селянської реформи 1861 р.

Окрему групу джерел складають джерела особового походження: автобіографії, щоденники, спогади, листування, дорожні нотатки сучасників Великих реформ. Ці матеріали відображують індивідуальне сприйняття їхніх авторів явищ та подій, безпосередніми учасниками яких вони були. Аналіз джерел особового походження дозволяє реконструювати перебіг процесу підготовки і впровадження селянської реформи 1861 р., а оскільки за ним стояли конкретні особи, то і визначити їхній внесок у цю справу. Слід зауважити, що джерела особового походження мають різний ступінь своєї інформативної достовірності і з огляду на це потребують критичного ставлення, застосування цілого комплексу інструментів об'єктивного джерелознавчого аналізу. Втім, високий ступінь їхньої репрезентативності, а також інформативний потенціал дозволяє дослідити проблему на належному науковому рівні, максимально точно висвітлити тогочасну історичну ситуацію і, зокрема, діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки селянської реформи 1861 р.

На базі особистих спостережень або розповідей очевидців іще наприкінці XIX ст. були здійснені перші спроби проаналізувати характер реформи, її можливі наслідки, намагання визначити її місце у загальному історичному розвитку Росії. Узагальнюючою працею у цьому напрямі є збірка, укладена В.О. Федоровим «Кінець кріпацтва в Росії: документи, листи, мемуари, статті», яка містить щоденники і спогади С.С. Ланського, В.О. Черкаського, П.О. Валуєва, М.О. Мілютіна, П.П. Семенова-Тянь-Шаньського, а також Л.М. Толстого, О.М. Енгельгардта, О.І. Кошелева та інших осіб, які долучилися до вирішення селянського питання [94]. Записки та матеріали Я.І. Ростовцева після його смерті у 1860 р. були передані історикові О.І. Скребицькому та склали основу його праці «Селянська справа за царювання імператора Олександра II», виданої у м. Бонн-на-Рейні [93]. Згодом «Російський архів» окремо опублікував «Останню записку про

селянську справу генерала Я.І. Ростовцева» [90]. Епістолярну спадщину залишив і граф Д.М. Блудов, записки якого були посмертно видані Є.П. Ковалевським [74, с. 29–31; 122]. Чимало цікавих матеріалів, які проливають світло на проблему, що наразі досліджується, залишив член Головного комітету, директор Імператорської публічної бібліотеки, дійсний таємний радник М.А. Корф. У контексті даного дослідження найбільш цікавими для нас є його «Записки», надруковані у «Російській старовині» впродовж 1899–1904 рр., що перевидаються й досі [202]. Значну цінність для істориків, у тому числі й дослідників селянської реформи 1861 р. складають спогади міністра державного майна графа М.М. Муравйова та його радника П.О. Валуєва [78; 83]. Чотиритомні спогади М.П. Семенова, присвячені роботі Редакційних комісій, висвітлюють не лише роботу вказаного органу, але й містять чимало згадок про Головний комітет, в тому числі – біографічні нариси його учасників [91]. Інший учасник Редакційних комісій, М.П. Позен, після завершення реформи теж видав матеріали, зібрані під час роботи [89]. Видано було також листи Віленського, Гродненського і Ковенського генерал-губернатора В.І. Назімова, який зіграв свою роль в процесі підготовки селянської реформи 1861 р. [84].

Таким чином, Головний комітет у селянській справі як офіційна, хоч і секретна в певний період своєї діяльності, державна установа із розгалуженою мережею допоміжних органів, залишив чималу джерельну спадщину.

Переважна частина цієї спадщини на сьогодні є опублікованою. Чільне місце у ній займають Журнали Головного комітету, тритомне видання, що містить протоколи усіх засідань Комітету з січня 1857 р. по лютий 1861 р. та основні програмні й службові документи Комітету в додатках. Не менш важливими для виконання завдань дослідження є і Матеріали Редакційних комісій, де у більш вільній, проте не менш професійній формі викладені основні епізоди діяльності даної установи. Враховуючи активну роль у Комітеті С.С. Ланського, цікавими для дослідників є відповідні документи його відомства, зібрані у матеріалах МВС.

Важливу групу опублікованих джерел складають спогади і мемуари, які залишили учасники Головного комітету Я.І. Ростовцев, С.С. Ланський, Д.М. Блудов, М.А. Корф, М.М. Муравйов та їхні радники, а також члени Редакційних комісій П.О. Валусь, М.П. Семенов, П.П. Семенов-Тянь-Шанський, В.О. Черкаський, М.О. Мілютін, М.П. Позен, В.І. Назімов та інші. Ця група джерел демонструє вплив міжособистісного, а, отже, суб'єктивного фактору на підготовку реформи, дозволяє поглянути на неї більш широко, збагнути мотиви і прагнення кожної із сторін протистояння, що виникло у ході роботи Головного комітету.

До неопублікованих джерел належать матеріали інших установ, створених та підконтрольних Головному комітету – Губернських комітетів. У межах даного дослідження увага акцентувалася на доступних джерелах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Хмельницької області, де містяться матеріали Київського, Волинського і Подільського губернських комітетів, а також канцелярії Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, який теж брав активну участь у роботі комітетів.

1.3. Методологічні засади дослідження

З метою реалізації основних завдань дослідження була застосована відповідна теоретико-методологічна база.

У ході висвітлення історичного тла діяльності Головного комітету у селянській справі, основних ідей та мотивів, що рухали роботою його учасників, використовувався принцип історизму. Це дало змогу дослідити передумови селянської реформи 1861 р., причини відміни кріпосного права і прослідкувати у хронологічній послідовності етапи планування перетворень у Російській імперії. Насамперед враховувалися загальні підходи і соціальні

пріоритети учасників Головного комітету як виразників інтересів вищих щаблів російського суспільства під час реалізації перетворень у такій важливій сфері. Все це допомогло виявити загальну спрямованість стратегії держави у відповідних галузях, її тенденції, досягнення. Разом з тим, висвітлення деяких проблемних епізодів, що виникали в Губернських комітетах дозволило розглянути ситуацію на прикладах матеріалів окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Для осмислення історичного процесу в соціально-економічній сфері, крім принципу історизму, було застосовано цивілізаційний підхід. За їхньою допомогою реформу розглянуто крізь призму розвитку Російської імперії, з урахуванням існуючого державного устрою, суспільно-політичного ладу, економічного розвитку.

Об'єктивність під час висвітлення теми полягала у здійсненні неупереджених, некон'юнктурних висновків, з урахуванням поглядів попередніх дослідників, і достовірної, перевіреної інформації з наявних джерел. Водночас ми не уникали критичних суджень і оцінок для реалістичного висвітлення низки соціально-гуманітарних та етичних проблем.

Завдяки використанню принципу всебічності нами враховано різноманітний спектр чинників, що впливали на діяльність Головного комітету у ході підготовки реформи. З-поміж них: моральний та ідеологічний чинник, засоби реалізації, рівень і механізми кадрового забезпечення, зміни звичного укладу життя російського суспільства.

Принцип системності дозволив розкрити цілісність об'єкта дослідження із урахуванням впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема внутрішньої політики держави, її устрою і суспільно-політичного ладу у період дослідження. Комплексний підхід полягав у висвітленні основних напрямів гуманітарної сфери, з'ясуванні діяльності кожного її суб'єкта, визначенні його завдань в контексті розв'язання кардинальних проблем соціального буття радянського суспільства та досягнення оптимального рівня його функціонування.

У межах історичного підходу використано порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний та проблемно-хронологічний методи дослідження. Так, для з'ясування масштабу необхідності реформ у Російській імперії бралися для порівняння темпи розвитку та соціально-економічна ситуація в самій Росії різних періодів і провідних європейських країнах. Це дозволяло зробити висновки щодо досягнень і недоліків у соціальній та економічній сферах життя держави, а також встановити їхні причинно-наслідкові зв'язки.

Проблемно-хронологічний метод сприяв виокремленню проблемних блоків у діяльності Головного комітету на різних етапах підготовки реформи та її зв'язку із соціально-економічною ситуацією в країні. Зокрема, саме цей метод був використаний для визначення структури дослідження. Постановка проблеми і розкриття її сутності в контексті хронологічної послідовності зумовили дослідження таких напрямів соціальної політики як сфера освіти, культури й охорони здоров'я населення.

Досліджуючи становище і розвиток аграрної сфери Російської імперії ми також застосували загальнонаукові (міждисциплінарні) методи дослідження: статистичний і динамічний пошуки, аналіз, синтез, опис, дедукція та індукція, а також логічний та системний аналізи (причинно-наслідковий і структурно-функціональний аналізи). Завдяки використанню загальнонаукових методів у вивченні різнопланових джерел і літератури вдалося відтворити реальні факти досліджуваного періоду з урахуванням наукового доробку вітчизняних та іноземних істориків різних наукових шкіл, поглядів безпосередніх учасників подій та діячів того часу.

Так, застосований нами для аналізу кількісних даних статистичний метод дав змогу вирахувати середні показники розвитку сільського господарства в Росії й підтвердити наявність застою у галузі. Також об'єктивно була оцінена соціальна напруга на селі.

Загальнонауковий статистичний метод сприяв широкому застосуванню історико-порівняльного методу. Завдяки останньому з'ясувалися особливості державної політики Російської імперії крізь призму схожості і

відмінності реформи у різних регіонах. Послугуючись історико-порівняльним методом, ми порівнювали й виокремлювали регіональні й загальноросійські статистичні дані, завдяки чому змогли виявити подібність і відмінність показників, а також методів реалізації і особливостей реформи в регіонах.

Отже, теоретична база дослідження побудована на цивілізаційному підході, на принципах історизму, об'єктивності, науковості, системності та комплексності. У межах цих підходів були застосовані відповідні методи дослідження, зокрема порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний. Важливу роль для проведення структурно-функціонального аналізу зібраних матеріалів, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і проведення необхідних статистичних підрахунків відіграли міждисциплінарні методи дослідження. Теоретико-методологічний інструментарій, застосований під час написання роботи, ґрунтується на сучасній методології пізнання історичних явищ і процесів. Його застосування сприяло розкриттю теми дослідження, досягненню поставленої мети й отриманню нових обґрунтованих знань.

Висновки до розділу 1.

Історичне студювання селянської реформи 1861 р. та у цьому контексті діяльності Головного комітету у селянській справі тривають вже понад півтора століття і впродовж цього часу зазнали кілька кардинальних світоглядних змін у дослідницьких підходах. Історіографічна база теми є широкою. Дослідження класифікуються за хронологічним, методологічним та регіональним принципами. Першу групу складає історіографія періоду Російської імперії, другу – напрацювання радянських вчених, побудованих на марксистській доктрині, третю – українська та російська історіографія пострадянського періоду, четверту – зарубіжна історіографія.

Історіографія періоду Російської імперії, створена здебільшого сучасниками подій, є надзвичайно цінною завдяки багатій джерельній базі. Попри свою відносну бідність, методологічна база імперських істориків усе ж заклала основи для вивчення історії Росії, зокрема у США.

Величезний внесок у вивчення проблеми було зроблено радянськими вченими, авторству яких належать ґрунтовні праці, що відзначалися значною заідеологізованістю, але, водночас, ретельним опрацюванням історичних джерел. Ідеологічне забарвлення цих робіт полягало у тому, що діяльність Головного комітету розглядалася через призму соціальних і класових протиріч.

Значною мірою заідеологізованою виявилися й праці зарубіжних авторів, які, втім, відійшовши від світоглядних постулатів часів Російської імперії, створили декілька русистських шкіл та чимало концепцій щодо селянської реформи.

На сучасному етапі вітчизняні й зарубіжні дослідники намагаються змінити парадигму вивчення реформи 1861 р.. Так, спостерігається пошук нових тенденцій та напрацювань, новітніх методів дослідження цієї визначної історичної події і у цьому контексті діяльності Головного Комітету з селянської справи.

Слід зауважити, що Головний комітет з селянської справи як офіційна, хоч і секретна в певний період своєї діяльності, державна установа із розгалуженою мережею допоміжних органів, залишив по собі чималу джерельну спадщину.

Переважна її частина на сьогодні вже є опублікованою. Важливе місце тут займають Журнали Головного комітету – тритомне видання, що містить протоколи усіх засідань цієї установи, починаючи з січня 1857 р. і по лютий 1861 р., а також основні програмні й службові документи в додатках. Не менш важливими для виконання завдань дослідження стали Матеріали Редакційних комісій, де у довільній, проте не менш професійній формі викладені основні епізоди діяльності Комітету. Враховуючи активну роль,

яку відіграв в роботі Комітету Міністр внутрішніх справ С.С. Ланський, цікавими для дослідників є відповідні документи цього відомства, зібрані у Матеріалах МВС.

Важливу групу опублікованих джерел складають спогади і мемуари, які залишили учасники Головного комітету, а саме Я.І. Ростовцев, С.С. Ланський, Д.М. Блудов, М.А. Корф, М.М. Муравйов та їхні радники, а також члени Редакційних комісій П.О. Валуєв, М.П. Семенов, П.П. Семенов-Тянь-Шаньський, В.О. Черкаський, М.О. Мілютін, М.П. Позен, В.І. Назімов та інші. Ця група джерел демонструє вплив міжособистісного суб'єктивного фактору на підготовку реформи, дозволяє поглянути на неї різнобічно та усвідомити прагнення і переконання кожної із задіяних у цьому процесі сторін протистояння, що мало місце в роботі Головного комітету.

До неопублікованих джерел належать матеріали інших установ, створених та підконтрольних Головному комітету – Губернських комітетів. У рамках даного дослідження були ретельно вивчені джерела Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Хмельницької області, де містяться матеріали Київського, Волинського і Подільського губернських комітетів, а також канцелярії Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, який теж брав активну участь у роботі комітетів.

Теоретична база дослідження побудована на цивілізаційному підході, на принципах історизму, об'єктивності, науковості, системності та комплексності. У межах цих підходів були застосовані відповідні методи дослідження, зокрема порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний. Важливу роль для проведення структурно-функціонального аналізу зібраних матеріалів, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і проведення необхідних статистичних підрахунків відіграли міждисциплінарні методи дослідження. Теоретико-методологічний інструментарій, застосований під час написання роботи, ґрунтується на сучасній методології пізнання історичних явищ і процесів. Його застосування сприяло розкриттю теми

дослідження, досягненню поставленої мети й отриманню нових обґрунтованих знань.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

2.1. Спроби вирішення селянського питання у першій половині XIX ст.

У XIX ст. і поміщицькі, і селянські господарства в Російській імперії були змушені підкорятися вимогам всеросійського ринку. Розширювалось економічне і соціальне розшарування селянства, відбувалося зубожіння одних і успішне входження в ринкові відносини інших. Симптоматичним фактом стала оренда й купівля землі окремими селянами. Зростали масштаби обезземелення селян. Вони перетворювалися в заробітчани, відчуваючи надмірне збільшення роботи на панщині. Так, наприклад, за першу половину XIX ст. у чорноземній смузі поміщики збільшили власні оранки і відняли у селян половину земель, які були в їхньому користуванні. Частка ж дворових селян (тобто повністю позбавлених ріллі) виросла з 4 до 7%, що становило 1,5 млн. осіб. Збільшувалася і заборгованість поміщиків державі. В кінці 1850-х рр. 65% селян-кріпаків були закладені поміщиками в кредитні установи. Більше 12% дворян-поміщиків продали свої маєтки [62, с. 382].

Промисловий переворот, що розпочався в країні у 1840-х рр., зумовлював попит на вільну та кваліфіковану робочу силу, а також – на ринки збуту промислової продукції. Однак кріпосне право, зберігаючи особисту залежність селянина від поміщика, ускладнювало його перехід в категорію найманих робітників. Кріпосний селянин-заробітчанин зобов'язаний був ділитися заробітком з поміщиком, а це призводило до подорожчання робочої сили, збереження паразитичного характеру поміщицьких доходів. Крім того, заробітчанин залишався сезонним, некваліфікованим робітником, чия праця не відповідала потребам машинного виробництва. Кріпосна система консервувала бідність переважної маси населення, його низьку купівельну спроможність, а це гальмувало розвиток ринку збуту.

В умовах становлення капіталістичного устрою і розкладання феодально-кріпосницької системи господарства застарілі патріархальні відносини були головною перешкодою для економічного розвитку країни. Особливо нестерпним для селян залишався феодальний гніт. Їхнє наполегливе прагнення звільнитися виразилось у збільшенні числа селянських заворушень, яких було зафіксовано у першій чверті XIX ст. близько 26, а впродовж другої чверті XIX ст. – більше 40 щорічно [68, с. 42].

У першій половині XIX ст. чітко простежується зростання соціальних конфліктів: збільшилася кількість замахів незадоволених селян на життя поміщиків (у 1836–1851 рр. було вбито 139 поміщиків); зросла кількість селянських заворушень (у 1850–1856 рр. їх було 215, а у 1856–1860 рр. – 833). У надії на отримання свободи селяни цілими волостями прямували до міст, в роки Кримської війни (1853–1856) намагалися записатися «у ратники» [68, с. 367]. Міністерству внутрішніх справ доводилося силою повертати їх до маєтків. Без скасування кріпосного права виявилось неможливим зміцнення і вдосконалення державної системи управління, занепад якої був очевидним для найбільш освіченої і по-державницькому налаштованої частини еліти. Крім того, правляча верхівка усвідомила, що без реформ неможливо подолати відсталість країни, повернути їй втрачені після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. велич і міжнародний вплив.

В цей час активізувалося суспільно-політичне життя країни та склалися три громадські течії: консервативна, що не допускала серйозних перетворень; ліберальна, що пропонувала звільнити селян із землею; радикальна, що закликала до революційної ліквідації існуючого ладу.

Найбільшого поширення в соціумі набули ідеї лібералізму. Вони стали впливати і на частину правлячої еліти, яка все більше усвідомлювала аморальність кріпацтва, його згубний вплив на всі сфери життя російського суспільства.

Безумовно позначився і досвід передових європейських країн, де цілком ефективно розвивався капіталізм, формувалось громадянське суспільство, затверджувалися свободи і права людини.

Усе це спонукало до скасування кріпосного права. Однак самодержавство, розуміючи необхідність звільнення селянства, не наважувалося на це всупереч волі дворянства. Для того, щоб уряд зважився піти на такий крок, потрібна була подія, яка приголомшила б усю країну. Такою подією стала Кримська війна 1853–1856 рр. Військові невдачі, яких зазнала Росія в ході цієї кампанії, показали світовій спільноті слабкість російського самодержавства.

Поразка Росії відкривала безрадісну перспективу. Перед країною постала соціально-політична проблема, від розв'язання якої залежала подальша її доля. Адже, завдяки болючій поразці у Кримській війні, виявилася відсталість Росії. Питома вага Росії у світовому промисловому виробництві до 1860 р. «складала всього лише 1,72%. Вона поступалась Франції у 7,2 рази, Німеччині – у 9 разів, Англії – у 18 разів» [69, с. 388]. Приниження зазнала національна гідність; суспільство (урядовці в тому числі) розпочало пошук шляхів подолання відсталості. Гостро постала необхідність повернення Росії статусу великої держави, втраченого в результаті поразки і виконання умов Паризького мирного договору.

Уряд не міг не відчувати впливу ходу економічного розвитку, що й зумовило проведення ряду заходів об'єктивно буржуазного характеру, спрямованих на забезпечення розвитку промисловості, торгівлі та ін. У центрі урядової політики постало селянське питання. Об'єктивний хід історії штовхав уряд до скасування кріпосного права, виходячи навіть з міркувань державної безпеки, оскільки, наприклад, «пугачовщина» продовжувала жахати панівні кола. Однак здійснити звільнення селян можна було лише певною мірою спираючись на згоду дворянства. Російські самодержці ж пам'ятали не лише про народні бунти, а й про палацові перевороти, під час яких дворянство скидало з престолу неугодних царів.

Для вирішення селянського питання уряд розробив низку заходів для окремих губерній. Найбільш суттєві спроби реформування були застосовані в першій чверті XIX ст. щодо прибалтійського селянства. Безперервні селянські заворушення у Прибалтиці на межі XVIII–XIX ст. змусили уряд Олександра I вдатися до аграрних перетворень. 11 травня 1803 р. було видано указ про заснування Комітету з «покращення побуту» [67, с. 18] остзейських селян. Складений Комітетом проект був затверджений царем 20 лютого 1804 р. та розповсюджувався також на Естляндію.

Згідно із цим законом, селяни визнавалися прикріпленими до землі, а не до власника маєтку, і їхня продаж без землі заборонялася. За селянами закріплювалися спадкові ділянки землі на 25 років. Якщо ділянку відбирали раніше цього терміну, то поміщик зобов'язувався компенсувати селянам понесені ними витрати (землею наділялися тільки селяни, а не наймити, які так і не отримували земельного наділу). Повинності за користування землею були значно збільшені. Селяни отримували деякі особисті права (право володіння нерухомим майном, право вступу до шлюбу) [67, с. 22].

Таким чином, не зважаючи на певні поступки, феодальні виробничі відносини зберігалися, і в становищі селян не відбулося ніяких суттєвих змін. Зрозуміло, що цей закон не міг задовольнити селянство. Восени 1805 р. знову відбулися селянські заворушення, які були придушені із застосуванням зброї. Разом з тим, Положення від 20 лютого 1804 р. не задовольняло і дворянство, яке домоглося видання у 1809 р. ряду «додаткових статей» [71], що лише погіршили становище селян (збільшення панщини, повернення поміщикам частини земель колишніх селянських садіб). З іншого боку, додаткові статті містили пункти, які визначали розмір оплати праці наймитів, обмежували тривалість робочого дня на панщині 12 годинами, одна година роботи вночі прирівнювалась до півтори години роботи вдень.

Однак у 1811 р. естляндські поміщики знову висунули перед урядом питання про звільнення селян без землі, що фактично не вносило будь-яких істотних змін у становище селян, оскільки земля – основа феодального

способу виробництва – залишалася в руках поміщиків. Згідно із Законом від 24 травня 1816 р., кріпосне право скасовувалося, проте естляндське лицарство залишало собі повне право власності на землю, тобто повністю обезземелювало селян [71].

Для реалізації цього закону встановлювався 14-річний термін. Селянам надавалися права вільних станів, однак адміністративно-поліцейська влада залишалася в руках поміщиків. Виконання прийнятих поміщиками рішень покладалося на волосну поліцію, в повній залежності від якої перебували мирські спільноти. Надання селянам у користування поміщицьких земель і їхня продаж також повністю залежали від поміщиків. Таким чином, селяни були зовсім позбавлені своїх угідь і, будучи наділені правами вільних станів, фактично зберігали залежність від колишніх власників.

28 серпня 1817 р. була видана аналогічна естляндській «Постанова про курляндських селян», а 26 березня 1819 р. – «Положення про ліфляндських селян» [71].

Скасування кріпосного права в прибалтійських губерніях не призвело до поліпшення становища селян. Юридична свобода внаслідок збереження поміщицької влади над громадою перетворювалася майже на фікцію. За користування поміщицької землею селяни зобов'язані були три чверті орендної плати відпрацьовувати натурою, тобто нести панщину, яка у результаті встановлення відрядної оплати вимагала значно більшої витрати часу, ніж це передбачалося законом. Вільнонаймана праця так і не набула поширення. Виробничі відносини в Прибалтиці не змінилися і не відповідали рівню розвитку продуктивних сил.

Селянські заворушення в Прибалтиці не зупинялися і у 1840-х рр. значно посилювалися. Це змусило уряд у 1849 р. затвердити нове «Ліфляндське селянське поземельне уложення», поширене від 1856 р. і на Естляндію [67]. Однак це Уложення, що забороняло поміщику використовувати в інших цілях так звану податну землю (що здавалась у найм селянам), зобов'язувало надавати її переважно селянам даної смуги, а насправді ж надавало

можливість поміщикам зменшити розміри орендних земель. У результаті дане Уложення теж не поліщило становище селянства, а навпаки, спричинило серйозні селянські заворушення.

У першій половині XIX ст. здійснювалися й інші спроби реформування. У 1803 р., згідно з ініціативою великого землевласника графа С.П. Румянцева, був виданий Указ про вільних хліборобів, який надавав право поміщикам відпускати селян на волю, наділяючи їх землею. Даний указ істотно не змінив ситуації, адже звільнення селян залежало винятково від волевиявлення поміщиків. Впродовж першої чверті XIX ст. до категорії «вільних хліборобів» було переведено всього 33782 осіб [67, с. 40], що становило менше 0,5% загальної кількості кріпаків. Тим не менше, видання цього закону все ж давало, хоча і незначний, поштовх розвитку капіталістичних відносин.

Оскільки дворянство (за винятком окремих представників) не погоджувалося з ліквідацією кріпосного права, уряд, незважаючи на розуміння необхідності його скасування, реальних кроків у цьому напрямі не здійснював, зберігаючи *status quo*. Тим більше, оскільки селянське питання мало, знову-ж таки, першочергове значення, розроблялися різні проекти скасування кріпосного права. Так, у 1818 р. Олександр I доручив одночасно кільком особам, в тому числі – О.А. Аракчєєву, скласти проекти «Селянської реформи», вказавши при цьому, щоб проект «... не містив у собі ніяких заходів обмежувальних для поміщиків, і особливо, щоб заходи ці не являли нічого насильницького з боку уряду» [164].

Новий російський цар Микола I (з грудня 1825 р.) також неодноразово висловлювався про необхідність скасування кріпосного права. У 1839 р. О.Х. Бенкендорф, вказуючи на доцільність поступової відміни кріпосного права, писав: «Почати коли-небудь і з чого-небудь треба, і краще почати поступово, обережно, ніж чекати, доки почнеться знизу, від народу. Тоді тільки буде міра рятівна, коли буде зроблена самим урядом, тихо, без шуму,

без гучних слів, і буде дотримана розумна поступовість. Але що це необхідно, і що селянський стан є порохова міна, з цим усі згодні» [68, с. 32].

Як переконливо доведено численними дослідженнями істориків та економістів, можливості кріпосного господарства як економічної системи вже під кінець першої чверті XIX ст. були вичерпані. У Росії почалась глибока криза, яка до середини XIX ст. досягла такого рівня, що подальший розвиток країни на базі панування кріпосницьких відносин ставав проблемним.

У чому ж саме полягала криза і чи дійсно вона була настільки глибокою та серйозною, що вимагала докорінної зміни віками усталеного життєвого укладу? Відповідь на це питання дає аналіз соціально-економічного становища Росії на початку XIX ст. Повного застою і занепаду не було ні в сільському господарстві, ані у промисловості. Необхідно відзначити, що, по суті, усі економічні успіхи та досягнення Росії першої половини XIX ст. досягалися не на основі кріпосницької системи, а в обхід її – в результаті розвитку нових, капіталістичних відносин. Разом з тим, розвиток капіталізму всіяко гальмувався існуванням кріпосного права.

Вищі ешелони влади Російської імперії не могли не бачити цієї проблеми і намагались її вирішити. Втім, діяльність усіх реформаторів першої половини XIX ст. обмежувалась необхідністю збереження існуючих суспільних відносин. Навіть більше, вони були змушені працювати в умовах секретності. Саме тому всі спроби завершилися лише незначними змінами, що з перемінним успіхом лише трохи послаблювали феодалський тиск на селян, так і не призвівши до появи ринкових відносин у російському селі.

2.2. Основні напрями діяльності секретних комітетів.

У другій чверті XIX ст. селянське питання продовжувало перебувати в центрі обговорення. Утім, ймовірно, через упереджене ставлення до попередніх «реформаторів», імператор Микола I усі дебати про майбутній устрій країни проводив таємно. Так започаткувалася своєрідна традиція «секретних» комітетів у селянській справі, до складу яких входило лише найближче оточення правителя. Так, до складу першого такого Комітету, створеного 6 грудня 1826 р. не увійшов навіть міністр фінансів, граф Є.Ф. Канкрін. Головою Комітету був В.П. Кочубей, до складу його входили також М.М. Сперанський, голова Кабінету міністрів, князь І.В. Васильчиков (батько І.І. Васильчикова, майбутнього київського генерал-губернатора, який активно співпрацював із Головним комітетом у 1857–1860-х рр.), граф П.О. Толстой, особисті друзі Миколи I граф І.І. Дібіч-Забалканський і князь О.М. Голіцин. Діловодом став статс-секретар Д.М. Блудов, який у майбутньому увійде і до складу Секретного комітету Олександра II. На першому засіданні обговорювалася записка М.М. Сперанського, у якій він зазначив, що «сутність кріпосного права – це прикріплення селян до землі», а отже – потрібно «повернути до початкового, так би мовити, легального їхнього стану, тобто прикріплення до землі при особистій свободі» [111, с. 195]. Задля досягнення цієї мети М.М. Сперанський передбачав три необхідні умови: по-перше, заборона продажу селян без землі; по-друге, визнання недійсними купчих угод, згідно з якими кріпаки не отримували достатнього забезпечення землею; по-третє, усі їхні майбутні повинності мала визначати окрема угода. Спершу ці заходи розповсюджувалися б на державних селян, пізніше вони мали поширитися й на поміщицьких, що з часом призвело б до фактичного переведення останніх до статусу державних. До початку цих перетворень реформатор планував здійснити зміни у земському управлінні, що мало б забезпечити спокій і порядок на селі в майбутньому.

Розуміючи, що ці дві реформи затягнуться у часі, М.М. Сперанський передбачав і ряд поступових кроків, спрямованих на поліпшення становища кріпаків «тут і зараз». Так було дозволено звільняти селян цілими селами із наданням землі або її оренди і скасовано необхідність поміщика платити податки за звільненого селянина до наступної ревізії.

Члени Комітету «віддали цілковиту справедливість гідності цієї праці», адже вона, по факту, нічого від них не вимагала: «питання про скасування кріпосного права тут не ставилось і не вирішувалось» [111, с. 196]. Так само не могло не сподобатись членам Комітету і те, що реформи починались із державних селян, а не з поміщицьких. Реформатори почали активно розробляти саме цей вектор. Було створено комісію під керівництвом князя О.Б. Куракіна, яка підготувала проект облаштування побуту державних селян. Головною ідеєю проекту було «переселення селян з малоземельних губерній до губерній з великою кількістю пустих казенних земель і наділення їх землею на правах спадкової оренди» [111, с. 198]. Проект було розглянуто, схвалено і передано імператору з проханням «дати найшвидший хід» [111]. Утім, на цьому ідея, яка, певною мірою, випередила один із пунктів аграрної реформи П.А. Столипіна майже на 80 років, так і залишилась на папері.

Куди складніше виявилось втілити задум М.М. Сперанського щодо поступового зменшення кількості дворових селян і заборони продаж кріпаків без землі. Навіть не зважаючи на особисту підтримку цих тез імператором Миколою I, який пропонував заборонити переведення кріпаків до стану дворових і змусити панів платити за них утричі більший податок, члени Комітету зустріли ці пропозиції питанням про «своєчасність видання цього закону» [111, с. 199].

Варто зауважити, що Микола I проявляв куди більшу зацікавленість до селянського питання, ніж його наступник, Олександр II.

Особливим положенням про дворових передбачалося не тільки обмеження прагнення поміщиків переводити своїх селян у дворові, а й створення ряду умов, що спонукали б поміщиків скорочувати кількість

челяді. Разом з тим, передбачалося право власників звільняти своїх селян не тільки з землею, але і без землі, правда, лише за згодою останніх. Таким чином, цей пункт суперечив початковим пропозиціям М.М. Сперанського. Слід зауважити, що навіть ці обережні заходи викликали різкий опір дворянства. Микола I, спочатку схваливши проект, все ж відтермінував його затвердження на невизначений час.

Другий Секретний комітет був утворений у березні 1835 р. У ньому було розроблено план поступового скасування кріпосного права, що полягав «у встановленні для селян вірного і з усією обережністю розміреного переходу від одного ступеня на вищий і, так би мовити, поступового переведення їх від стану кріпосного до стану свободи в тій мірі, яку закон справедливості і користь державна допустити можуть» [164, с. 22]. «Вищим ступенем» свободи селян, на думку Комітету, мало стати їхнє обезземелення за зразком прибалтійських губерній. Однак і цей план не отримав ніякої практичної реалізації, і єдиним результатом роботи Комітету 1835 р. стала підготовка реформи стану державних селян.

Наступний Секретний комітет був утворений наприкінці 1839 р. і продовжував свою роботу до початку 1842 р. Він опікувався питаннями «про зміни побуту кріпаків» [164, с. 28].

Посилення селянських заворушень викликало значне занепокоєння у середовищі правлячої еліти, яка усвідомлювала необхідність певного регламентування стосунків між поміщиками і селянами, але за умови збереження кріпосного права. Спочатку відносини планувалося регламентувати шляхом введення так званих інвентарів, що передбачали укладення особливих договорів, в яких встановлювалися б як розміри селянських наділів, так і повинності за користування ними. Однак, спроба втрутитися у взаємини між поміщиками і селянами з метою запобігання зростання селянського руху зустріла потужний опір дворянства, в силу чого уряд вкотре пішов на поступки. Наслідком цього став Указ «Про зобов'язаних селян», виданий 2 квітня 1842 р., ініційований міністром

державного майна П.Д. Кисельовим. Будучи прихильником регламентації відносин між поміщиками і селянами, міністр, разом з тим, вважав за необхідне залишити дворянству всі землі, якими воно володіло. Керуючись цим, він розкритикував Указ «Про вільних хліборобів» 1803 р., згідно з яким поміщики мали право звільняти селян тільки із землею. Щодо цього П.Д. Кисельов зауважував: «Звільнення селян із землею вимагало переходу всієї нерухомої власності з володіння дворян на користь нижчого стану. Наслідком запланованого заходу було б знищення самостійності дворянства і появи демократії з людей, які вийшли з кріпосного стану» [164, с.35].

Згідно з Указом «Про зобов'язаних селян» поміщикам, «які самі того побажають, надавалося право укладати за взаємною згодою» з селянами договори про користування означеною кількістю землі на певних умовах [71]. Поміщики зберігали «повне право вотчинної власності на землю», а також права вотчинної поліції і суду [71]. В силу того, що укладання договорів з селянами і встановлення розмірів наділу та повинностей залежали винятково від волі поміщиків, даний закон не мав майже ніякого практичного значення. На його основі було переведено до розряду зобов'язаних селян всього 24708 ревівських душ, що склало близько 0,25% від загальної кількості поміщицьких селян. Згодом Олександр II охарактеризував цей закон так: «... Умови про зобов'язаних селян були вироблені, можливо і з умислом, таким, щоб їх неможливо було виконати» [164, с. 42].

У 1847 р. Микола I висловив бажання, щоб дворяни Смоленської губернії перевели своїх селян до розряду зобов'язаних. Дворянській депутації, він сказав: «... земля, заслужена нами, дворянами, або предками нашими, є нашою дворянською. Зауважте, – продовжував він, – що і говорю з вами як перший дворянин в державі, але селянин, який перебуває тепер у кріпосному стані, що затверджувався у нас майже не за правом, а звичаєм, через довгий час не може вважатися власністю, а ще менше – річчю» [164, с. 155].

На початку 1840-х рр. був створений спеціальний Секретний комітет з питання про дворових селян. Його рішення про скорочення чисельності дворових, що передбачалося іще проектом від 6 грудня 1826 р., знову не були затверджені Миколою I і за «височайшим повелінням» пропонувалося «залишити цю справу надалі до зручного часу» [164, 115].

Черговий Секретний комітет з цього ж питання було скликано 1844 р., згідно з пропозицією якого 12 червня було видано два розпорядження: перше – про надання поміщикам права відпускати дворових людей на волю без землі за обопільною згодою, друге – про право поміщика звільняти своїх дворових у маєтках, які були закладені у банках. Природно, що ці укази були не в змозі зменшити кількість дворових селян.

Секретні комітети 1846, 1847 та 1848 рр., створені з метою обговорення селянського питання, також істотно не змінили ситуації. До безпосередніх результатів їхньої діяльності слід віднести такі закони: Указ від 8 листопада 1847 р., який дозволяв поміщицьким селянам викуплятися на волю із землею в разі продажу маєтку з публічного торгу (цей указ викликав невдоволення дворянства і був фактично скасований 1849 р., тим більше, що викуп селян і в цих випадках залежав від згоди поміщика), а також Указ від 3 березня 1848 р., що надавав кріпакам право набувати нерухому власність, «...але не інакше, як згідно із згодою своїх поміщиків» [71]. Що стосується майна кріпаків, раніше ними придбаного на ім'я свого власника, то наголошувалося на тому, що: «Ніяких про те від кріпаків суперечок не допускати і ніяких щодо цього проваджень не здійснювати», залишаючи це цілком на розсуд поміщика [71].

Важливим етапом в аграрній історії Росії стала інвентарна реформа. Як вже зазначалося, проект П.Д. Кисельова щодо введення інвентарів, тобто, чітко визначеної регламентації відносин між поміщиками і селянами, викликав суттєвий опір дворянства та був відкинутий. Пізніше ж, 1846 р., його поширили на Правобережну Україну, де поміщиками були польські дворяни. Інакше кажучи, втілення зазначеного закону в життя було

викликане чисто політичними міркуваннями. Уряд ставив своїм завданням створити собі опору у селянському середовищі на випадок подальшого розвитку польського національно-визвольного руху, в якому польська шляхта відігравала провідну роль. Водночас, певний вплив справило і повстання галицьких селян у 1846 р., що змусило уряд прискорити введення інвентарів, які регламентували розміри селянських наділів і повинності за користування ними. Поміщики вже не мали права в подальшому зменшувати наділи, а також збільшувати повинності.

Отже, введення інвентарів мало певною мірою обмежити поміщицьке свавілля. Однак навіть це нічого не змінило, адже складання інвентарів доручалося... самим поміщикам. До того ж вони, як правило, намагалися ігнорувати цей закон, про що доповідав царю у своїх доповідях генерал-губернатор Бібіков. В умовах деградації всього державного апарату, адже на думку начальника Третього відділу О.Х. Бенкендорфа, «серед них рідко зустрічаються порядні люди», уряд не мав змоги забезпечити виконання навіть цього рішення [161, с. 23]. У кінці 1840-х рр. Інвентарні правила були поширені і на північно-західні губернії (Віленська, Ковенська, Гродненська), проте через протидію місцевого дворянства вони так і не були реалізовані.

Якщо до 1848 р. уряд іще робив боязкі кроки в напрямі вирішення селянського питання, то революційні події кінця 1840-х рр. в Європі настільки налякали російську імперську верхівку, що усі заходи щодо скасування кріпосного права були припинені. Винятком була лише спроба уряду у 1853 р. регламентувати панщину [153, с. 283–296]. Як відомо, 1797 р., після чергових селянських заворушень, імператором Павлом I було видано Указ про триденну панщину. Цей указ, по суті, саме рекомендував поміщикам такий розмір панщини, а не законодавчо встановлював його. Впродовж першої половини XIX ст. про даний указ часом згадували, проте він не виконувався. А 24 жовтня 1853 р. Міністерство внутрішніх справ направило представникам місцевої влади секретний циркуляр, який наказував ватажкам дворянства, «щоб вони самі виконували і в усіх випадках

нагадували поміщикам про неодмінне дотримання закону, за яким зобов'язані працювати на користь поміщика тільки три дні кожного тижня» [68, с. 386].

Циркуляр цей також не призвів до жодних значних зрушень в питанні про розмір панщини. Впродовж першої половини XIX ст. уряд, розуміючи небезпеку, яку несло кріпосне право, не міг поза волею дворянства піти на будь-які серйозні зміни становища селянства.

Підводячи підсумки ситуації, що склалася у Російській імперії до моменту початку роботи над підготовкою селянської реформи 1861 р. (тобто до 1856 р.), слід зазначити, що в усіх сферах життя суспільства (соціальної, економічній, політичній та духовній) виникли передумови для скасування кріпосного права. В російському суспільстві склалося розуміння необхідності проведення реформ: селянство висловлювало його в формі заворушень, панівні верстви – у формі висунення різних пропозицій, проектів щодо скасування кріпосного права, влада – у формі спроб проведення реформ. Абсолютна неефективність останніх показала необхідність глобальних перетворень у масштабі всієї країни.

Для здійснення перетворень була необхідна ініціатива, політична воля, організаційні можливості, а також – програма їхнього впровадження. З такою ініціативою виступив сам імператор Олександр II. Всіма необхідними важелями впливу володіло Міністерство внутрішніх справ на чолі з С.С. Ланським. Складне ж завдання довести до ладу реформаторський досвід останніх 60 років і обрати нарешті правильну стратегію, що змогла б задовольнити всіх, отримав черговий Секретний комітет, на який в подальшому і було покладено початок проведення селянської реформи.

Висновки до розділу 2.

Як переконливо доведено численними дослідженнями істориків та економістів із питань підготовки селянської реформи 1861 р., можливості кріпосного господарства як економічної системи вже під кінець першої

чверті XIX ст. були вичерпані. В Росії почалася глибока криза, яка до середини XIX ст. досягла такого рівня, що подальший розвиток країни на базі панування кріпосницьких відносин унеможлилювався.

Саме аналіз соціально-економічного становища Російської імперії на початку XIX ст. дає відповідь на питання: «У чому ж саме полягала криза і чи дійсно вона була настільки глибокою та серйозною, що вимагала докорінної зміни віками усталеного життєвого укладу?», адже цілковитого застою і занепаду не спостерігалось, ні у сільському господарстві, ані у промисловості. Тут необхідно зазначити, що, по суті, усі економічні успіхи та досягнення Росії першої половини XIX ст. досягалися не завдячуючи кріпосницькій системі, а навпаки, оминаючи її, зокрема в результаті розвитку нових, капіталістичних відносин. Разом з тим розвиток капіталізму усіяко гальмувався існуванням кріпосного права.

Правителі, державні діячі Російської імперії не могли не бачити цієї проблеми і докладали зусилля задля її вирішення. Втім, діяльність усіх реформаторів першої половини XIX ст. обмежувалась установкою збереження існуючих суспільних відносин. Навіть більше, вони були змушені працювати в умовах секретності. Саме тому всі ці спроби призвели лише до незначних змін, що тільки деякою мірою послаблювали, і то з перемінним успіхом, феодалський тиск на селян, так і не запровадивши ринкові відносини у російському селі.

Підводячи підсумки ситуації, що склалася в Російській імперії до часу початку роботи (до 1856 р.) над підготовкою селянської реформи 1861 р., слід зазначити, що в усіх сферах життя суспільства (соціальної, економічній, політичній та духовній) виникли передумови для скасування кріпосного права. Російське суспільство почало чітко усвідомлювати необхідність проведення реформи: селянство виявляло це у формі заворушень, панівні верстви – у формі висунення ряду пропозицій, проектів скасування кріпосного права, влада – у формі реалізації цих суспільних запитів.

Абсолютна неефективність попередніх дій влади у зазначеному напрямі показала необхідність глобальних перетворень у масштабі всієї країни.

Усі докладені зусилля, однак, виявилися безрезультатними. Несуттєві зміни, що з перемінним успіхом послаблювали феодалський тиск на селян, не могли виправити наявної ситуації. Відсутність очікуваного ефекту від попередніх дій влади у зазначеному напрямі показала необхідність глобальних перетворень у масштабі всієї країни. З такою ініціативою виступив сам імператор Олександр II. Усіма необхідними важелями впливу для практичної реалізації задуму володіло Міністерство внутрішніх справ на чолі із С.С. Ланським. Найскладніше ж завдання: проаналізувати реформаторський досвід і нарешті обрати правильну стратегію, що змогла задовольнити усі суспільні стани, було покладено на Секретні комітети, створення і діяльність яких й ознаменували початок «Великої реформи».

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ З ПІДГОТОВКИ ПРОЕКТУ РЕФОРМИ

3.1. Створення і персональний склад Головного комітету у селянській справі

3 січня 1857 р. в присутності імператора Олександра II були зібрані Голова Державної Ради генерал-ад'ютант князь О.Ф. Орлов, голова Департаменту Законів Ради граф Д.М. Блудов, міністр імператорського двору граф В.Ф. Адлерберг, внутрішніх справ С.С. Ланський, фінансів Брок, державного майна М.М. Муравйов, шеф жандармів князь В.А. Долгоруков і члени Державної Ради: князь П.П. Гагарін, барон М.А. Корф, граф В.М. Панін, генерал-ад'ютанти К.В. Чевкін і Я.І. Ростовцев.

70-річний Олексій Федорович Орлов (1787-1862 рр.) досяг до цього часу вершини своєї бюрократичної кар'єри. Він був шефом жандармів і начальником III відділення імператорської канцелярії впродовж 1844–1856 рр. (Після О.Х. Бенкендорфа). Микола I вважав його своїм особистим другом. У 1856 р. Орлов очолив російську делегацію під час укладання Паризького миру, отримав титул князя. Цього ж року він був призначений головою Державної ради і Кабінету міністрів. В минулому – учасник Французько-російської війни 1812 р., зокрема, Бородінської та багатьох інших битв, російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У якості надзвичайного посла в Константинополі у 1833 р. О.Ф. Орлов уклав Юнкяр-Іскелесійський мирний договір. Рідний брат декабриста М.Ф. Орлова, він опинився в числі тих, хто придушив повстання, і, як значиться в його формулярному списку, «за відмінні дії проти бунтівників» отримав графський титул. У 1831 р. князь брав участь у придушенні холерного бунту в Петербурзі та повстання у військових поселеннях. Не маючи родової власності, О.Ф. Орлов придбав і отримав за вірну службу монарху великі земельні володіння, так що на початку 1850-х рр. став одним з найбільших землевласників:

у нього з дружиною було понад 170 тис. десятин землі та угідь в декількох губерніях. О.Ф. Орлов був кріпосником у повному сенсі цього слова, і за соціальним станом, і за поглядами.

Генерал-ад'ютант Яків Іванович Ростовцев (1804-1860 рр.) став найближчою до Олександра II довіреною особою в урядовому середовищі, завдяки чому мав особливий вплив на політику в селянському питанні. Вже 22 лютого 1855 р. Олександр II призначив Я.І. Ростовцева начальником Головного штабу з військово-навчальних закладів, а в березні того ж року – членом Державної ради. Їхні дружні стосунки склалися впродовж двадцяти попередніх років, не зважаючи на п'ятнадцятирічну різницю у віці. Я.І. Ростовцев походив із дворян Петербурзької губернії і належав до військової бюрократії, земельної власності не мав. У молоді роки Я.І. Ростовцев був близький до керівників Північного товариства декабристів, проте вступити в таємну революційну організацію відмовився. Напередодні повстання саме він, не приховуючи цього від своїх друзів, повідомив Миколі I про підготовку виступу, а 14 грудня брав участь у придушенні повстання, був поранений, отримавши підвищення в чині та орден «за старанність і точність у виконанні свого обов'язку» [122, с. 13]. Втім, повернення декабристів із заслання наприкінці 1856 р., напередодні створення Секретного комітету, стало поворотним світоглядним епізодом як для самого Я.І. Ростовцева і його сім'ї, так і для багатьох сучасників цієї події. Я.І. Ростовцев змінить свої погляди, зблизившись із ліберальними державними діячами. Це відбудеться вже у другій половині 1858 р.

Сергій Степанович Ланський (1788-1862 рр.) став членом Секретного комітету, будучи керівником Міністерства внутрішніх справ, а тому безпосередньо опікувався селянським питанням. Як і О.Ф. Орлов, він був уже похилого віку (1785 р. народження) і мав великий досвід адміністративної служби. У 1830–1834 рр. С.С. Ланський був цивільним губернатором спочатку в Костромі, потім у Володимирі, після того – присутнім у Сенаті, з 1850 р. став членом Державної ради, а наступного року – дійсним таємним

радником. С.С. Ланський мав дворянське походження, отримав домашню освіту, володів родовим маєтком в 150 десятин у Тверській губернії, придбав і трохи землі з кріпаками та будинок у Петербурзі. Він не належав до знаті за народженням, отримавши титул графа в 1861 р. вже після відставки. С.С. Ланський був учасником «Союзу благоденства», проте відійшов від таємних товариств задовго до повстання і не притягався до слідства. На відміну від більшості своїх колег у Секретному комітеті, він був прихильником скасування кріпосного права, тяжів до лібералізму, але, не маючи чіткої програми, дуже залежав від своїх найближчих помічників. Однак, визначивши свою позицію, він ставав твердим і непохитним. В кінцевому підсумку його роль у підготовці реформи визначилася вибором М.О. Мілютіна на посаду свого заступника, що демонструвало повну довіру до нього.

Міністр державного майна, генерал від інфантерії Михайло Миколайович Муравйов – людина консервативна, хоча в минулому він теж був членом «Союзу благоденства». На противагу своєму братові, колишньому декабристові О.М. Муравйову, який на посаді військового губернатора Нижнього Новгороду в 1855–1861 рр. всiяко сприяв звільненню селян і підтримував ліберальну лінію С.С. Ланського, М.М. Муравйов зарекомендував себе активним противником селянської реформи та захисником недоторканності дворянського землеволодіння (сам він разом з дружиною мав близько 600 душ селян в Петербурзькій та Смоленській губерніях). Попри його дійсно видатні особисті якості та заслуги, оцінка його діяльності є досить неоднозначною: «учасник війни 1812 року, у віці 16 років (!) важко поранений під Бородіним, людина вольова, розумна, принципова, він увійшов до історії російської культури виключно як «Муравйов-вішатель» і «Муравйов-палач»» [243, с. 191].

Серед впливових діячів Секретного комітету були князь Павло Павлович Гагарін (1789-1872 рр.), князь Василь Андрійович Долгоруков (1804-1868 рр.) і граф Віктор Микитович Панін (1801-1874 рр.). Всі троє належали до вищої ланки аристократії та вважалися великими землевласниками. П.П. Гагарін мав понад 2000 душ селян в Нижегородській губернії, В.А

Долгоруков – 1800 душ, а разом з дружиною – близько 6800 (теж у родовому маєтку) в Смоленській і Тверській губерніях; В.М. Панін мав (разом з батьками) у родовому маєтку понад 12 500 душ селян у дев'яти губерніях центральних районів Росії. Всі троє досягли високого становища в бюрократичному світі ще за правління Миколи I. Так, П.П. Гагарін з 1818 р. служив у різних департаментах Сенату, 1843 р. отримав чин дійсного таємного радника і з 1844 р. став членом Державної ради. На час заснування Секретного комітету він був досвідченим адміністратором, вів щоденник, в якому відобразив, зокрема, і діяльність Комітету.

В.А. Долгоруков у 1852–1856 рр. займав посаду військового міністра, однак під час Кримської війни 1853–1856 рр. зарекомендував себе не найкращим чином. У червні 1856 р. він став шефом жандармів і начальником III відділення, змінивши на цій посаді князя Орлова, який пішов на підвищення. У 1849 р. П.П. Гагарін і В.А. Долгоруков стали членами Слідчої комісії у справі петрашевців. В.М. Панін іще 1839 р. був призначений керуючим Міністерства юстиції та затверджений міністром у 1841 р., залишаючись на цій посаді до лютого 1860 р., коли після смерті Ростовцева став головою Редакційних комісій. У Секретному комітеті В.М. Панін з'явився пізніше інших, вже після опублікування перших рескриптів.

Серед членів Секретного комітету за своєю освітою і статусом у суспільстві особливо виділялися граф Дмитро Миколайович Блудов (1785-1864 рр.) і барон Модест Андрійович Корф (1800-1876 рр.).

Д.М. Блудов, граф від 1842 р., фактично був заступником О.Ф. Орлова - голови Комітету. Разом із дружиною володів родовою земельною власністю розміром близько 2500 десятин у різних губерніях. Племінник Г.Р. Державіна, Д.М. Блудов, як освічена людина, близька до літературних кіл, в молодості був одним із засновників і активних членів літературного гуртка «Арзамас». У 1855 р. став президентом Академії наук, залишаючись на цій посаді до смерті (1864 р.). Краще за інших членів Комітету Д.М. Блудов знався на чинному законодавстві та селянському питанні.

Опікувався діловодством першого Секретного комітету з 1826 р., був міністром внутрішніх справ у 1832–1838 рр., а з 1840 р. – головнокомандувачем II (кодифікаційного) відділення імператорської канцелярії. Під його керівництвом складено два видання Зводу Законів (1842 р. і 1857 р.). Також Д.М. Блудов краще за інших членів Комітету, за виключенням М.А. Корфа, знав програму декабристів та їхні вимоги, адже укладав «донесення» Слідчої комісії із цієї справи.

М.А. Корф закінчив Царськосельський ліцей у 1817 р. разом з О.С. Пушкіним та іншими майбутніми декабристами. Він не був причетний до декабристського руху, і, на відміну від багатьох своїх друзів, рано й благополучно почав службову кар'єру. У 1848 р., виконуючи завдання Миколи I і спадкоємця престолу (майбутнього імператора Олександра II), М.А. Корф написав книгу «Сходження на престол імператора Миколи I», в якій дав офіційну версію історії декабристського руху [112, с. 168]. Оpubлікувавши 1857 р. матеріали про повстання на Сенатській площі, він розглядав ці події з точки зору вищої влади [112, с. 236]. Згідно своїх поглядів і переконань М.А. Корф відрізнявся від своїх колишніх царськосельських друзів. Він не шукав контактів із декабристами, які повертались із заслання. М.А. Корф обтяжувався своїм призначенням у Секретному комітеті і, посилаючись на свою необізнаність щодо селянського питання і в теорії, і на практиці (кріпаків у нього не було), домагався виходу з його складу, отримавши, нарешті, на це згоду Олександра II на початку 1858 р.

Діяльність інших членів Секретного комітету не була особливо примітною. Граф Володимир Федорович Адлерберг (1791-1884 рр.) згідно своїх поглядів та службового досвіду належав до старої миколаївської бюрократії. Він був найближчим другом Миколи I протягом його правління: спочатку – учасником Слідчої комісії у справі декабристів, а наприкінці – міністром двору. В.Ф. Адлерберг походив із дворян Естляндської губернії, земельної власності не мав (у дружини було близько 1500 кріпаків).

Генерал Костянтин Володимирович Чевкін (1803-1875 рр.) теж мав особисті «заслуги» перед Миколою I. 14 грудня 1825 р. він перебував біля царя і особисто виконував його накази. Втім, найвищих посад на державній службі досяг уже при Олександрі II. Цікаво, що К.В. Чевкін – дворянин за походженням, але, фактично, не мав земельної власності. Можливо, саме це й зумовило помірковану позицію генерала, який поступово перейшов до табору прихильників реформи.

Комітет був укомплектований із членів Державної ради, засідання його проходили в залі Державної ради, іноді – у Зимовому палаці. Такий підхід до справи був цілком у дусі організації колишніх Секретних комітетів. 10 із 14-ти членів останнього так чи інакше виявилися пов'язаними своєю колишньою діяльністю з історією визвольного руху: сім брали участь у придушенні повстання декабристів або в слідстві над ними, а двоє, навпаки, входили до «Союзу благоденства». Цей досвід минулого не пройшов безслідно і суттєво впливав на сприйняття членами Комітету суспільно- політичної обстановки кінця 1850-х рр. У їхніх виступах і поведінці проявлявся страх перед можливістю боротьби або невдоволення селян чи дворян.

Відкриваючи збори, Олександр II висловив побажання, щоб «всі думки, пропозиції, виголошені тут, повинні бути збережені в таємниці» [64, с. 9]. Тому саме ця дата і ця подія вважається початком роботи Секретного комітету у селянській справі.

Означивши таким чином важливість справи, імператор перейшов до її виконання. Кріпацтво, на його думку, «вже майже віджило себе, а некоректні дії уряду вкупі з непорозуміннями і помилковим трактуванням законів на місцях лише поглиблювали кризову ситуацію» [64, с. 9].

Вислухавши промову імператора і записки Міністерства внутрішніх справ, яке підготувало звіти та короткий історичний огляд щодо стану кріпацтва в Росії та у світі, збори одностайно визнали, що дана проблема є дуже актуальною для всіх верств населення, як самих кріпаків, так і їхніх

власників. Адже поміщики, наприклад, «знали або підозрювали про наміри уряду звільнити їхніх селян, але не мали жодного уявлення про те, як це буде відбуватися і чи отримають вони відповідну компенсацію. Селяни ж, відчуваючи рух влади їм назустріч, були переконані, що саме поміщики його пригальмовують і спотворюють, діючи у власних інтересах» [64, с. 10]. Такі настрої, звісно, не були чимось новим для російського суспільства, але напруга, за визначенням учасників зборів, усе зростала, і в подальшому могла призвести до катастрофи. Кріпацтво само по собі теж визнавалося злом, яке гальмує розвиток імперії.

Втім, усі попередні спроби розв'язання цієї проблеми виявились невдалими. Закон «Про вільних хліборобів» 1803 р. (т. зв. державних селян), будучи чинним понад 50 років, сприяв звільненню лише 138 000 осіб, а Закон «Про зобов'язаних селян» 1842 р. за 15 років так і не отримавши належного впровадження, посприяв звільненню менш, ніж 30 000 осіб [71, с. 389]. Між іншим, саме цю постанову імператор Микола I вважав перехідною ланкою, що без жодних революційних перетворень могла дати можливість кожному власнику кріпаків покращити стан своїх підлеглих.

Зважаючи на такі, не надто оптимістичні результати попередніх дій, Олександр II та учасники зборів висловили своє переконання в тому, що заради майбутнього держави вони мають докорінно переглянути законодавчу базу кріпосного права, одночасно здійснивши концептуальну ревізію стосовно зміни соціального та економічного стану російського села. Метою зазначених дій був пошук шляхів до поступового звільнення кріпаків. План мусив бути «обдуманим і переконливим, але при цьому не містити надто радикальних положень» [64, с. 11].

Наприкінці засідання слово знову взяв Олександр II. Він схвалив почуті думки і проголосив про створення з числа усіх присутніх особливого Комітету у селянській справі, який і повинен буде розв'язати дану проблему. Для роботи нової одиниці передавались усі матеріали, зібрані Міністерством внутрішніх справ. Особливо важливі питання планувалось вирішувати лише

у присутності самого імператора. Новий Комітет постановив завести журнал засідань, негайно розпочавши роботу. Зокрема, для цього була задокументована вимога до Міністерства внутрішніх справ щодо передачі всіх наявних паперів, справ та проектів, що стосувалися питання звільнення селян і визначення відносин між кріпаками і поміщиками.

У першу чергу Комітетом були детально переглянуті вищезгадані Закони «Про зобов'язаних селян» та «Про вільних хліборобів». Власне процес перегляду мусив розкрити як порядок втілення у життя закладених у документах положень, так і спостереження за процесом їхнього утвердження. Разом з тим, Комітет повинен був негайно обговорити й інші методи звільнення селян, раніше озвучені, але не реалізовані. Адже «їхнє вивчення могло наштовхнути творців реформи на ті заходи, які не були передбачені законами 1803 р. та 1842 р., проте могли бути використані для полегшення поступового переходу поміщицьких селян до статусу вільних» [64, с. 11]. Ці думки та ідеї теж були включені до журналів засідань і в результаті детально розглянуті в подальшому. Таким чином, Комітет зміг створити досить зручний для себе план дій для першого, підготовчого, етапу реформи.

Наступне важливе питання, що стосувалося власне повноважень і дій, необхідних для реалізації програми, розробленої Комітетом, розглядалося вже на наступному засіданні, що відбулося 17 січня 1857 р. Детально було проаналізовано Закони 1803 р. та 1842 р., тепер вже через призму їхньої історичної реалізації. Крім того, Державна Канцелярія мусила скласти записки щодо усіх колишніх і теперішніх, реалізованих і лише розроблених засобів ліквідації кріпацтва та решти питань, що були пов'язані із цим. Ці звіти теж передавалися для розгляду Комітету, після чого були винесені на остаточний розгляд.

Звісно, учасники організації не мали жодних ілюзій стосовно тривалості і складності проекту, який вони планували втілити у життя: при цьому обговоренні він повинен був вказати лише головні засади, на основі яких могли бути виправлені окремі вже діючі закони («Про зобов'язаних селян» і

«Про вільних хліборобів», а також ряд інших основних питань, що давали підстави для решти припущень та ідей щодо звільнення селянства.

Більшість же конкретних проектів планувалося передавати на розгляд особливих комісій з двох-трьох членів Комітету і Державного Секретаря за участі членів Державної Канцелярії. Результати її діяльності теж протоколювались і вносились до Загальних зборів Комітету. Імператор схвалив цю пропозицію, запропонувавши кандидатури князя П.П. Гагаріна, барона М.А. Корфа і генерал-ад'ютанта Я.І. Ростовцева для участі у даній комісії [64, с. 13].

Парадоксом ситуації стало те, що М.А. Корф і Я.І. Ростовцев, за власними словами, були «найменш здатними до виконання важливих обов'язків, на підготовлену Комісією покладених, адже, по-перше, у них немає жодного селянина, по-друге, у них ніколи не було сіл, по-третє, устрій та потреби сільського побуту не склали ніколи предмету спеціального їхнього вивчення, відомі їм лише поверхово з прочитаного, або з почутого від інших» [64, с. 14]. Навіть якщо цих знань було б достатньо, то у справі, підготовленій експертами галузі, їхня роль з господарської і практичної точки зору, зробила б мізерний внесок.

У відповідь голова Комітету князь О.Ф. Орлов усунув занепокоєння членів нової комісії, наголосивши, що всі учасники Комітету перебувають приблизно у тому ж положенні, що й М.А. Корф та Я.І. Ростовцев. Адже, «хоча вони й володіють селянами, та все ж, не мають і не можуть мати інформацію про всі подробиці сільського господарства й побуту. Та цей факт не може слугувати для них перешкодою висловлювати свої оцінки стосовно загальної картини життя держави. Для підбору ж потрібних для роботи комісії матеріалів завжди можна буде запросити людей досвідчених і компетентних у питаннях сільського господарства» [64, с. 14]. Олександр II, в свою чергу, забезпечив цю підтримку власним указом.

Члени Комітету розуміли, що завдання комісії, таким чином, буде полягати в обробці проектів, схвалених загальними зборами членів Комітету.

Адже така робота потребує, в першу чергу, державницького підходу до справи, а не глибоких знань сільськогосподарської галузі чи практичного досвіду. Втім, ігнорувати зауваження Я.І. Ростовцева й М.А. Корфа теж не можна було, тому комісії було дозволено, відповідно до постанови Олександра II, залучати сторонніх людей. Зокрема, до їхнього числа могли входити поміщики, відомі своїм майстерним управлінням власними володіннями і гарними відносинами із селянами. Крім того, відбирати цих спеціалістів планувалося з різних частин імперії.

Після того, як усі проекти будуть оброблені та розглянуті спочатку підготовчою комісією, а потім загальними зборами Комітету, вони мали бути передані на розгляд імператору. І вже Олександр II мав визначити, які саме плани мають бути винесені на обговорення Державної Ради, а які можуть бути затверджені й поза її рішенням.

Обговоривши порядок роботи, Комітет розпочав розгляд анонімної записки, в якій автор розповідав про шкоду, що приносять поширені серед кріпаків плітки про свободу. Вирішення цієї проблеми укладач вбачав у «негайних заходах для поступового ослаблення кріпацтва та в обов'язковому введенні інвентарних книг, які довели свою результативність у Вітебській та Могилевській губерніях» [64, с. 15]. Члени Комітету визнали слушність зауважень, вміщених у записці та постановили приєднати її до матеріалів, що підлягали подальшому обговоренню.

Враховуючи інформацію щодо напруги у суспільстві, голова Комітету граф О.Ф. Орлов порушив питання про доцільність збереження секретного статусу. Адже у випадку проникнення у відкритий доступ інформації про існування таємної організації, що займається селянським питанням, «бродіння умів» [64, с. 14] могло лише посилитись.

Думки щодо даного питання розділилися. Граф Д.М. Блудов і князь В.А. Долгоруков висловили сумнів у необхідності такої постанови. На думку Д.М. Блудова, «такий указ міг заспокоїти лише консервативних поміщиків, які виступали за збереження існуючого кріпосницького ладу, зокрема і

найгірших його проявів. Поміщики прогресивні, які дбали не лише про власну вигоду, а й про добробут своєї держави і народу, готові були переглянути його, навіть і ціною певних поступок з власної боку. Саме вони, як ніхто інший, розуміли недосконалість суспільного ладу й неспроможність законів «Про вільних хліборобів» та «Про зобов'язаних селян» виправити ситуацію» [64, с. 15].

З іншого боку, селяни, розуміючи, що їхні надії не втілюються у життя, а держава немов би залишає їхню долю у повному розпорядженні панів, можуть втратити будь-яку довіру до уряду, що, своєю чергою, може призвести до заворушень. Більше того, цей указ, будучи оприлюдненим, може викликати занепокоєння навіть у тих місцях і серед тих людей, які досі займали нейтральну позицію. Схожий негативний досвід вже мав місце: вороже налаштовані до влади особи під час привселюдного оголошення указів імператора часто піддавали їх нищівній критиці.

В.А. Долгоруков розділяв побоювання Д.М. Блудова та зауважував, що «бродіння умів відносно свободи у кріпацькому середовищі існувало, але було перебільшеним і підтримувалося насамперед страхом самих поміщиків, які боялися втратити власні статки» [64, с. 15]. Невдоволення селян своїм становищем уряд мусить виправити, хоча саме оприлюднення наказу могло викликати непередбачувану реакцію. На думку князя, «у цій справі потрібно було діяти максимально обережно й запобігати витoku інформації, аби унеможливити його неправильне тлумачення, що зашкодило б усій реформі. Тому на даному етапі необхідно було забезпечити порядок у країні, як і таємницю роботи самого Комітету, а порушників слід було карати [64, с. 15].

Для забезпечення порядку князь пропонував під особисту відповідальність начальників губерній та очільників дворянства посилити контроль за поведінкою поміщиків і селян, не допускаючи жодних порушень спокою, а також розширити повноваження місцевих службовців, дати їм відповідні інструкції та викоренити в них страх відповідальності за невиконання формальностей під час надзвичайних ситуацій. Саме за таких

умов, на думку В.А. Долгорукова, порядок в Росії міг зберегтися на тривалий час, який Комітет міг би використати для вирішення своїх питань, не відволікаючись на зайвий поспіх та зовнішній тиск. Втім, переважна більшість членів, в т.ч. В.Ф. Адлерберг, С.С. Ланський, М.А. Корф, К.В. Чевкін, Я.І. Ростовцев і навіть голова Комітету князь О.Ф. Орлов цю позицію не поділяли. Вони вважали, що видання указу, що висвітлив би їхню діяльність, є необхідним кроком, який призведе до заспокоєння як селян, так і поміщиків. Наголошували на тому, що останні непокояться не менше, ніж селяни. Тому саме поміщиків слід заспокоїти в першу чергу роз'ясненням політики уряду, адже нова реформа не посягає на їхні права та власність, а всі її заходи будуть поступовими та поміркованими. У цьому контексті вони не бачили жодних підстав для заперечення миротворчої ролі такої постанови для тих, хто «в суперечках про права людини прагнув би побудувати свої відносини із селянами на нових засадах» [64, с. 16]. Вони вважали, що новий проект у жодній мірі не чинитиме перешкод для тих, хто прагне втілити у життя благородні гуманістичні ідеї, але вкаже для них шлях, заснований на законах та існуючих порядках і позбавить утопій та хибних ілюзій. Цей факт вдало ілюструє головну ідею авторів: для того, щоб збудувати нове, не обов'язково руйнувати старе.

Питання важливості гласності щодо майбутньої реформи не лише для поміщиків, а й для їхніх селян, також мало місце у обговореннях. Члени Комітету поділяли думку, що селяни, чекаючи свободи, вважали, що цар теж бажає її для них, але не може подолати спротив злих панів. Оголошення офіційної позиції влади, по-перше, продемонструє кроки государя їм назустріч, по-друге, дасть чітке розуміння, що повної свободи згідно власних уявлень вони досягти не зможуть, натомість, звільнення вони отримають у чітко встановленому законом порядку, який і забезпечить імператор.

Сам указ, на переконання членів Комітету, потрібно було скласти «у висловах настільки простих, визначених і зрозумілих для простого народу, що важко було б навіть людям недоброзичливим трактувати його інакше».

Крім того, для попередження появи таких людей пропонувалось розробити певні адміністративні заходи, які супроводжували б оприлюднення указу. Тим більше, якщо боятися хибних оцінок і лише тому не видавати постанови, на думку цих семи членів, то це може лише нашкодити майбутній реформі. Навпаки, оприлюднення мало відіграти позитивну роль, адже підготувало серед обох сторін ґрунт для правильного сприйняття положень майбутніх законопроектів і тоді вони не потраплять до суспільного обговорення в якості «грому серед ясного неба».

Таким чином, більшість членів Комітету погодилася із думкою «діяти енергійно заради припинення виникаючих між селянами хвилювань і бродіння умів, для їхнього заспокоєння», а також з тим, що оприлюднення намірів майбутньої реформи дасть Комітету змогу діяти від імені імператора. Усі ці сумніви, побоювання та переконання відобразились і в самому проекті указу, підготовленого Я.І. Ростовцевим. Документ складався з 5-ти пунктів, де повідомлялося, що в законах про поміщицьких селян жодних змін не відбулось і останні мали підкорятись своїм власникам відповідно з чинним законодавством: поміщикам гарантувалося збереження їхніх прав та власності, також перераховувались підстави та умови звільнення кріпаків. Тобто, проект справляв враження цілком консервативної постанови, але в останньому, 5-му пункті, вказувалось, що «для більшого ж іще забезпечення взаємної користі і поміщиків, і селян, Ми веліли правила ці знову переглянути і, в чому буде потрібно, доповнити або виправити» [64, с. 15].

Указ було вирішено якомога швидше написати, надрукувати й максимально поширити. Перед губернаторами та губернськими предводителями ставилася вимога (під час його оприлюднення) діяти обережно, але твердо; повітовим предводителям розіслати його в усі вотчинні управління, де він повинен бути розповсюджений у конторах, церквах, сільських управах і у приставських канцеляріях.

Таке рішення задовольняло всіх, проте певні зауваження виникли у П.П. Гагаріна. На його думку, беручи до уваги те, що указ ґрунтується, по

суті, на пропозиції уряду переглянути і доповнити лише два закони, «Про вільних хліборобів» (тобто, фактично, державних селян, наділених власною землею) та «Про зобов'язаних селян», навряд-чи буде доречно акцентувати увагу на саме такому виборі. Адже ці два закони, по-перше, охоплювали далеко не все селянство, по-друге, вони, фактично, так і не були повноцінно реалізовані. А у плани реформаторів входили куди більш масштабні перетворення, засновані на зміні самих відносин між поміщиками й кріпаками. Для цього, відповідно, такої законодавчої бази могло виявитися замало. З цієї причини, керуючись глибокою повагою до царського слова і міркуваннями збереження святої віри народу у це слово, П.П. Гагарін запропонував трохи зачекати із виданням наказу. На його думку, «вихід наказу буде доречнішим тоді, коли Комітет окреслить більш-менш чіткі принципи й умови майбутньої реформи» [64, с. 17].

Зауваживши на ці та інші ідеї, князь О.Ф. Орлов постановив: всі висновки та зауваження передати, включно з проектом указу, на розгляд імператора. Олександр II не забарився з резолюцією. Власною рукою правителя в журналі засідання було записано: «Виконати, відносно ж виниклої розбіжності згоден з одним членом, тобто з князем П.П. Гагаріним» [64, с. 17].

Після цього Комітет взяв тривалу перерву у роботі, переклавши законотворчий процес на Міністерство внутрішніх справ, а Олександр II вирушив до німецького курорту Кіссінген. Проїжджаючи через Вільно, імператор зустрівся з генерал-губернатором В.І. Назімовим, який повідомив, що дворянство північно-західних губерній «схиляється до того, щоб піти назустріч бажанням государя про звільнення своїх селян від кріпацтва» [112]. Для Олександра II така звістка була дуже важливою та цінною: здійснення розрахунків В.І. Назімова могло дати владі підстави посилатися у своїх діях із підготовки реформи на ініціативу дворянства. Так само важливою ця новина стала й для Секретного комітету: вона ознаменувала новий етап і напрямок роботи організації.

Наступні зустрічі відбулись 14 і 17 серпня 1857 р. Засідання мало на меті підбити певний підсумок першого етапу роботи організації, а також окреслити можливість загального звільнення усіх кріпаків. Підготовка до з'їзду проходила за технологією своєрідного «мозкового штурму»: члени Комітету отримали список проблемних питань, по кожному з яких повинні були підготувати звіт і викласти свої думки. Результати їхньої роботи були заслухані на засіданнях 14 і 17 серпня 1857 р.

Незважаючи на розбіжності у думках та планах, головним висновком стало те, що «нині не можливо приступити до загального звільнення кріпосних наших селян, що вони зовсім не підготовлені до отримання неочікуваної і раптової свободи» [112, с. 167]. Адже одночасне оголошення усіх їх вільними зруйнувало б систему відносин, яка складалася впродовж віків. У свою чергу, це не могло не позначитись на спокої всієї держави. Тому таке важливе рішення мало бути реалізованим, перш за все, з позиції забезпечення державного порядку і добробуту. Керована таким принципом пропозиція Комітету отримала наступні обриси: розділити реформу на три періоди.

Перший етап мав бути підготовчим. Його мета полягала у пом'якшенні становища кріпаків і повному зборі усіх даних та матеріалів, необхідних для визначення майбутніх, більш рішучих практичних заходів. Крім того, під час цього етапу всіляко заохочувалась і поміщицька ініціатива стосовно звільнення ними своїх селян згідно особистих договорів. Другий період мав стати перехідним. Саме в ході цього етапу мали відбутися перші значні зрушення: уряд мусив ужити заходів до звільнення селян вже не з ініціативи їхніх власників, а на загальних засадах. Втім, процес цей не міг бути раптовим, а мав втілюватися поступово, крок за кроком: селяни спершу повинні були отримати особисту свободу, залишаючись прикріпленими до землі, а вже потім – решту майнових прав. І вже третій, завершальний, період мусив підбити підсумки реформи й остаточно урівняти в правах селян та поміщиків.

Для підготовчого періоду були заплановані наступні кроки:

1. Вжити негайних заходів щодо полегшення становища кріпаків. Комітет, беручи до уваги довго тривалість звільнення, визнав, що певні кроки назустріч селянам потрібно зробити вже зараз. Разом з тим, заплановане покращення мало бути таким, аби «не зупиняло їхніх теперішніх відносин до поміщиків і не послаблювало б влади останніх» [112, с. 169].

2. Відкрити для поміщиків усі важелі звільнення селян за взаємною згодою. Тут, відповідно до тогочасних законів, передбачалося два шляхи: кріпаки могли бути відпущеними на волю цілими поселеннями або у статусі вільних хліборобів (тобто, державних селян), або як зобов'язані поселенці. Особливо наголошувалось на необхідності усунення бюрократичних перешкод в процесі звільнення поміщиками своїх селян. Контроль за цим покладался на предводителів дворянства та губернаторів, найвищою ж інстанцією у вирішенні конфліктних ситуацій був безпосередньо імператор.

Максимально відкриваючи можливості та усуваючи перепони для укладення угод між поміщиками та селянами, Комітет, в свою чергу, вимагав дотримання певних правил. Зокрема: збереження осілості селян, забезпечення їх засобами існування та виконання своїх зобов'язань перед поміщиком і гарантування сплати ними податків та грошових зборів, які були розділені на всю загальну кількість землі, як віддану селянам, так і залишену поміщикам. Звільнених же від кріпосної залежності селян передбачалось передавати не у відомство Міністерства Державного Майна, а до управління Губернської адміністрації.

Після викладення даних тез, один із членів Комітету, дійсний таємний радник князь П.П. Гагарін запропонував надати поміщикам право звільняти власних селян цілими поселеннями на власний розсуд, без укладення з ними договорів щодо звільнення, але із дотриманням правила збереження їхньої осілості та власності, а також прав на вигони. Новизною цієї пропозиції було те, що, згідно із тогочасним законодавством, угоди про звільнення могли укладатися за взаємною згодою, і траплялися випадки, коли селяни з тих чи

інших причин відмовлялися від цього, навіть незважаючи на сприятливі умови, запропоновані їхнім власником. Тим більше, Комітет дану ідею не підтримав, вважаючи, що «це зробить звільнення для селян обов'язковим... варто обмежитись в теперішній час дозволом укладати взаємні умови між поміщиками й селянами на засадах, викладених вище» [112, с. 168].

3. Зібрати дані та підготувати матеріали, необхідні для визначення заходів другого, перехідного періоду. На думку членів Комітету, виконання цієї справи слід було покласти на Міністерство внутрішніх справ. Адже саме така установа зможе не просто отримати необхідну інформацію, але й найбільш конкретно визначити «думки, позиції та припущення губернських керівництв, губернаторів, предводителів дворянства, досвідчених поміщиків і взагалі усіх тих осіб, практичні рекомендації яких зможуть більше чи менше принести користі справі» [112, с. 168]. Одразу зазначалося, що робити це потрібно обережно, щоб «не потривожити поміщиків та не дати зайвих надій селянам» [112, с. 169].

Врахувавши ці та інші моменти, Комітет підбив підсумок: 1) зобов'язати Міністерство внутрішніх справ зібрати усі необхідні матеріали, що зможуть бути використані для визначення типу майбутніх відносин в аграрному секторі; 2) дозволити Міністерству вимагати не лише дані, але й думки та пропозиції від губернських керівництв, губернаторів, предводителів та всіх тих, хто може зарадити справі. Діяти при цьому потрібно уважно та обережно; 3) усі наявні на даний момент матеріали Комітету передати до Міністерства задля полегшення його роботи.

Таким чином, перший етап реформи ніс у собі такі завдання: по-перше, задля заспокоєння селян та поміщиків було зроблено кроки назустріч звільненню селян, зокрема, спрощено відповідне законодавство, по-друге, уряд, не оголошуючи відкрито планів реформи, усіма можливими засобами заохочував добровільні двосторонні угоди між селянами та поміщиками. Окрім безпосереднього завдання збільшення кількості особисто вільних селян, значення цього процесу полягало у всебічному його дослідженні як

членами Комітету, так і Міністерством внутрішніх справ з метою збору інформації для наступного етапу реформи. Саме на другому, перехідному етапі, мали бути прийняті головні положення реформи, які базувалися б на даних, зібраних на першому етапі, тому Комітет і надавав йому такого значення. Третій же етап, зрештою, означав лише втілення ідей попередніх стадій.

3.2. Регіональні особливості функціонування Губернських комітетів

Наступні засідання Комітету відбулись 2, 9, 16 та 18 листопада 1857 р. До роботи долучились представники Міністерства внутрішніх справ та генерал-губернатор В.І. Назімов, у підпорядкуванні якого знаходилося три губернії, в яких були випробувані перші заходи реформи: Віленська, Гродненська та Ковенська. У цих губерніях із представників дворянства було створено інвентарні комітети, задачею яких став перегляд діючих відносин на селі, які майже одногосно визнали «необхідним для покращення побуту поміщицьких селян у всіх трьох губерніях звільнити їх від кріпосної залежності, зберігши недоторканими права поміщиків на землю» [112, с. 121]. Такий висновок підтримував і сам В.І. Назімов, який запропонував створити особливі комісії у всіх трьох губерніях, наділивши їх потрібними правами задля втілення цих принципів на практиці. Міністр внутрішніх справ С.С. Ланський розділяв ідеї, викладені генерал-губернатором щодо перенесення основної маси роботи на Губернські комітети, вважаючи, втім, за необхідне спершу остаточно визначити головні методи у Секретному комітеті.

Заслухавши доповіді, Комітет прийняв рішення, що пропозиції, внесені за підсумками досліджень у Віленській, Гродненській та Ковенській губерніях, в цілому відповідають плану реформи, хоча підготовчий етап передбачав, окрім збору інформації, лише обрання заходів для полегшення життя кріпаків та спрощення процедури звільнення селян поміщиками. Внаслідок діяльності Інвентарних комісій, вказані регіони знаходились у дещо іншому становищі порівняно з іншими частинами Росії. Врахувавши цей факт, а також значну підтримку ідеї скасування кріпацтва місцевими поміщиками, Комітет визнав необхідним перейти до негайного обговорення умов, на яких дворянство цих трьох губерній могло б розпочати звільнення селян. Таким чином, на засіданнях у листопаді місяці перед Комітетом постали два наступних завдання: виробити загальні рекомендації та

розробити конкретні кроки щодо реформаторської діяльності в рамках Віленської, Гродненської та Ковенської губерній.

За висновками Комітету з першого питання стає зрозумілим, що члени його пристали в цілому на пропозиції, викладені міністром внутрішніх справ С.С. Ланським та генерал-губернатором В.І. Назімовим, які полягали у тому, що: а) земля залишалась у власності поміщиків, що мало, на думку реформаторів, виступити гарантією забезпечення майнових прав самих селян, які разом із втратою землі втратили б засоби існування; б) кріпаки мали отримати свободу не раптово, а поступово, впродовж встановленого терміну, зокрема від 8-ми до 12-ти років; в) для селян зберігалась осілість, яку вони повинні отримати у свою власність за гроші чи певну роботу, виконану впродовж вказаного вище терміну; це рішення значною мірою було пов'язане з першим, адже після цього селянин іще більше дорожив би своєю свободою і майном; г) у їхнє постійне користування була відведена частина поміщицької землі, що вони мусили відшкодувати грошима чи відробітками; ця постанова, підкреслювалось, «може використатись не інакше, як на користь селянинові, вимагаючи від нього натомість лише працю»; д) поліцейська влада і далі здійснювалась поміщиками, однак селяни мали право створювати органи самоуправління. Таким чином, охарактеризувавши ці рішення як «безневинні та вигідні для обох сторін і які... не суперечать головним засадам, затвердженим Імператорською Величністю у журналі Секретного комітету 18 серпня цього року», Комітет визнав можливим їхнє застосування у якості інструкції для Положення про зміну і покращення побуту поміщицьких селян у Ковенській, Віленській та Гродненській губерніях [112, с. 123].

Друге питання, про порядок роботи органів Комітету, присутні вирішили наступним чином: а) організувати у кожній губернії окремий Комітет, після чого створити у Вільно загальну для всіх губерній комісію; б) до складу комітетів та комісії ввести як місцевих дворян, так і представників уряду; в) покласти на Губернські комітети розробку проектів

на вказаних вище правилах, на загальну комісію – звести ці проекти в один; г) контроль за діяльністю комісії покласти на генерал-губернатора, який після завершення роботи мав доставити результати Міністрові внутрішніх справ для передачі його на Височайший розгляд.

Опрацювавши таким чином зібрану за два місяці інформацію, Комітет розпочав обговорення наступних кроків. На порядку денному першим постало таке питання: в якій формі було б найзручніше повідомити місцевим органам і дворянству Віленської, Гродненської та Ковенської губерній прийняті інструкції стосовно звільнення селян, який спосіб найкраще сприятиме реалізації реформи, як законодавчо відділити головні та непорушні принципи від рекомендацій, впроваджуючи які можна проявити власну ініціативу. До перших, фактично, належали ідеї, розроблені на засіданнях 14 та 17 серпня 1857 р., до числа інших входили найсвіжіші напрацювання «листопадової» сесії. Для усунення розбіжностей у трактуванні було запропоновано розділити інструкції на дві частини: головні, так би мовити, постулати, викласти у Височайшому рескрипті на ім'я Ковенського, Віленського і Гродненського генерал-губернатора, дорадчі ж пункти, які підлягають обговоренню комітетами і комісією, укласти у Відношення до вищевказаного генерал-губернатора вже від Міністра внутрішніх справ С.С. Ланського. Варто детальніше розглянути ці документи.

Височайшим рескриптом Олександр II відкривав таємницю існування особливих інвентарних комітетів, утворених з дворян Віленської, Ковенської та Гродненської губерній, що займалися селянським питанням. Заявивши про особисте схвалення їхніх намірів, Імператор дозволив «дворянському стану приступити тепер до складення проектів, на основі яких пропозиції комітетів можуть бути приведені до дійсного виконання, але не інакше, як поступово, щоб не порушити існуючого нині господарського укладу поміщицьких маєтків» [112, с. 124]. З цією метою правитель велів: 1) відкрити у кожній із цих трьох губерній по одному комітету, а також загальну Комісію для

координації їхньої діяльності у м. Вільно; 2) До складу Губернських комітетів увести по одному представнику від кожного повіту, обраного дворянами-власниками маєтків у цьому повіті та двох найдосвідченіших та найповажніших поміщиків губернії, обраних губернатором. На чолі комітетів помістити Предводителів губернського дворянства; 3) загальна Комісія мусить складатися з двох членів кожного з трьох Губернських комітетів, одного досвідченого поміщика з кожної губернії на розгляд генерал-губернатора і одного представника Міністерства внутрішніх справ. Очільника Комісії теж обиратиме генерал-губернатор.

Кожен із цих комітетів, ґрунтуючись на ситуації у власній губернії, повинен був підготувати проект поліпшення життя поміщицьких селян, але саме тут Олександр II висловив головні непорушні принципи майбутньої реформи:

«1. Поміщики зберігають право власності на всю землю, однак селянам залишається їхня садибна осілість, яку вони впродовж певного часу, отримують у власність через викуп; понад це надається у користування селянам необхідна... для забезпечення їхнього побуту та виконання їхніх зобов'язань перед Урядом і поміщиком, кількість землі, за яку вони платять оброк або відбувають повинності.

2. Селяни мали бути поділені на сільські громади, а поміщикам надавалась вотчинна поліція.

3. При налагодженні майбутніх відносин між поміщиками та селянами, повинна бути належним чином забезпечена належна сплата державних та земських податків і грошових зборів» [112, с. 115].

Після завершення роботи комітети мали передати свої проекти на опрацювання до загальної Комісії, яка, відповідно, обговоривши та розглянувши усі пропозиції Губернських комітетів і перевібивши їхню відповідність вищевказаним принципам, повинна винести власний вердикт і підготувати проект єдиного для всіх трьох губерній Положення, яке, в свою чергу, генерал-губернатор В.І. Назімов, до компетентності якого також

входили «головне спостереження і направлення цієї важливої справи у ввірених губерніях,... необхідні настанови для успішного ходу та завершення заняття», опрацювавши особисто, мав передати Міністрові внутрішніх справ для представлення до монаршого розгляду [112, с. 116].

Тоді ж, формально – для генерал-губернатора В.І. Назімова, фактично – для представників вищезгаданих комітетів та Комісії, а також усього дворянства, було складено Відношення Міністра внутрішніх справ, яке містило конкретні поради та інструкції, розроблені на засіданнях Секретного комітету в якості доповнення до імператорського рескрипту. Вісім пунктів Положення стосувалися питань організації роботи новостворених органів. Укладачі пропонували у ході виборів представників до Губернських надавати перевагу повітовим Предводителям дворянства. Поміщики, в свою чергу, зобов'язувались обрати для кожного делегата запасного кандидата, який міг би взяти участь у роботі комітетів у випадку хвороби чи відпустки представника. На генерал-губернатора покладалось питання затвердження представників та кандидатів, а також – відпусток членів загальної Комісії (аналогічне повноваження щодо членів Губернських комітетів отримували начальники губерній), а на повітове дворянство – їх утримання. Начальники губерній, крім того, здійснювали спостереження за роботами Губернських комітетів, включно із перевіркою журналів їхньої роботи. Загальна комісія повинна була звітувати особисто генерал-губернатору, який мав право висловлювати власні зауваження, які могли бути або прийняті Комісією і включені до проекту, або вже після завершення її роботи передані міністрові внутрішніх справ.

Для розв'язання покладених завдань комітетам надавався термін тривалістю шість місяців. Такий же часовий проміжок отримувала загальна Комісія. У випадку, якщо один із комітетів чи загальна Комісія починала виходити за межі своїх повноважень чи порушувати принципи, означені в рескрипті, то вони підлягали негайному розпуску.

23 листопада, після завершення роботи над рескриптом, Комітет отримав нове завдання від С.С. Ланського. Міністр внутрішніх справ представив на огляд спільноти пропозиції, внесені дворянством Санкт-Петербурзької губернії та Ямбурзького і Петергофського повітових комітетів. Тут команду реформаторів чекав своєрідний сюрприз: на відміну від фактично подібної з урядовим курсом позиції поміщиків Гродненської, Віленської та Ковенської губерній, дворяни столичного регіону виявились не настільки прогресивними у своїх поглядах. Вони не були проінформовані щодо намірів уряду звільнити селян, тому навіть не допускали такої можливості, розмірковуючи переважно на тему поліпшення побуту кріпаків. Такі нюанси не могли залишитись без уваги, і на наступне засідання, що відбулось 25 листопада, було запрошено Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора П.М. Ігнат'єва. І вже за його участю було визначено порядок роботи дворянства губернії.

Програма реформи в рескрипті П.М. Ігнат'єву збігалась з уже проголошеною у першому рескрипті, тільки висока воля в ній виражена дещо жорсткіше. Порівняння двох відношень міністра внутрішніх справ виявляє суттєвіші розбіжності. У відношенні на ім'я П.М. Ігнат'єва термін «вільний стан селян» як мета реформи відсутній; опущене також питання про дворових селян. Величина викупу садиби визначалась не тільки ціною садибної землі та будівель, але й залежала від «промислових вигод і місцевих зручностей». Крім того, у відношенні Ігнат'єву зник пункт про поділ землі на «панську» і «відведену у користування селян». І хоча користування селянами польовою землею визнавалось «постійним», формулювання про можливість її обміну та приєднання до панських полів надавало більший простір для порушення самого принципу «постійного» користування, ніж це було у відношенні на ім'я В.І. Назімова [112, с. 118–119]. Секретний комітет визнав, що на відміну від документу В.І. Назімову, «відношення до генерала П.М. Ігнат'єва складено з особливою обережністю і в такому вигляді, що може бути надруковане» [112, с. 120].

14 грудня 1857 р. С.С. Ланський, міністр народної освіти А.С. Норов, міністр закордонних справ О.М. Горчаков і шеф жандармів В.А. Долгоруков отримали відношення державного секретаря, згідно з яким дозволялося: надрукувати в усіх газетах і журналах опубліковані в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» документи, «не допускаючи тільки при цьому ніяких міркувань і тлумачень на цей предмет»; міністру закордонних справ «перевести точно і вірно на французьку та німецьку мови» дані документи і надрукувати їх у французьких і німецьких газетах Петербурга [112, с. 122].

В цілому ж, рескрипт і відношення міністру П.М. Ігнат'єву були розіслані 8 грудня 1857 р. начальникам губерній і предводителям дворянства та стали типовими для всіх наступних 44 рескриптів і відношень міністра, з яких тільки київські мали певні відмінності. Таким чином, перспектива масштабності реформи після видання рескрипту П.М. Ігнат'єву, опублікування урядової програми майбутніх перетворень означало новий рубіж у політиці абсолютної монархії. Скасування кріпосного права ставало конкретним, практичним завданням.

Прямою відповіддю на рескрипти була записка відомих діячів ліберального руху О.М. Унковського і О.А. Головачова «Критичний аналіз головних підстав, даних високими рескриптами на ім'я Назимова та Ігнат'єва 20 листопада і 8 грудня» [114, с. 58]. Вона зачитувалася на зборах повітових предводителів дворянства Тверської губернії 22 грудня 1857 р. Автори бачили причину і неминучість реформи у тому, що відбувається розділення поміщицького і селянського господарств (це стверджувалося як факт і як перспектива подальшого розвитку) і разом з тим визнавали наявність патріархальних засад господарства у даний момент. Вони відкидали можливість поступового звільнення селян: «зовсім інша справа перехід рішучий, так щоб між селянином і поміщиком не залишалось ніяких відносин» [114, с. 59]. Доводилася необхідність придбання селянами у власність не тільки садибної землі, а й польової. На їхню думку, звільнення селян могло статися лише за умови остаточного відділення селян від

власників і наділення їх потрібною кількістю садибної, орної, лугової землі та вигонами. Також О.М. Унковський і О.А. Головачов вимагали, щоб поміщику було компенсовано також і вартість селянських душ (за рахунок держави), і землі (за рахунок селян). Викуп, відповідно до їхньої програми, необхідно було провести «разом, одноразово і повсюдно» [114, с. 61]. У записці-проекті Унковського і Головачова виражені вимоги ліберальної частини дворянства. В цілому ж, починаючи з грудня 1857 р. й впродовж наступних трьох років Ланський щотижня доповідав Олександрю II про реакцію дворянства і селян на урядові заходи з підготовки реформи. Далі ці звіти надходили до Головного комітету. Традиційного заходу у вигляді звітів III відділення було вже недостатньо.

У першій доповіді С.С. Ланського від 27 грудня 1857 р. наведені відомості з 14-ти губерній, отримані в період з 8 по 25 грудня. Серед них були Санкт-Петербурзька, Нижньогородська, Псковська, Рязанська, Тверська, Тульська, Ярославська, Калузька та інші. Міністр внутрішніх справ повідомляв, що з губерній «отримані відомості про розмови між кріпаками про свободу... Вони здебільшого не містять у собі нічого конкретного. Більше конкретики можна помітити у відомостях Калузького губернатора і Рязанського предводителя. Перший доносить, що тамтешні селяни очікують оголошення свободи до нового року» [63, арк. 19–20]. За словами ж Рязанського предводителя, «взагалі помітно в народі напружене очікування. Невідомо, що нас очікує в майбутньому..., тим більше, що у Рязанській губернії військ, крім двох батальйонів... немає. Всі розпущені з полків солдати розсипані по селах, і при першому випадку очолять будь-який безлад» [63, арк. 19–20].

Крім того, С.С. Ланський наводив конкретні думки дворян стосовно програми, викладеної у рескриптах. З Калузької, Тверської, Тульської і Рязанської губерній надійшли відомості «про перешкоди у застосуванні опублікованих начал до великоросійських губерній. Висловлювали невдоволення наданням селянам польової землі у безстрокове користування і

права викупу садибної осілости у власність» [63, арк. 19–20]. З Тверської губернії, навпаки, губернський предводитель повідомляв, що викуп садиби «зручніше міг би відбутися з деякою частиною із наданої їм у користування землі» [63, арк. 21–22]. Наприкінці міністр писав: «Окреме вирішення всіх порушених нині питань я знаходжу передчасним, поки вони не піддадуться ретельному обговоренню в дворянських комітетах, де комітети ці будуть відкриті» [63, арк. 21–22].

Ставлення дворянства і частково селянства до рескриптів відобразилось у повідомленнях штаб-офіцерів по 44 європейським губерніям В.А. Долгорукову, велика частина яких за грудень 1857 – квітень 1858 рр. (200 з 252) була донесена до Олександра II. Дані матеріали свідчили про те, що переважна частина дворянства намагалася запобігти скасуванню кріпосного права і тільки меншість панівної верстви підтримала розпочату урядом підготовку до реформи – його перші рескрипти. Разом з тим, ці матеріали розкрили наявність серйозних розбіжностей у «верхах» – між прихильниками перетворень із Міністерства внутрішніх справ і їхніми противниками з III-го відділення.

Питання про відкриття Губернських комітетів, з огляду на опір реакції, просувалося повільно. У грудні лише дворянство однієї Нижегородської губернії висловило бажання заснувати у себе Губернський комітет. Цьому сприяв військовий губернатор О.М. Муравйов. У рескрипті на його ім'я від 24 грудня 1857 р. «ініціатива» нижегородського дворянства заохочувалася. Секретний комітет вирішив надрукувати спочатку у «Журналі Міністерства внутрішніх справ», а потім «у всіх газетах і журналах» рескрипт і відношення міністру О.М. Муравйову й постанову нижегородського дворянства «з усіма під ним підписами, щоб похвальним діям дворянства дати належну гласність» [112, с. 135].

Після нижньогородських поміщиків під натиском «згори» 7 січня відгукнулося московське дворянство. Проте тамтешні дворяни просили для свого Губернського комітету особливе право: самостійно визначити умови

перетворень. Відповідний рескрипт від 16 січня 1858 р. відхилив цю претензію [112, с. 135].

До жовтня 1858 р. у роботі Комітету встановився наступний режим: у відповідь на звернення дворянства приймалися та публікувалися чергові рескрипти, їхня більша частина припала на березень – травень 1858 р. Всі вони склалися за схожою схемою, випробуваною іще 1857 р. Втім, як було згадано вище, рескрипт і відношення міністра Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору князю І.І. Васильчикову від 24 березня 1858 р. мали істотні особливості [3].

Становище дворянських і селянських господарств трьох південно-західних губерній відрізнялося від інших. Тут у 1847–1848 рр. була проведена інвентарна реформа. Суть її полягала у поділі землі на панську і мирську, віддану в невід'ємне користування селянам; у фіксуванні величини селянських наділів; у регламентації повинностей. Дворянство цих губерній, особливо Подільської, у своїх відповідях на рескрипти, прохаючи відкрити Губернські комітети, висловлювало бажання не рахуватися з інвентарними положеннями у ході підготовки реформи. І.І. Васильчиков не погодився із такою пропозицією дворянства і висунув власну програму [23]. У записці від 13 лютого 1858 р. генерал-губернатор підкреслював позитивні результати дії інвентарів і висловлював впевненість, що під час підготовки скасування кріпосного права їх необхідно використовувати на час перехідного періоду. Він пропонував залишити у володінні селян всю мирську землю, якою вони користувалися згідно інвентарних правил, і не перевищувати встановлені інвентарями повинності [8]. У його записці сформульована і перспектива розвитку реформи, а саме: «дозволити селянам, за угодою з поміщиком, викупувати в особисту власність окремі ділянки як мирської, так і панської землі» [9]. Цікаво, саме що І.І. Васильчиков ставив питання про самостійну роль селянського господарства: «селяни, навіть нині, зайняті панщиною, прагнуть до утримання великих земельних наділів і до утворення нових господарств», що «сильний хліборобський стан – здатний розвивати

землеробство, – не може бути без міцної осілості, захищеним від впливу будь-якого роду випадковостей» [10].

С.С. Ланський, представляючи матеріали Київського генерал-губернатора у Головний комітет, висловив повну солідарність із губернатором, що «зміни в інвентарних правилах не на користь селян можуть порушити нарікання й послужити приводом до заворушень» [11]. У рескрипті І.І. Васильчикову міністр пропонував відзначити, що «при визначенні кількості наданої селянам землі та їхніх повинностей стосовно поміщиків повинно бути прийнято в основу нині чинне інвентарне положення» [8].

Цю пропозицію С.С. Ланського певною мірою було реалізовано у прийнятому рескрипті. Після перерахування «головних підстав», що повністю відповідали всім колишнім рескриптам, зазначалося: «Розвиток цих начал і їхнє застосування щодо місцевих обставин кожної із трьох зазначених губерній, на підставі інвентарних правил, нині діючих у цих губерніях, надається Губернським комітетам» [112, с. 141]. Звернення до досвіду Бібіковських інвентарів не було випадковим і носило програмний характер. У рескрипті В.І. Назімову та відношенні до нього відсутні аналогії й посилання на північно-західні інвентарі, тому що у цьому регіоні інвентарна реформа не була завершена, відповідно, головні принципи її не було реалізовано.

У Київському рескрипті ліберальна бюрократія змогла хоча б частково провести в офіційному урядовому документі своє розуміння земельного питання. Визнання Бібіковських інвентарів у рескрипті означало визнання принципу постійного, тобто, вічного, користування селянами мирською землею і збереження існуючих наділів.

Втім, потрібно зауважити, що, виявляючи спадкоємність програми Міністерства внутрішніх справ відповідно до Бібіковських інвентарів, не слід, однак, їх ототожнювати. Ідея реформи 1840-х рр. – закріплення за селянами землі у «вічне користування» – не була метою цієї, по суті, нової програми, а тільки етапом на шляху її здійснення.

Після прийняття й публікації рескриптів відбулось відкриття Губернських комітетів. Перший, Петербурзький, було відкрито 14 січня 1858 р., останні п'ять – впродовж першого кварталу 1859 р. Всього було відкрито 46 комітетів і дві Загальні комісії (Віленська та Київська). Загальне число членів цих органів складало 1377 осіб. Всього ж у підготовці проектів реформи, безпосередньо або через своїх уповноважених, були задіяні 43 752 особи. Ці проекти склалися на спеціальних дворянських нарадах, на повітових або губернських зборах. За змістом та спрямованістю вони теж не були подібними. Деякі визнавали «основні засади», прийняті владою, інші просили їх замінити. Чи не вперше в історії Росії дворянство мусило брати таку широку участь у вирішенні питання державного значення. Воно не мало досвіду подібної діяльності, а перед ним постали складні завдання: про порядок робіт, про правила голосування, про публічність засідань, про стенографію та публікацію матеріалів, врешті, про свою власну політичну позицію та програму.

Отже, Секретний комітет Олександра II, на відміну від аналогічних, утворених Миколою I, змушений був відмовитися від сформованої впродовж трьох десятиліть стійкої традиції. Зміни стосувалися самої суті рішення селянського питання. Комітет прийняв конкретну програму реформи, розроблену в Міністерстві внутрішніх справ, замість свого плану чергової реконструкції кріпосного права. Змінилися й методи роботи: визнавши необхідність публікації рескриптів, Секретний комітет фактично проголосив одним із своїх принципів гласність. Наскільки новим і незвичайним явищем стала для абсолютної монархії ця гласність, свідчить той факт, що навіть санкціоновані царем закони про звільнення селян в Прибалтійських губерніях або південно-західні інвентарі так і не були вміщені у Повному зібранні законів Російської імперії за 1857 р. Не підлягала широкому розголосу й найсвіжіша на той час розробка – Нове положення 1856 р. для Естляндії. Тому публікація перших двох рескриптів – генерал-губернаторам В.І. Назімову та П.М. Ігнат'єву – свідчила, що влада безповоротно вступила

на шлях підготовки реформи. Ця реформа мала бути не локальною, а загальною для всієї Росії. Закликаючи дворянство до участі у підготовці до неї через дворянські Губернські комітети, влада водночас суворо регламентувала їхню діяльність, обмеживши обов'язковими для комітетів «головними підставами», тобто урядовою програмою вирішення селянського питання. Викладена в рескриптах, сама ця програма, була еkleктичною, оскільки поєднувала різні елементи попереднього законодавства та несла в собі певну невизначеність, не прояснюючи, яким повинно бути остаточне рішення земельного питання. В цілому ж, вона була зорієнтована на збереження феодальних відносин на селі й після перетворень. Ухвалення рескриптів урядом означало фактичну відмову від традиційної політики монархії в селянському питанні, визнання неможливості управляти по-старому.

Серед факторів, що сприяли зміні урядової політики в селянському питанні після прийняття Квітневої програми 1858 р., найважливішим було зростаюче невдоволення селян у зв'язку з тривалим очікуванням скасування кріпосного права, посилення селянських заворушень і – в за цих обставин – виступ селян в Естляндії у травні-липні 1858 р. Всього селянських заворушень 1858 р., згідно з хронікою збірки «Селянський рух в Росії в 1857–1861 рр.» налічувалось 378 [68, с. 11–12]. Ще одним важливим аспектом суспільно-політичної обстановки в країні стало розмежування дворянства на лібералів і консерваторів. Ці тенденції знайшли своє відображення у діяльності Губернських дворянських комітетів, що розгорнулася у другій половині 1858 р. повсюдно.

У середині липня 1858 р. С.С. Ланський подав царю записку «Про вплив на громадський спокій опублікування заходів до устрою селянського побуту» [112, с. 157]. Олександр II зробив на ній помітку: «Представити через Головний комітет». Метою записки був «загальний огляд того впливу, який урядові розпорядження мали на збереження народного спокою та громадського порядку» за перше півріччя 1858 р. [112, с. 157]. Таке

формулювання розкриває не тільки мету, але й головну ідею записки. С.С. Ланський писав, що наприкінці 1857 р. селяни чекали оголошення свободи до нового 1858 р., що «церкви на новий рік були особливо наповнені селянами, які очікували читання в цей день маніфесту про знищення кріпацтва» [112, с. 158]. Згідно його відомостей, впродовж 4-х місяців, з 1 березня по 1 липня 1858 р., виявили 70 випадків непокори селян у 26 губерніях, серед них більше, ніж 5 було зафіксовано в Оренбурзькій (7) і Костромській (13). Наприкінці доповіді міністр просив дозволу донести циркулярно начальникам губернії викладені у доповіді факти «перед обличчям загального заспокоєння і припинення неправдивих звісток про заворушення» [112, с. 159]. Прагнення С.С. Ланського переконати Олександра II і Головний комітет у відсутності небезпеки серйозних селянських заворушень може пояснюватися й тактикою міністра: консервативні сили у вищих ешелонах влади обґрунтовували свою програму, зокрема проект заснування генерал-губернаторств, загрозою селянських виступів.

Також у доповіді С.С. Ланського коротко викладалася історія селянських заворушень в Естляндії. Міністр наголошував на незалежності виступів, що відбувалися там, від обстановки у країні в цілому, пояснюючи їхнє виникнення як подію «незалежну від загальної справи по влаштуванню побуту поміщицьких селян».

Заворушення селян в Естляндії, що неподалік від кордонів Петербурзької губернії, розпочалися наприкінці квітня 1858 р. у зв'язку із реалізацією нового Естляндського положення 1856 р. Вже в травні вони почали посилюватися, а на початку червня спалахнула повноцінна «війна у Махтра» за участю 700–800 селян 15-ти волостей. 3 червня з Петербургу на місце подій був посланий генерал-майор з почту Олександра II М.В. Ісаков. 11 червня Військове міністерство повідомило міністру внутрішніх справ про спрямування до Естляндії військ з метою приборкання селян, а 14 червня – про засудження селян польовим судом. Проте в останні дні червня боротьба

знову стала загострюватися. У другій половині липня селянські бунти набули особливого розмаху. Всього протягом трьох місяців заворушеннями в Естляндії було охоплено 100 маєтків і 1/5 частина селян. Ці події, як і повстання у Махтра, серйозно вплинули на громадську думку, а також на правлячу бюрократію.

2 липня 1858 р. Олександр II мав бесіду з предводителем Естляндського дворянства графом О.А. Кейзерлінгом щодо причин заворушень. Цар зміг вкотре переконатися, що «звільнення» остзейських селян у 1816 р. без землі не вирішило проблеми; тяжкість панщини та інших повинностей, покладених на селян згідно із законом 1856 р., викликали вибух невдоволення. «Скажіть дворянству, – заявив імператор О.А. Кейзерлінгу – що, коли воно помиляється, нехай відкрито це визнає і поспішить внести правки до своїх пропозицій... Воно повинно це робити в його ж власних інтересах» [67, с. 82]. Наведені слова здаються зверненням і до Губернських комітетів, що обговорювали проекти реформи. Зрештою, цар був змушений визнати за необхідне викуп селянами польової землі у власність.

Вступивши на шлях скасування кріпосного права, уряд пильно стежив не лише за реакцією селянства на урядові заходи. Значна увага приділялася дворянству. У перші місяці після рескриптів В.М. Назімову та П.М. Ігнат'єву, С.С. Ланський повідомляв у своїх щотижневих доповідях, перша з яких була заслухана вже 21 грудня 1857 р. [64, с. 50], Олександр II про згоду дворянства відкрити у себе в губерніях комітети, або незгоду підтримати розпочаті урядом заходи. Коли Губернські комітети були створені, у доповідях міністра з'явився матеріал щодо протиріч між більшістю і меншістю членів. Це особливо помітно у матеріалах за літо й осінь 1858 р.

Одне з перших серйозних зіткнень у середовищі дворянства відбулося в Нижньогородському губернському комітеті у червні 1858 р. Більшість Комітету вирішила встановити викуп за особисте звільнення селян. Згідно доповіді губернатора О.М. Муравйова, при цьому були допущені «зухвалі й образливі» висловлювання на адресу членів меншини Комітету, що

виступила проти викупу селянами особистої свободи [64, с. 173]. Так, кілька членів і голова Губернського комітету, предводитель дворянства М.П. Болтін покинули зал засідання. Четверо інших «скривджених членів» представили губернатору доповідну записку, в якій пояснили, що вони не мають наміру віддалятися від покладеного на них обов'язку [64, с. 173].

У зв'язку із повідомленнями О.М. Муравйова 26 липня 1858 р. С.С. Ланський представив Олександрю II записку «Про незгоду між членами Нижньогородського комітету» [64, с. 195]. Міністр пропонував: підписану більшістю членів Комітету позицію про викуп селянами особистої свободи відкинути; «голові й тим членам, які в думках своїх керувалися засадами людинолюбства і державної користі, оголосити благовоління вашої величності»; начальнику губернії особисто відкрити перервані засідання Комітету, оголосивши «найвищу волю», суворо дотримуватися змісту рескрипту. На наступний день Олександр II на доповіді міністра написав: «Виконати і внести в Головний комітет» [112, с. 195]. На це рішення Комітет посилався в подальшому під час спроб інших Губернських комітетів домогтися прямої грошової винагороди за скасування кріпосного права. Так, 24 грудня 1858 р. було відхилено клопотання Воронежського комітету про винагороду поміщиків за відміну кріпосного права [66, с. 195]. Однак саме рішення по Нижньогородському комітету від 27 липня 1858 р. не було опубліковано. У виданих журналах Головного комітету воно теж відсутнє. Заслуговує на увагу те, що С.С. Ланський представив дану справу особисто Олександрю II, оминаючи Головний комітет, а імператор, обдумавши її, поставив Комітет перед незаперечним фактом. Начальник земського відділу Міністерства внутрішніх справ Я.О. Соловйов, який брав участь у складанні записки С.С. Ланського, відзначав, що такий результат справи зняв відкриту постановку питання про викуп і зруйнував ілюзії консервативних членів Головного комітету про можливість безземельного звільнення селян з грошовою винагородою поміщиків. Я.О. Соловйов звертав увагу на те, що, у зв'язку із нижньогородською справою, вперше явно означився поділ

дворянства у Губернських комітетах на більшість та меншість, і влада відкрито підтримала меншість. Загальний висновок Я.О. Соловйова наступний: «Нижегородська справа була видимою межею, з якої пасивне положення С.С. Ланського перетворюється в активне, оборонне становище – в наступальне» [66, с. 231].

Майже одночасно з вирішенням інциденту в Нижньогородському комітеті С.С. Ланський поставив питання про скерування у потрібне русло роботи північно-західних Губернських комітетів, на цей раз вже перед Головним комітетом. Поштовхом до подання міністра послужили рішення Віленського та Ковенського комітетів. У відношенні до С.С. Ланського від 9 липня 1858 р. [66, с. 234]. В.І. Назімов повідомляв, що ці комітети знаходять незручним за місцевими умовами окремий викуп садиби. Стосовно ж польової землі, то Віленський комітет схилився до визнання постійного користування, а Ковенський пропонував викуп її селянами у власність на основі добровільних угод і заміну панщини оброком, а після перехідного періоду – обов'язковий викуп. Обидві постанови не забезпечували збереження за селянами в їхньому невід'ємному користуванні існуючих наділів на час перехідного періоду. Тому здійснення кінцевої мети проектів – постійного користування наділами у Віленському комітеті й обов'язковий викуп у власність у Ковенському – реально могло відбуватися вже після процесу обезземелення, що стало би неминучим наслідком невизначеності перехідного періоду.

У своєму Міркуванні щодо цієї справи, представленому в Головний комітет, С.С. Ланський зробив такий висновок: «Основну думку західних комітетів про заміну викупу садиб викупом взагалі селянських угідь не можна не схвалити» [64, с. 256]. При цьому він допускав можливість того, що Віленський комітет не буде виносити постанову про викуп польових наділів. Підтримуючи ідею викупу наділів у власність, міністр, разом з тим, висловлював занепокоєння щодо невизначеності становища селян до початку змін і попереджав про небезпеку обезземелення. Міністр підкреслював:

«Відповідно до вказівок уряду, має бути визнано корінним началом, що віддана селянам земля у них вже не відбирається» [64, с. 256]. Тим часом, така вказівка не містилася у рескриптах і, тим більше, у Квітневій програмі, а мала місце лише у відношеннях міністра до начальників губерній, що не було обов'язковим для дворянства. І, згідно з контекстом, саме ця неточність С.С. Ланського не є випадковою. Заміна панщини оброком, запропонована комітетами, визнавалася міністром доцільною. Вносячи своє подання до Головного комітету, міністр намагався, використовуючи окремі формулювання постанов комітетів, надати своїм Міркуванням силу офіційних урядових вказівок дворянським комітетам Віленського генерал-губернаторства. Втім, Головний комітет не прийняв Міркування міністра. Спроба С.С. Ланського провести в урядовому документі ідею викупу польових наділів селянами у власність закінчилася невдачею. І все ж, вона досить цікава для характеристики розстановки сил в урядовому таборі.

Обидві справи, і нижньогородська, і північно-західних комітетів, виявляють ініціативну позицію ліберального табору у Головному комітеті. В той же період С.С. Ланським був складений іще один документ, мета якого полягала в тому, щоб довести непотрібність і навіть небезпеку для селянської справи повсюдного введення генерал-губернаторств. Це – «Записка про наслідки ймовірного встановлення тимчасових генерал-губернаторів» [67, с. 122], представлена Олександрю II 1 серпня 1858 р. Записка була спрямована проти введення надзвичайних заходів. Укладачі нагадували царю, що за часів правління Олександра I і Миколи I пропозиція про повсюдне введення генерал-губернаторів неодноразово відкидалася. Автори записки схиляли Олександра II до думки про довіру народу до монарха-визволителя, вони бачили політичну роль монархії у рівномірному захисті інтересів дворянства та селянства. Чи було це переконанням або тактичним прийомом? М.О. Мілютін, С.С. Ланський, Я.І. Ростовцев під час головування у Редакційних комісіях, будуть не раз вдаватися до цього аргументу. Водночас, вони визнавали, що безпосередньою опорою у проведенні Селянської

реформи на основі викупу селянами землі у власність може бути тільки «освічене» [64, с. 198], тобто, ліберальне, дворянство. Аргумент про роль монарха як захисника інтересів дворянства та селянства можна витлумачити як тактичний крок, і, разом з тим, як своєрідне відображення просвітницьких ілюзій, властивих ліберальній бюрократії того часу. Уявлення про державу як надкласового суддю та регулятора дисгармонійних інтересів різних станів і груп було ілюзією, характерною для багатьох напрямів тодішньої суспільно-політичної думки.

Наступного дня після повернення С.С. Ланському Записки зі своєю негативною резолюцією, Олександр II вирушив у подорож Росією, яка тривала з 10 серпня по 20 вересня. Імператор відвідав 10 губерній: Тверську, Московську, Костромську, Ярославську, Нижньгородську, Володимирську, Смоленську, Мінську, Віленську та Ковенську. Головною метою подорожі було ознайомлення з процесом підготовки реформи на місцях. Маршрут подорожі не був випадковим. Губернські комітети перерахованих губерній встигли активно і чітко висловити власну позицію щодо селянського питання. У Тверському комітеті склалася ліберальна більшість, що виступала з ініціативою розширення урядової програми реформи. Московський комітет, навпаки, пропонував звужити поняття садибної осілості, виключивши із нього землю. Такий хід подій викликав несхвалення і занепокоєння монарха.

Імператор виголосив промови у кожній із 10 губерній. У них він наполягав на дотриманні головних засад рескрипту. У промові до московського дворянства Олександр II роз'яснював, що під садибною осілістю треба розуміти не лише споруди, а й «землю під ними з їх садами і городами, як дійсно є по по даних інвентарів» [64, с. 220]. Ця заява справила сильне враження на тих кріпосників, що виступали за звільнення селян без землі. Цар закликав дворянство сприяти уряду, а не перешкоджати йому, узгодити приватні вигоди із загальною користю. Він заохочував губернське дворянство за ініціативне ставлення до реформи і засуджував, зокрема московське, за спроби протидіяти уряду.

Ці зустрічі з представниками дворянства центральних губерній переконали імператора, що опозиція на місцях є численною, але не такою сильною, якою її описували консерватори в уряді. Вони продемонстрували, що серед дворянства є енергійні прихильники відміни кріпосного права. Інший важливий фактор, що не міг залишитися непоміченим, це – впевненість селянства у швидкому звільненні, яке дасть цар і його уряд.

Після поїздки цар змінив своє ставлення до С.С. Ланського. Згідно із свідченням Я.О. Соловйова, він висловив своє схвалення програмі Міністерства внутрішніх справ. Міністр, який за відсутності Олександра II готував прохання про відставку, передумав і знову поринув у роботу.

Ініціативна позиція Комітету тим часом проявилась у зв'язку з проектом дворян Єпифанського повіту Тульської губернії: у черговий записці С.С. Ланський висунув іще одну тезу: необхідність збереження «існуючого» наділу селян.

Дворяни Єпифанського повіту у листі Олександру II від 16 серпня 1858 р. висунули проект, відмінний від вказівок рескрипту. Вони пропонували дати селянам особисту свободу, садибні будівлі і по одній десятині землі на ревізку душу у приватну власність. Винагорода призначалась у розмірі 25 карбованців з кожного селянина за особисте звільнення та садибну будову і 55 крб. за десятину землі. Передбачалося також, що з часом двори селян із колишніх садибних місць будуть перенесені на власні ділянки, що спричинить появу хуторів та закладе основу фермерської системи господарства. Олександр II 29 серпня розпорядився, щоб міністр представив це прохання єпифанських дворян Головному комітету зі своєю думкою.

У записці С.С. Ланського від 24 вересня викладалася суть справи і власні міркування міністра [64, с. 270]. Особистий викуп селян відхилявся. Наділення селян однією десятиною землі на душу визнавалося «занадто недостатнім». У зв'язку із цим, міністр сформулював загальне, програмне, положення про розміри наділу: «... є вже готовий наділ – нині існуючий...

Змінювати його, внаслідок нового устрою селянського побуту, немає підстави; це значить не поліпшити, а погіршити справжній стан селян» [64, с. 270]. Питання про розміри селянського наділу (за умови користування, а потім викупу його) становило саму суть майбутньої реформи – можливість або неможливість для селянства ведення самостійного господарства, можливість або неможливість існування самого селянського господарства, поряд зі збереженням великого поміщицького, як основи сільськогосподарського виробництва. Зміну наділу С.С. Ланський допускав «тільки в разі занадто великого його розміру або в маєтках оброчних, де досі вся земля перебувала у користуванні селян» [64, с. 272]. Міністр доводив необґрунтованість призначеної єпифанськими дворянами ціни на землю, її невідповідність «звичайній купівельній ціні» у Тульській губернії [64, с. 273]. Міністр висловлював своє ставлення і до створення хуторів та розвитку фермерського господарства. Не заперечуючи користі фермерства, він відзначав, що в Росії ще немає умов для цієї системи. Він показав, що за сучасною термінологією – «фермерська система», «хутори» – ховається консервативна позиція дворянства. «Передбачені проектом сімейні селянські ділянки занадто малі для створення з них окремих ферм... Тому проект єпифанських дворян лише у тому випадку може отримати значення, коли наділення селян землею буде дорівнювати справжньому розміру, або принаймні близько підходити до нього, а ціна за землю буде знижена» [64, с. 273].

Розглянувши подання міністра на засіданні 6 жовтня, Головний комітет ухвалив: веліти єпифанському дворянству, на підставі квітневої «Програми занять Губернських комітетів», подати свою думку до Тульського Губернського комітету [64, с. 278]. Думку міністра внутрішніх справ знову було проігноровано.

Ця невдача не зупинила спроб С.С. Ланського втілити в життя наміри ліберального дворянства. Він намагався організувати «тиск» Губернських комітетів на уряд. Наприкінці серпня 1858 р. він провів конфіденційні

переговори з О.М. Унковським, тверським губернським предводителем дворянства і головою Тверського губернського комітету, даючи йому негласні рекомендації щодо проведення в комітеті проекту положення про викуп польової землі. О.М. Унковський, зі свого боку, агітував за аналогічні дії іншого поміщика, відомого своїми ліберальними поглядами, О.І. Кошелева. Також він був пов'язаний із членом меншини Тульського комітету князем В.О. Черкаським.

У листі від 10 жовтня 1858 р. О.М. Унковський розповідав про важливі події в Тверському комітеті. При балотуванні питання про садибу Комітет розділювався на дві частини. 14 членів на чолі з О.М. Унковським більшістю в один голос постановили розуміти під садибною осілістю «не самі садибні землі, а всю кількість угідь, необхідну для забезпечення побуту селян» [64, с. 165]. Тобто, ця більшість передбачала приєднання до садибної осілости також і польових угідь, про що ще наприкінці серпня йшлося в домовленості між О.М. Унковським та С.С. Ланським. Меншість, 13 членів, стверджувала, посилаючись на урядові розпорядження, що «осілість селян становлять селянські будови, земля під ними і городи» [64, с. 301]. У відношенні до начальника Тверської губернії від 29 вересня 1858 р. Ланський зазначав щодо формулювання 14 членів: «Я вважаю себе не в праві допустити будь-яке інше тлумачення виразу садибна осілість, крім того, яке зроблено мною у відношенні до Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора від 5 грудня 1857 року» [64, с. 302]. Зрозуміло, що офіційно С.С. Ланський не мав можливості дати Тверському комітету ті рекомендації, які він висловлював у конфіденційній бесіді з О.М. Унковським. Однак міністр фактично зберігав можливість для ліберальної більшості Тверського комітету провести у проекті своє розуміння земельного питання. У його висновках зазначалося: «Комітет зобов'язаний розглянути способи надання селянам садибних земель і польових угідь особливо, а не змішуючи їх, по кожному зробити окремі постанови» [64, с. 302].

Дізнавшись, що ліберальні тверські дворяни на чолі з О.М. Унковським діють рішучіше за інших на користь звільнення селян, колишній декабрист І.І. Пущин, який два роки тому повернувся із заслання, надсилає до Твері стару конституцію Північного товариства. Повертаючи рукопис і вибачаючись за довгу затримку, О.М. Унковський писав І.І. Пущину 20 грудня 1858 р.: «Розглянувши уважно припущення, зроблені 35 років тому, я надзвичайно зрадів подібністю їх з нашими постійними цілями, і це іще більше переконало мене у правильності викупу та думці, що діячі Вашого часу були далеким авангардом нашого століття» [172, с. 234–235]. Так, обходячи питання, що принципово розділяли революційну програму декабристів з вимогами лібералів кінця 1850-х рр., І.І. Пущин і О.М. Унковський розпочали співпрацю.

16 жовтня 1858 р. С.С. Ланський представив до Головного комітету записку «Про непорозуміння, що виникло у Тверському комітеті щодо тлумачення виразу «садибна осілість»» [64, с. 245]. Записка має очевидну тенденцію представити справу в інтересах ліберальної більшості Тверського комітету. Міністр відзначав, що нове розуміння садибної осілості прийнято Тверським комітетом «тільки як засіб для здійснення колишньої своєї думки про викуп і польової землі», що тлумачення її Комітетом є «тільки форма, в яку він вмістив цю думку» [64, с. 245]. С.С. Ланський писав: «Що ж стосується самої мети Тверського комітету замінити викуп садиби викупом взагалі селянських угідь, то хоча в ній немає вірності букві найвищого рескрипту, але є згода з його духом і метою – поліпшити і забезпечити побут селян» [64, с. 245]. На прикладі записки відслідковується метаморфоза самого виразу «поліпшити і забезпечити побут селян». На початковому етапі, коли лише приймалися рескрипти, реформатори вдалися до нього, щоб уникнути більш точного терміну – «звільнення селян». Тепер міністр вживав його з іншою метою: виправдати викуп польової землі селянами у власність, а це урядом нещодавно категорично відкидалось. С.С. Ланський заохочував прагнення тверського дворянства поширити викуп на польові землі. Він

посилається на «подібні припущення» інших Губернських комітетів: Санкт-Петербурзького, Московського, Ковенського та Віленського, нічого не кажучи про їхні суттєві відмінності від рішень Тверського комітету. Заохочуючи ініціативу більшості Тверського комітету, міністр підкреслював вирішальну роль уряду у визначенні суті реформи.

Отже, до середини жовтня 1858 р. в записках С.С. Ланського була представлена позиція ліберальної частини Головного комітету з програмних питань реформи і стосовно процедури розгляду губернських проєктів. Вона принципово відрізнялася від прийнятої на початку року Квітневої програми.

Впродовж тривалого часу С.С. Ланський, фактично на самоті, відстоював ліберальні позиції в Головному комітеті. Проте восени 1858 р. у нього з'явився союзник в особі Я.І. Ростовцева. Перебуваючи за кордоном у серпні-вересні 1858 р., генерал написав чотири листи Олександрю II [69, с. 382–396]. Ці листи свідчили про зміну поглядів Я.І. Ростовцева з основних питань стосовно підготовки реформи: земельного, про правове становище селян і межі вотчинної влади поміщиків, про порядок розгляду проєктів Губернських комітетів. Згідно із свідченнями ряду авторитетних джерел, листи його послужили причиною конфіденційних нарад між Я.І. Ростовцевим і Олександром II на початку жовтня у Гатчині, на які запрошували і С.С. Ланського. Я.О. Соловйов розповів у своїх «Записках»: «З Гатчини, між іншим, були звістки, що «всепідданійші листи» матимуть вплив на хід селянської справи; а також, між іншим, що М.М. Муравйов сприймається там з помітною прохолодою, а С.С. Ланський, навпаки, вельми милостиво і привітно» [69, с. 397]. Я.О. Соловйов підкреслював, що на гатчинські наради «не були запрошені не тільки М.М. Муравйов і В.М. Панін, але навіть і князь О.Ф. Орлов, від якого до тих пір Я.І. Ростовцев ніколи не відокремлювався» [69, с. 397].

Події в Естляндії, вочевидь, справили на генерала враження, позаяк на нарадах він заявляв: «дрібна помилка може викликати величезні наслідки», тому слід «виконати неодмінно три умови: 1) щоб селянин негайно відчув,

що побут його покращився; 2) щоб поміщик негайно заспокоївся, що інтереси його захищені; 3) щоб сильна влада ні на хвилину на місці не вагалася» [93, с. 908]. У програмі реформи Я.І. Ростовцев бачив два завдання: власне звільнення та наділення селян землею. Прийняті урядом за минулий рік головні положення реформи стосувалися переважно першої частини, тому він вважав, що «необхідно включити в законодавство про звільнення селян і такі елементи, які поступово, безупинно, в їхньому історичному розвитку, збільшили б можливість селянам ставати поземельними власниками» [93, с. 910]. У питанні ж правового становища селянства Я.І. Ростовцев поєднував нові ідеї про селянське самоврядування із визначеним у рескрипті та Квітневій програмі збереженням вотчинної влади поміщиків. Поєднання нових принципів з прийнятими раніше положеннями відображають і листи Я.І. Ростовцева щодо реформи місцевого управління. Селяни, на його думку, самі повинні були обирати мирових суддів із середовища місцевих дворян-поміщиків. Разом з тим, реформатор визнавав необхідність призначення начальника повіту й тимчасових генерал-губернаторів.

Втім, незважаючи на певну непослідовність та суперечливість листів, вони свідчили про відхід Я.І. Ростовцева від позенівської програми. Таку зміну поглядів не могло не помітити його оточення. П.П. Семенов писав про цей час: «Я знайшов Я.І. Ростовцева вже абсолютно переконаним прихильником земельного звільнення селян. Він називав звільнення селян без дарування їм права на вічне користування земельними наділами і без можливості їхнього викупу «пташиною свободою»» [92, с. 117]. Ще одна близька до Я.І. Ростовцева людина, Я.О. Соловйов, свідчив: «Він з реакціонера зробився ревним прогресистом і відчайдушним емансипатором» [72, с. 265]. Також історик ставив питання, над яким замислювалося чимало його сучасників: «Що було причиною такого повороту?». Я.О. Соловйов, наприклад, схилився до думки, що початкова протидія Я.І. Ростовцева прихильникам звільнення «йшла від досконалого незнайомства його зі

справою» [72, с. 279]. Я.О. Соловйов справедливо відзначав, що громадські та родинні стосунки генерала не пов'язували його з представниками поміщицьких верств, на відміну від О.Ф. Орлова, В.М. Паніна, М.М. Муравйова чи П.М. Позена. В той же час Є.П. Оболенський вважав, що Я.І. Ростовцев «зрадив людей 14 грудня – не за їхні прогресивні ідеї, а за їхні задуми про повалення монархічної влади, а зараз вважає своїм обов'язком виправдатися у представлених йому у селянській справі звинуваченнях перед декабристами, що тоді залишились живими» [72, с. 266–268, 279].

О.О. Корнілов відзначав, що Я.І. Ростовцев «дійшов думки про необхідність повного звільнення селян із землею і за допомогою викупу під безпосереднім впливом «Колоколу» та «Голосів із Росії» [134, с. 367–378]. Вплив ідей О.І. Герцена на Я.І. Ростовцева відзначали й сучасники, наприклад, М.П. Позен. Радянські історики шукали зв'язок еволюції поглядів Я.І. Ростовцева з розвитком суспільно-політичної обстановки в країні, зокрема, із заворушеннями серед Естляндських селян. Вивчення матеріалів Головного комітету частково підтверджує ці спостереження, але разом із тим, показує, що дані події не надто позначилися на ставленні Олександра II до підготовки реформи. До перелому в ході підготовки реформи призвела поява активних ліберальних меншин у Губернських дворянських комітетах, що викликало зміну сприйняття задач реформи у Головному комітеті.

3.3. Вирішення селянського питання у проектних пропозиціях членів Головного комітету і Редакційних комісій

Урядова програма скасування кріпосного права від 4 грудня 1858 р. вимагала нових методів реалізації. 17 лютого 1859 р. було прийнято височайше веління «Про заснування Редакційних комісій для складання загального положення про селян, що виходять з кріпацтва» [73, с. 47–50].

Таке формулювання принципово відрізнялося від завдань Квітневої програми 1858 р. – розглянути і затвердити 46 окремих положень для кожної губернії.

Передісторія «найвищого повеління» про створення Редакційних комісій сходить до двох записок на ім'я Олександра II – від Я.І. Ростовцева і С.С. Ланського. Фактичним автором першої був П.П. Семенов, другої – М.О. Мілютін. Головні ідеї записок у певній мірі схожі. Визнавалася необхідність вироблення єдиного законопроекту, складання якого покладалося на позавідомчу комісію, до якої мали увійти представники міністерств і члени-експерти, які не перебували на державній службі. Олександр II погодився з основними положеннями записок, але за умови, що головою нової установи буде Я.І. Ростовцев. Саме йому імператор довірив надзвичайно складне завдання: підготувати проект реформи, що забезпечив би скасування кріпосного права та перетворення селян на дрібних власників, і збереження дворянського землеволодіння.

З огляду на складність такого завдання, нова установа мусила зайняти особливе місце у системі вищих органів державної влади Російської імперії. Згідно з наказом від 17 лютого 1857 р. мало бути засновано дві комісії. Перша повинна була підготувати загальні положення реформи, друга – відкоригувати ці положення відповідно до регіональних особливостей кожної окремої губернії. Комісія загальних положень формувалася з чиновників різних міністерств і відомств, комісія місцевих положень – з експертів, обраних на розсуд голови, графа Я.І. Ростовцева. Він також отримував право надати комісіям власний внутрішній устрій, зокрема, в певний момент об'єднати обидві комісії. Я.І. Ростовцев скористався цією можливістю майже одразу, й обидві комісії почали роботу як одна. Втім, навіть після об'єднання, в офіційних документах продовжили використовувати множинну назву «Редакційні комісії». Саме під такою назвою вони й увійшли до історіографії. Напрацювання Редакційних комісій передбачалося передавати до Головного комітету. Особливу ж увагу в організації комісій привертає залучення сторонніх експертів і широкі повноваження голови.

16 березня в Головному комітеті обговорювалося питання щодо доцільності оприлюднення указу про заснування Редакційних комісій. Питання було поставлене Я.І. Ростовцевим у зв'язку із казусом при розсилці запрошення членів-експертів: «чиновники поштового відомства відмовилися прийняти кореспонденції як казенні з огляду на те, що не знали про існування такої установи» [64, с. 390]. Як наслідок, Головний комітет вирішив «оголосити загалу про заснування Редакційних комісій» [64, с. 390]. 30 березня 1859 р. Сенат видав указ, де, зокрема, зазначалось: «Для попередження усіляких помилкових розмов, не тільки між селянами, а й між поміщиками, котрі так само нетерпляче очікують остаточного вирішення питання ... дуже корисно і навіть необхідно поставити їх до відома про подальший перебіг селянської справи» [64, с. 390].

У наборі співробітників комісій Я.І. Ростовцеву безпосередньо допомагали відомі своїм лібералізмом П.П. Семенов і М.О. Мілютін, а також великий князь Костянтин Миколайович. Таким чином, цей орган створювався за принципом спільності ідейно-політичних переконань більшості його членів. Наприклад, М.О. Мілютін, додаючи власного листа до офіційного запрошення члена Самарського губернського комітету, публіциста Ю.Ф. Самаріна до Комісії, писав 9 березня 1858 р.: «Ви бачите, що обираються люди, щиро віддані справі ... Можу Вас запевнити, що підстави для робіт широкі та розумні» [72, с. 268]. Втім, Я.І. Ростовцев змушений був зважати й на вимоги придворної знаті та своїх більш консервативних колег із Головного комітету. Наприклад, за вказівкою Олександра II він «зміцнив» комісії великими землевласниками, ввівши А.П. Шувалова, Ф.І. Паскевича, та М.П. Позена. Втім, пізніше, коли А.П. Шувалов і Ф.І. Паскевич склали опозиційну більшість у Комісіях, Олександр II розпорядився не висвітлювати у друкованих версіях матеріалів засідань їхні окремі думки, «щоб уникнути всякого гласного прояву різномудства комісій» [92, с. 196–197]. М.П. Позен, найконсервативніший член комісій, взагалі був виведений зі складу цієї установи.

Не свідчило про зміну курсу й призначення після смерті Я.І. Ростовцева головою комісій відомого своїми консервативними поглядами графа В.М. Паніна. За словами П.О. Валуєва, який на той час знаходився у підпорядкуванні М.М. Муравйова, комісії «були складені так, щоб ніхто не міг суперечити системі більшості» [72, с. 411]. Забігаючи наперед, ідея створення Редакційних комісій як органу однодумців відобразилася навіть на прощальному обіді 7 листопада 1860 р.: «Брали участь, – пише М.П. Семенов у своїй хроніці, – лише ті члени, серед яких деякі, хоча й мали розбіжності із досить важливих питань, але бажали звільнення селян із землею. Їх було 17 осіб. 18-й, член Чернігівського губернського комітету В.В. Тарновський, який не міг бути присутнім на обіді через хворобу, прислав на ім'я М.О. Мілютіна лист, що починався словами: «Друзі й товариші!»» [94, с. 755]. Примітним у цій ситуації є те, що у системі органів абсолютної монархії члени державної установи могли спілкуватися між собою у такому форматі.

Отже, до складу комісії увійшло 17 представників міністерств і відомств та 21 член-експерт із селянського питання з числа вчених, публіцистів або поміщиків, запрошених Я.І. Ростовцевим від імені Олександра II. Усі вони були дворянами, більшість – поміщиками, а отже – людьми високоосвіченими, чимало з яких закінчили університети, царськосельський ліцей або ж отримали ґрунтовну домашню освіту. Деякі вже працювали разом у Російському географічному товаристві. Більшість членів комісій – люди одного покоління, у віці від 35 до 45 років. Багато з них уже на той момент були помітними суспільно-політичними діячами: М.О. Мілютін, О.П. Заблоцький-Десятовський, В.О. Черкаський, Ю.Ф. Самарін, Є.І. Ламанський, К.І. Домонтович, П.П. Семенов.

Незважаючи на чисельну перевагу членів-експертів, провідна роль у Редакційних комісіях належала групі ліберально налаштованих чиновників на чолі з М.О. Мілютіним. Серед членів-експертів особливий вплив мали Ю.Ф. Самарін, В.О. Черкаський, П.П. Семенов. У більшості важливих питань вони виступали одним фронтом із ліберальними чиновниками. Спеціальною

постановою 6 червня 1859 р. було вирішено, що члени Редакційних комісій, «незгодні із думкою більшості, мають право подати окрему думку, але підпорядковуються її рішенням» [94, с. 237].

Я.І. Ростовцев підтримував курс М.О. Мілютіна та його однодумців на звільнення селян із землею. Роль голови полягала також і в захисті програми Редакційних комісій перед Олександром П. Неофіційним же лідером комісій став саме М.О. Мілютін. За визначенням сучасників, він був людиною високих моральних якостей, до того ж наділений розумом і енергією державного діяча. А.Ф. Коні сказав про нього: «Ось людина вся із цільного шматка» [80, с. 44], а М.О. Некрасов присвятив йому поезію «Коваль-громадянин». На момент входження до складу комісій М.О. Мілютіну було 40 років, проте він уже мав багатий службовий досвід і встиг добре вивчити механізми державного управління, адже від 1835 р. працював у структурах Міністерства внутрішніх справ. Зокрема, з 1852 р. М.О. Мілютін займав посаду директора господарчого департаменту Міністерства, завдяки чому був знайомий із ситуацією на селі. Ще у 1856 р. він склав записку, в якій висловив власну думку щодо характеру, мети і завдань майбутньої селянської реформи. Показовим було і те, що він сам не мав у власності ні кріпаків, ні нерухомості.

За спогадами Д.О. Оболенського, «душею Редакційних комісій стали М.О. Мілютін, Ю.Ф. Самарін і В.О. Черкаський» [109, с. 86]. Саме вони троє, пригадував й І.С. Аксаков, були «найголовнішими, найбільш діяльними працівниками і двигунами в Редакційних комісіях; всі питання обговорювали наперед разом ... домовлялись в рішенні, і в засіданнях комісій вже не розділялися... Само собою зрозуміло, що представником народу у них, по можливості, абстрактній чистоті був переважно Ю.Ф. Самарін. В.О. Черкаський вишукував практичні форми для їхнього приблизно вірного застосування, особливо в області адміністративного устрою; М.О. Мілютін ставився до них із загальнодержавної точки зору, приладжуючи їх до спільного законодавчого типу і погоджуючи з тими умовами сучасного

адміністративного ладу, які продовжували існувати нагорі – при майбутній зміні старого ладу внизу» [109, с. 87].

Підсиленню групи однодумців М.О. Мілютіна сприяла і тимчасова передача у підпорядкування комісіям земського відділу Міністерства внутрішніх справ. Зокрема, у відділі тоді працював відомий у майбутньому опозиційний діяч М.О. Серно-Соловйович.

До складу Редакційних комісій не потрапив однодумець і близький друг М.О. Мілютіна – К.Д. Кавелін. Однак за спогадами М.О. Серно-Соловйовича, К.Д. Кавелін спілкувався з головними особами-членами Комісій та брав участь в обговоренні програмних питань: «Ми зійшлися у К.Д. Кавеліна, був також В.О. Черкаський... обговорювали питання про общину, в якому К.Д. Кавелін абсолютно одних переконань із Ю.Ф. Самаріним» [159].

Найближчою до Я.І. Ростовцева людиною в комісіях був науковець П.П. Семенов. На момент утворення комісій йому було 32 роки, але він уже став на той час відомим дослідником і в Росії, і поза її межами. Незважаючи на блискучі наукові перспективи, П.П. Семенов відклав обробку та видання матеріалів своєї експедиції на Тянь-Шань й повністю присвятив себе реформі. Ще під час своєї тривалої подорожі Європою у середині 1850-х рр. він цілеспрямовано вивчав аграрні відносини у Пруссії, дрібних німецьких князівствах та у Франції. Добре знав і російське село, маючи землі у Рязанській і Тамбовській губерніях. П.П. Семенов залишив чотири томи мемуарів, два з яких повністю присвячені реформі. За спогадами близьких, учений до самої своєї смерті у 1914 р. зберігав традицію з гідністю підняти келих шампанського на честь реформи 1861 р. [159].

П.П. Семенов поділяв позицію М.О. Мілютіна: був прихильником звільнення селян з усім наділом за викуп і поборником громадянської рівноправності селян. Спочатку його призначили членом-експертом і секретарем при голові, згодом – завідуючим справами Редакційних комісій. Саме П.П. Семенов виступив укладачем більшості записок Я.І. Ростовцева.

Особливо посилилася його роль під час скликання до комісій дворянських депутатів від Губернських комітетів. «Завдяки своєму м'якому характеру і незмінній доброзичливості, йому вдавалося залагоджувати конфліктні ситуації, не поступаючись принциповими позиціями».

Отже, більшість у Редакційних комісії стояла на ліберальних позиціях, на відміну від Державної ради, Головного комітету і Губернських комітетів, де переважна більшість виступала проти звільнення селян з наділом за викуп. Це, у першу чергу, і робило комісію такою незвичною для російської монархії установою. Вони були закриті у жовтні 1860 р. так поспішно, що учасники не встигли навіть здати справи до архіву.

Внутрішня організація Редакційних комісій була утворена відповідно з конкретними завданнями: господарське відділення (20 членів), адміністративне (11), юридичне (7). Для складання викупного проекту 9 квітня 1859 р. створили фінансову комісію із 9 членів, рекомендованих великим князем Костянтином Миколайовичем. За словами П.П. Семенова, «головною лабораторією робіт, які повинні були вирішити головне і складне питання, покладено на Комісії, а саме аграрне», була господарська комісія на чолі з М.О. Мілютіним [92, с. 135].

Робочий процес у Редакційних комісіях відрізнявся від загальноприйнятих уявлень про роботу державних органів. По-перше, комісії працювали в режимі гласності. По-друге, робота велась у максимально швидкому темпі. По-третє, робота ця часто проводилась у доволі неформальній обстановці. Засідання загальної присутності неодноразово відбувалися на квартирі чи заміській садибі Я.І. Ростовцева. Засідання відділень – на квартирах голів, влітку на дачах. Згідно висловлювання П.П. Семенова, атмосфера зустрічей була невимушеною: «Тільки на першому засіданні за весь час головування Я.І. Ростовцева члени комісії зібралися у присутність у формених або простих фраках і орденах, хто їх мав. Будь-яке ніяковіття та вимушеність з самого початку були виключені. Подавали чай, курили, і бесіда йшла вільно» [92, с. 77]. Член комісії М.П. Павлов

пригадував: «Засідання у М.О. Мілютіна ... закінчувалися часто зі сходом сонця. Ми взагалі займалися дуже завзято, і пам'ятаю випадки, коли після засідання комісій, повертаючись годині о 4 ранку додому, я сідав за виправлення коректури своєї доповіді із зауваженнями комісії, і завершуючи роботу годині о 7 ранку, поспішав відправити її в друкарню... Працювали ми, як працює рідкісний чиновник, з однієї старанності, із любові до нашої справи» [86, с. 520].

Засідання загальної присутності 13 і 16 березня передбачило поділ усіх робіт комісій на «попередні» й «остаточні» [69, с. 16–19]. Однак поступовість ця не дотримувалась, роботи велися паралельно, у гранично напруженому темпі. 20 травня 1859 р. Я.І. Ростовцев заявив: «Хотілось би не дуже поспішати: воно було б вірніше ... відкладати, однак, нам не можна, потрібно поспішати; Усі ми повинні розуміти, що Росія знята, так би мовити, з п'єдесталу – вона тепер на блоках» [69, с. 171]. Напруженість ситуації у період діяльності Редакційних комісій підкреслював і М.О. Мілютін. 22 червня 1859 р. він писав В.О. Черкаському: «Добре, якщо встигнемо кинути насіння» [165, с. 43].

За весь час діяльності Редакційних комісій протягом одного року і семи місяців відбулось 409 засідань. Засідання загальної присутності відбувалися, як правило, з 2-ї до 5-ї години дня, у господарському відділенні – з 9-ї години вечора до 2-3-ї години ночі. Для порівняння, Головний комітет впродовж 1857 р. провів 11 засідань, а у 1858 р. – 28.

Праці комісій розсилалися у кількості 3 тис. примірників вищим державним особам імперії і на місця – представникам губернської адміністрації, предводителям дворянства, членам Губернських комітетів, відомим поміщикам, вченим. Такий рівень гласності певною мірою сприяв утвердженню ідей Редакційних комісій. Коли В.М. Панін, заперечуючи проти одного з основних положень програми комісій – безстрокового користування селян наділом, заявив: «слова, висловлені Редакційними комісіями, не суть слова уряду», йому заперечили, що матеріали Редакційних

комісії «підготували до безстрокового користування всі уми» [69, с. 478]. Звісно, варто пам'ятати про те, що ця гласність теж була відносною: виступи опозиції оприлюдненню не підлягали. Крім того, існували й секретні журнали комісій, які видавалися тільки для внутрішнього користування.

Члени комісій бачили мету селянської реформи значно ширше, ніж суто у проведенні аграрних перетворень. Я.І. Ростовцев в загальній присутності 3 червня 1859 р. заявив: «Наш обов'язок обстоювати селянську справу усіма питаннями, тому що положення про звільнення селян має змінити весь звід наших законів» [69, с. 215].

Майже одночасно з утворенням Редакційних комісій, 27 березня 1859 р., під керівництвом М.О. Мілютіна було засновано комісію, що займалась підготовкою майбутньої земської реформи. У ході розробки положення про мирових посередників фігурували певні ідеї майбутніх реформ місцевого управління й суду. Підготовлені комісією основи введення всестанового виборного земства враховували та використовували нову організацію селянського самоврядування, прийняту Редакційними комісіями. М.П. Позен у своїх мемуарах засуджував «широкий розмах, який з самого початку прийняла комісія». Він писав: «За моїми поняттями, комісія була нічим іншим, як канцелярією Головного комітету ... Замість того комісія, з самого початку, набула характеру якогось самостійного утворення і дала справі занадто великий розвиток» [89, с. 323–324]. Підсумовуючи, своє розуміння ролі Редакційних комісій висловив і М.О. Мілютін. Відразу після своєї відставки 2 травня 1861 р. він написав В.О. Черкаському: «Тепер немає вже того внутрішнього двигуна, який вів неминуче до перелому, – немає Редакційних комісій, які прокладали до нього дорогу» [66, с. 282].

Впродовж перших трьох місяців діяльності комісій (березень-травень 1859 р.) уточнювалися програмні установки проектів і порядок роботи відділень та загальної присутності.

Погляди Я.І. Ростовцева на завдання реформи напередодні заснування Редакційних комісій були висловлені у записці під назвою «Хід і результат

селянського питання» [66, с. 342]. Вона була надана Головному комітету 14 лютого 1859 р. Вже після відкриття Редакційних комісій, 8 квітня 1859 р., голова представив доповнення до записки, завданням якого було визнання кінцевою метою реформи викупу селянами польової землі у власність [69, с. 257–300]. З цих позицій Я.І. Ростовцев піддав критиці проект Петербурзького комітету, в якому була відсутня ідея викупу селянами землі у власність, а також схвалив проекти двох меншин Симбірського комітету, що ставили таку мету. Він дійшов висновку, що «можна очікувати дуже багато чого від проектів меншини і в інших губерніях», а тому необхідно, «щоб при обранні двох депутатів від кожного із Губернських комітетів, один був обраний більшістю, а інший меншістю» [69, с. 289].

М.П. Позен дав протилежну оцінку ролі меншості і більшості у дворянських комітетах. 10 березня 1859 р. він писав: «Думаю, що з проектів меншості можна брати окремі думки, але в цілому потрібно триматися більшості. Земля повинна забезпечувати селянину тільки його перші потреби; інше він зобов'язаний шукати у праці, тверезості й ощадливості. При великому наділі він залишиться як і раніше безтурботним... Я дуже боюся за все, що може заохотити складання меншістю цілих окремих проектів і, зізнаюся, не надто бажав би, щоб меншість мала право обирати особливого депутата» [89, с. 145].

Натомість Я.І. Ростовцев уже мав надійних соратників у Комітеті, зокрема, в особі міністра внутрішніх справ С.С. Ланського. Схожість їхніх позицій розкривалась у відповідях міністра на перші проекти Губернських комітетів. У двох проектах Нижньогородського комітету С.С. Ланський критикував непомірно високу ціну садиби та зменшення розміру існуючого польового наділу, однак підтримував одночасний викуп садиби і польових ділянок у промислових торгових маєтках. У проекті Петербурзького комітету наголошувалося, що в ньому «помітно відступ навіть від начал рескрипту, що перехідний час буде служити продовженням кріпосного стану, а після нього селяни або раптово отримують свободу без землі, або для них знову має

початися перехідний стан» [69, с. 292]. Відхилення від рескрипту відзначаються також і в проекті більшості Симбірського комітету, згідно з яким передбачено винагороду поміщикам за кожного селянина, а ціна викупу садиби була надто високою. У проектах двох меншин Симбірського комітету міністр підтримував право викупу польового наділу і збереження його існуючої величини. Проект Костромського комітету, один з найбільш реакційних, було повністю відкинуто. Вітебський проект також був відхилений С.С. Ланським, оскільки він вважав неприйнятним зменшення наділу проти інвентарних правил і позбавлення селян наділу після перехідного періоду.

Аналогічні погляди на реформу висловлював і великий князь Костянтин Миколайович. Незабаром після заснування Редакційних комісій він писав Я.І. Ростовцеву: «Мені здається, що мої переконання абсолютно схожі з вашими» [69, с. 118]. Підтримуючи викуп селянами польової землі у власність в максимально короткий термін, князь висловлював побоювання, що «будь-яке зменшення поземельного наділу викличе у них незадоволення і в багатьох місцях призведе до серйозних заворушень» [69, с. 118].

На засіданні загальної присутності 5 березня Я.І. Ростовцев вніс свої «попередні пропозиції» щодо складання загальної програми комісій. Як повідомляє М.П. Семенов, чернетка проекту була складена особисто П.П. Семеновим, а потім відредагована М.О. Мілютіним. Слід перелічити основні з цих пропозицій:

1. Питання про знищення кріпосного права повинне було бути вирішеним «з суворою справедливістю і неупередженістю для обох сторін, щоб у мирному вирішенні цього питання Росія знайшла на довгий час страхування від державних потрясінь» [69, с. 57].

2. Головною метою реформи Я.І. Ростовцев назвав звільнення селян із наділенням їх землею за викуп. Характер викупу в остаточній редакції визначався як добровільний для поміщиків і селян. Обов'язки селян щодо

поміщиків, особливо панщина, були перехідною мірою та підлягали регламентуванню.

3. Земельний наділ, що підлягав викупу, мав складатися із садибних та польових земель з іншими необхідними угіддями. Конкретний розмір наділу не визначався.

4. Щорічна плата селян не повинна була перевершувати існуючих середніх повинностей.

5. Для прискорення викупу передбачалося сприяння уряду у викупних операціях.

6. Питання про громаду повинно було бути вирішене відповідно до особливостей кожної місцевості, а в подальшому віддано «природному ходу речей» [69, с. 57].

Тим не менше, на даному етапі чимало питань залишалися відкритими. Зокрема, яким чином викуп селянами землі у власність мав стати кінцевою метою реформи, якщо він був добровільним. Так само відкритим залишалось питання про розмір наділів, організацію селянського громадського управління, механізми реалізації реформи. Звичайно, що ці питання не можна було проігнорувати і Я.І. Ростовцев вніс їх до журналу загальної присутності, а на засіданні 22 квітня заявив: «Надбання селянами за допомогою уряду поземельної власності є головним способом виходу селян з кріпосної залежності» [89, с. 133]. Від членів же комісій голова вимагав, щоб його пропозиції лежали в основі роботи відділень.

У питанні про визначення характеру викупу велике значення мала позиція Олександра II. Оберігаючи дворянську власність, він категорично відкидав обов'язковий викуп. Про це неодноразово повідомляють П.П. Семенов у мемуарах. 26 серпня 1859 р. імператор сказав Я.І. Ростовцеву: «Повторюю, що обов'язковий викуп визнаю високою несправедливістю і ніколи на нього не погоджуся» [89, с. 135]. Це ставлення Олександра II до питання про характер викупу треба враховувати, щоб зрозуміти ті умови, в яких доводилося розробляти проекти реформи Редакційних комісій.

Разом з уточненням програмних положень було вирішено і питання про виклик депутатів від Губернських комітетів. На відміну від колишньої постанови Головного комітету, загальна присутність комісій 4 травня 1859 р. дійшла висновку про виклик представників від більшості і меншості там, де вони утворилися. Це мало значення для підтримки позиції ліберальної більшості комісій.

У зв'язку з визначенням головних завдань реформи в Редакційних комісіях стався перший серйозний конфлікт. На засіданні 16 березня, під час першої своєї появи на загальній присутності предводитель дворянства Санкт-Петербурзької губернії, граф П.П. Шувалов назвав «зобов'язання, що накладається на поміщиків продавати землі» експропріацією дворянської власності [89, с. 110]. Його думку поділяв князь Ф.І. Паскевич, син і єдиний спадкоємець героя наполеонівських воєн, фельдмаршала І.І. Паскевича, якому імператор Микола I подарував величезні маєтки в Царстві Польському і Західному краї.

П.П. Семенов і М.П. Павлов у своїх спогадах розповідають, що П.П. Шувалов пропонував залишити за поміщиками вотчинну владу і повне право власності на всю землю, а за селянами – тільки право на довічне користування землею. Князь Ф.І. Паскевич у перші місяці іще не мав власних поглядів на селянське питання і поділяв позицію П.П. Шувалова, згодом почав підтримувати звільнення селян без землі.

8 травня відбулися екстрені загальні збори, названі в хроніці М.П. Семенова як «особливе засідання, яке виявило вчинене різнодумство князя Ф.І. Паскевича і графа П.П. Шувалова з усіма іншими членами комісій» [89, с. 138]. Воно не увійшло в офіційні журнали загальної присутності. Напередодні, 6 травня, Я.І. Ростовцев більш виразно, ніж раніше, висловив свій погляд на значення тимчасовозобов'язаного періоду. Він стверджував, що положення Редакційних комісій «повинні мати перш за все на увазі не тимчасовозобов'язаний, але остаточний період» [89, с. 203]. Загальний термін для припинення тимчасовозобов'язаного стану визначався

терміном у 12 років (точна регламентація його тривалості в проектах комісії не зберігалася). Виходом з цього періоду вважалося перетворення тимчасовозобов'язаних селян у землевласників. Також прийнятним визнавався перехід зобов'язаних селян у міщанський стан. У відповідь П.П. Шувалов оголосив, що «якщо заздалегідь вже все вирішено і не можна нікому з членів не погодитися з думкою голови, то йому залишається тільки вийти з комісії», що й стало причиною екстрених зборів [89, с. 210].

На засіданні П.П. Шувалов поставив питання: «Чи повинен викуп бути обов'язковим чи ні?» [89, с. 155]. Він звертав увагу на протиріччя у пропозиціях голови: з одного боку, встановлювався викуп за згодою поміщика, з іншого – на це відводилось 12 років. В той же час В.О. Черкаський та М.О. Мілютін відстоювали думку «про неминучість обов'язкового для поміщиків викупу селянських наділів і протизаконність встановлення безстрокового користування» [89, с. 155]. На наступному засіданні П.П. Шувалов доводив, що необхідно утримати «вотчинну владу поміщиків без обмежень терміну» [89, с. 156]. Члени комісії заперечували: «ця влада не повинна бути феодалською» [89, с. 156].

Цікавий запис у своєму щоденнику 11 травня 1859 р. зробив П.О. Валусь: «Приїхали до мене Ф.І. Паскевич і П.П. Шувалов за порадою щодо особливої думки, яку вони хочуть подати в Редакційну комісію. Нарада тривала до 3-ї ранку. Теза П.П. Шувалова і І.В. Паскевича – особисте звільнення селян саме по собі необхідне і можливе, і тому не повинно бути безумовно підпорядкованим викупу... Теза більшості Комісії і самого Я.І. Ростовцева – викуп землі не відділений від особистого звільнення» [72, с. 278].

Точність запису П.О. Валусь підтверджується виступом П.П. Шувалова та Ф.І. Паскевича на наступному засіданні загальної присутності, де вони письмово обґрунтували свою думку. Вони виступали проти з'єднання двох завдань – ліквідації кріпосного права та викупу земель, заперечували проти підпорядкування селянського питання викупу. Після цього засідання

П.П. Шувалов і Ф.І. Паскевич подали листи Я.І. Ростовцеву про звільнення із Редакційних комісій 22 травня і повторно – 26 травня. Вони розглядалися на засіданні загальної присутності 27 травня, в той день, коли завершувалися попередні роботи Редакційних комісій і визначалися «основні засади» майбутньої реформи. Журнал цього засідання розсилці не підлягав. П.П. Шувалов і Ф.І. Паскевич в листах заявляли, що «не співчують напряду Комісій» [91, с. 181]. М.О. Мілютін намагався згладити протиріччя, однак безрезультатно. Я.І. Ростовцев, навпаки, оголив їх у своєму виступі: «члени, які подали окрему думку, на жаль, бажають дати селянам свободу птахів, а на це не можна погодитися» [91, с. 183]. І додав: «Думки полягають в проведенні припущень С.-Петербурзького губернського комітету, в бажанні створити нові феодальні права» [91, с. 183]. Вирішено було доручити М.О. Мілютіну, О.П. Заблоцькому, В.О. Черкаському, Я.О. Соловйову скласти висновок про думку більшості – відповідь на листи П.П. Шувалова і Ф.І. Паскевича. У поясненні позиції більшості Комісій зазначалося, що думка про примусовий викуп відхиляється, проте «Комісії вважають викуп селянської землі головним результатом питання і, не роблячи його обов'язковим, бажають обставити його так, щоб у більшій частині випадків він міг зручно відбутися для обопільної користі» [92, с. 215]. Особливо підкреслювалось завдання уникнути утворення «класу вільних, але бездомних і безземельних робітників» і забезпечити селянам належну самостійність, не тільки юридичну, а й матеріальну [92, с. 218]. Цей висновок було прийнято і внесено в додатковий, тобто секретний, журнал загальної присутності. У записці Я.І. Ростовцева Олександрю II щодо листів П.П. Шувалова і Ф.І. Паскевича розбіжність їхніх поглядів з більшістю Комісій визнається «корінними розбіжностями з головними засадами» [92, с. 218].

Під час цього конфлікту реакційні сили в комісіях отримали підкріплення в особі члена-експерта М.П. Позена. Він приїхав до Петербурга 15 травня і, хоча відкрито не пристав до П.П. Шувалова і Ф.І. Паскевича, діяв

за кулісами, намагаючись підпорядкувати своїй волі Я.І. Ростовцева, як це було раніше. Першим кроком М.П. Позена була спроба відірвати Я.І. Ростовцева від більшості членів Комісій і повернути його до квітневої програми реформ, даної Губернським комітетам рік тому.

Більшість Комісій незабаром здобула іще одну перемогу над опозицією. 8 червня П.П. Шувалов і Ф.І. Паскевич подали Олександрю II записку з викладенням своїх поглядів і розбіжностей із більшістю Комісій, а 15 червня в загальній присутності відбулося її обговорення. Засідання затягнулося до 2 години ночі і проходило так бурхливо, що секретар Комісій не міг вести запис. «Сперечалися багато дуже, перебивали один одного і часто говорили разом», – зазначає М.П. Семенов [91, с. 258]. Журнал цієї присутності увійшов до числа секретних. П.П. Шувалов наполягав на тому, щоб «Селянські наділи визнавалися невід'ємною і вічною власністю поміщиків, що не підлягає ніякому відчуженню», і він «не допускав навіть ніякої урядової організації викупу» [91, с. 258]. Особливо енергійно виступали проти П.П. Шувалова В.О. Черкаський, Я.О. Соловйов, М.О. Мілютін, П.П. Семенов, М.П. Павлов. Вони доводили, що пропозиції П.П. Шувалова означають залишення селян в повній економічній залежності від поміщиків – це «Остзейський варіант» реформи [91, с. 259].

Саме в аргументації більшості Редакційних комісій розкривалось їх бачення реформи. По-перше, розтлумачувалося питання, яким чином тимчасовозобов'язаний період при добровільності викупу для поміщиків повинен завершитися перетворенням всіх селян у власників своїх наділів: вічне безстрокове користування селян землею (при визначених законом нормах наділу), незмінність повинності, заборона для селян відмови від землі, сприяння уряду викупу – все це мало бути ланками одного ланцюга, всі вони повинні забезпечити здійснення викупу селянами своїх наділів. Положення про незмінність повинності, яке стане одним з основних у програмі Комісій, висувається вперше. По-друге, визначалось розуміння

укладачами реформи кріпосницького характеру тимчасовозобов'язаного періоду і разом з тим підкреслювалася можливість його перехідного значення.

Запис про цю нараду М.П. Семенов завершує так: «Як не намагалися члени більшості знайти компроміс між двома різними у своїх підставах думками, але згоди не дійшли» [91, с. 261]. П.П. Шувалов і Ф.І. Паскевич припинили відвідувати збори Комісій та були звільнені 15 липня 1859 р.

Прийнята Редакційними комісіями програма передбачала в результаті реформи придбання усіма селянами польової землі у власність за викуп при існуванні поміщицького землеволодіння, збереження феодальної системи відносин передбачалося тільки на тимчасовозобов'язаний період. Ця думка була чітко сформульована і висловлена Я.І. Ростовцевим на засіданні 3 липня 1859 р.: «Мета уряду дарувати селянам не пташину і не вовчу свободу, а осілу, і прийняті у нас періоди – панщинний, оброчний і остаточний – ми повинні швидше перейти, а не затримувати в них розвиток життя селян» [91, с. 269]. У програмі П.П. Шувалова і Ф.І. Паскевича збереження феодальної системи відносин було її основою не тільки на тимчасовозобов'язаний період, але й після нього. Добровільний викуп за цією програмою мав характер виключно особистої ініціативи поміщиків.

Виступ П.П. Шувалова і Ф.І. Паскевича не був випадковим епізодом. «Обидва члени були висунуті дуже сильною в вищих сферах партією противників земельного звільнення селян», – відзначав П.П. Семенов. За ними стояло консервативне дворянство, Петербурзький комітет і чимало Губернських комітетів. У зіткненні П.П. Шувалова і Ф.І. Паскевича із більшістю Комісій проявилася боротьба угруповань в уряді та верхівці суспільства.

Домігшись таким чином одностайності у своїх лавах, на початку літа Комісії запрацювали на повну. Ще на самому початку діяльності Комісій була прийнята «систематична програма предметів, що підлягають обговоренню Редакційних комісій». Згідно з цією програмою «предметів», відділення повинні були підготувати доповіді. 37 доповідей трьох відділень

першого періоду діяльності Редакційних комісій (до вересня 1859 р.) склали два великих томи, кожен у двох книгах («Матеріали Редакційних комісій»). Вони були завершені за три літніх місяці, обговорені на загальній присутності, в більшості своїй затверджені, деякі – попередньо схвалені. Питання про організацію викупу селянами польових наділів у власність розроблялося у фінансовій комісії та викладено в її «Міркуваннях». Разом вони складають працю, в якій знайшли відображення не тільки головні ідеї та соціально-політичні завдання реформи, а і їхнє практичне втілення у проектах, що стали основою законодавства 19 лютого 1861 р.

Відповідно до програми Редакційних комісій, поміщицькі селяни звільнялися від кріпацтва, отримували цивільні права і новий суспільний устрій, поміщики позбавлялися вотчинної влади. Під час обговорення доповіді «Про припинення кріпосного права» на засіданні загальної присутності 10 червня 1859 р. О.П. Арапетов наголошував: «Ми повинні радіти, що завоювали яке-небудь висловлення; ми тепер вживаємо вже слово «звільнення», яке раніше не вирішувалися вимовляти» [91, с. 260]. Я.І. Ростовцев продовжував цю думку: «У нас тепер вживається вислів: селяни, що виходять з кріпацтва; він взятий був у бою, і ми ним вже не поступимося ні за що на світі» [91, с. 260].

У зв'язку із скасуванням кріпосного права поміщики позбавлялися: права продавати і відчужувати селян від землі, переселяти їх, вимагати роботи і оброків інакше, як в межах, встановлених у «Положенні», права розбирати і судити взаємні суперечки селян, піддавати їх стягненням і покаранням. Разом з тим, із поміщиків знімалися: обов'язки «з продовольства» і «догляду» за селянами, відповідальність за сплату селянами державних податей, виконання грошових і натуральних повинностей, а також обов'язок клопотати за селян у справах цивільних і кримінальних, але для селян зберігалася можливість просити захисту у поміщиків. Визначалися права селян «особисті та сімейні».

Залучення селян до цивільного життя виражено формулюванням: селяни отримують особисті права, взагалі природним російським обивателям надані. Як вільні сільські обивателі вони утворюють мирські громади та волость, обираються на посаді, беруть участь у виборах мирського суспільства, переходять в інші стани, вступають до навчальних закладів – вищі, середні, нижчі, урядові і приватні» [69, с. 509]. Дворові отримували права сімейні та майнові, надані тимчасовозобов'язаним селянам, і продовжували залишатися в обов'язковій службі у своїх власників впродовж двох років. Потім вони ставали вільними і приписувалися до волостей.

Селяни залишалися податним станом, їхнє правове становище мало багато обмежень і специфічних станових особливостей. І все одно, скасування кріпосного права відкривало для них перспективи нового життя. Найбільш повним вираженням отриманих селом цивільних прав стала поява селянського самоврядування.

Структура селянського громадського самоврядування створювалася із волосної організації та сільської (мирської) громади. Волость засновувалася вперше як нижча адміністративна одиниця. За своїм призначенням вона відрізнялася від мирської громади, в основі якої зберігалася історично сформована община з господарськими функціями. В організації волості багато положень запозичені з реформи П.Д. Кисельова. Волость включала від 300 до 2000 селян. Визнавалася важливість територіального збігу волості з приходом, так як це в майбутньому «полегшить неминуче злиття всіх сільських станів» [69, с. 511]. Волосна організація засновувалася як станова. Становість проте не була самоціллю, перспектива волосної організації бачилася в переході до всестановості. Хоча ця перспектива і не здійснилася, але в найближчій перспективі волость стала тією інстанцією, яка обирала селян у місцеві всестанові установи – земства. Для праць Редакційних комісій характерне таке відношення: через становість до всестановості, а не до консервації кріпосницьких пережитків. Станова організація певною мірою

захищала селян від прямого втручання поміщиків, до чого прагнули багато Губернських комітетів. Адміністративне відділення допускало, що деякі з промислових і фабричних селищ можуть з часом бути звернені в містечка і міста. Мирська громада була визнана одиницею господарською. Вона складалася з селян одного села, поселених на землі одного поміщика, або ж з однопомісних селян, що жили в декількох селах, але мали один наділ. Порядок користування землею в мирській громаді міг бути і приватний, і общинний, оскільки общину вирішено було «залишити без змін в тому вигляді, в якому вона існує, і без будь-якого втручання з боку сільського громадського управління» [69, с. 29].

Питання про общину окремо розглядалося в доповіді № 8 господарського відділення. Серед функцій громади виділялися дві: розкладка земель і земельні переділи. Основною визнавалась розкладка землі і повинностей. Переділи землі допускались не інакше, як за вироком 9/10 усіх домохазяїнів суспільства. У доповіді ставилося за мету «утруднити» переділи і домогтися «поступового викорінення» цього звичаю. Общинне користування могло бути скасоване двома третинами голосів мирської громади разом з круговою порукою і замінено спадковим сімейним користуванням (Впродовж перших дев'яти років після оприлюднення «Положення» обов'язковою залишалась і згода поміщиків). Після скасування общинного користування землею мирське суспільство мало право вироком 2/3 голосів приступити до остаточного внутрішнього розмежування родинних володінь на абсолютно розділені ділянки.

У дебатах загальної присутності та в нотатках мемуарів вміщено погляди на общину членів Редакційних комісій. За свідченням П.П. Семенова, «більшість Редакційних комісій була вже на той час на боці особистої, а не общинної власності, як більш сприяючої успіхам землеробства» [92, с. 203]. Він відзначав, що оскільки вихідною точкою реформи було визнано «існуючий факт», то ніхто із членів Редакційних комісій не міг погодитися на насильницький переворот, на заміну общинного

землекористування подвірним. Він писав: «Один із найбільш далекоглядних осіб в нашому середовищі, визнаний *tacito consensu* лідером нашої групи, європеєць за своїми поглядами, який виховав себе на політико-економічних теоріях Західної Європи, М.О. Мілютін і друг його А.П. Заблоцький-Десятовский, малорос родом і один із кращих авторитетів у сільському господарстві в Росії, глибоко співчували розвитку там особистої власності й успіхам хутірського господарства, проте і вони обидва усвідомлювали необхідність збереження в той час общинного землеволодіння там, де воно існувало, надаючи самим селянам право переходу від общинного користування до подвірного та спадкового і навпаки. Всі ми при тому усвідомлювали, що сільський схід, правильно організований і тісно пов'язаний майновими інтересами, представить на перший раз найбільш твердий оплот проти останніх зусиль поміщиків зберегти за собою колишню владу над кріпаками і, разом з тим, замінить собою сильну владу поміщика над селянами, котрі не звикли бути ще вільними господарями своєї щойно створеної власності» [92, с. 211]. У середовищі Редакційних комісій переважала думка, що з часом общинне володіння буде знищено і функції сільської общини зосередяться у волості. Беззаперечним прихильником общини назвав себе лише Ю.Ф. Самарін, але підтримки його позиція не отримала.

Повноваження мирської громади охоплювали основні питання, пов'язані із поземельними відносинами: розділ і переділ общинної землі; розкладку державних, земських та поміщицьких повинностей; угоди з поміщиком про викуп і розкладку викупної суми; прийом і «звільнення» членів; вибори на общинні посади. Права волості визначалися таким чином: вибір на посади волосного управління, місцева поліція, розкладка між мирськими товариствами казенних і земських повинностей, громадське господарство і громадська опіка.

Нова організація селянського громадського управління мала наступну структуру: мирське самоврядування, що складалося з мирського сходу і

мирського старости, який радився з «кращими людьми похилого віку» [92, с. 13], та волосне самоврядування, що об'єднувало волосний схід, волосного старшину і волосне управління – дорадчу установу при волосному старшині, яка складалася з мирських старост. Право вибору всіх посадових осіб було надано волосним і мирським сходам. Вони ж отримали і розпорядчу владу. Адміністративна й виконавча влада належали волосному старшині. Головні засади організації сільського громадського управління були такими: зосередження поліцейської та виконавчої влади в руках волосного старшини й особиста відповідальність його перед адміністрацією; встановлення відповідальності перед селянською громадою волосного старшини й утвореної при ньому дорадчої установи; відокремлення суду від поліцейської і адміністративної влади; встановлення певних обмежень прав урядової адміністрації по відношенню до мирських справ.

Питання організації сільського громадського самоврядування викликало суперечності в середовищі більшості Редакційних комісій. М.О. Мілютін і Я.О. Соловйов заперечували проти організації сільських сходів з усіх селян від кожного двору. Вони наполягали, що сходи, волосний і сільський, повинні бути неодмінно з виборних селян. В.О. Черкаський, автор доповіді, доводив, що цей принцип організації сходів, здійснений реформою П.Д. Кисельова, має несприятливі наслідки для селян. В.О. Черкаський різко критикував створену П.Д. Кисельовим для державних селян общину, протиставивши їй дійсне і повне самоврядування. Ознайомившись попередньо із доповіддю, М.О. Мілютін писав В.О. Черкаському 22 червня 1859 р.: «Я ні в якому разі не дам свого імені памфлету, спрямованому проти людини, яку глибоко поважаю ... Можу тільки засвідчити Вас *en connaissance de cause* (зі знанням справи) що він не менше нашого бажав зміцнити громадське самоврядування у селян. Помилки завжди і всюди можливі, а головне – обстановка така, що не всього можна досягти за один раз. Те саме чекає і нас: добре, якщо встигнемо кинути насіння, яке виросте у свій час» [165, с. 43]. На увагу заслуговують думки

М.Л. Мілютіна щодо визнання зв'язку проектів П.Д. Кисельова, які йому не вдалося провести, з напрямом діяльності Редакційних комісій і ясне розуміння залежності законодавчої діяльності від ситуації в країні.

У підсумку організація мирських і волосних сходів була запозичена у державних селян. Волосні сходи склалися з волосних і мирських посадових осіб, а також із селян кожного села (один від п'яти, десяти або п'ятнадцяти дворів, в залежності від величини села). Мирські сходи – з сільських посадових осіб і з селян, по одному від кожного двору. Мирський схід визнавався правомочним, якщо на ньому були присутні староста і половина селян, які мають право участі; волосний схід – волосний старшина і 2/3 селян. Посадові особи сільського управління поділяються на дві категорії – на вибір (волосні старшини, сільські старости і збирачі податків) і по найму (доглядачі магазинів, десятники, лісові та польові сторожі, писарі). Термін повноважень для всіх виборних – 3 роки, для збирача – 1 рік. Старшини, старости і збирачі могли бути усунені з посади тільки згідно з рішенням суду, інші – з рішенням сходу. Затвердження виборних посадових осіб передбачалося передати спеціальному органу, який займатиметься реалізацією реформи. В особі волосного старшини зосереджувалася влада адміністративна. Більшість справ вирішував старшина, а волосні правління виконували дорадчу функцію. Деякі справи, такі як грошові витрати, проведення торгів, продаж приватного майна селян, призначення і звільнення посадових осіб, вирішувалися колегіально, більшістю голосів. Мирські старости здійснювали свої функції без дорадчої установи.

В організації селянського суду визнавався принцип відділення адміністративної влади від судової. Суд комплектувався із селян, обраних волосним сходом. Встановлювалася черговість між обраними для заміщення посади судді. Компетенція волосних судів багато в чому запозичена з реформи П.Д. Кисельова.

Питання про вотчинну владу поміщика в цілому було вирішено всупереч думці багатьох Губернських комітетів, які бачили поміщика начальником

сільської громади. Однак за поміщиком зберігалось право заступництва, клопотання на прохання селян й участі у розгляді їхніх позовів і суперечок. Поміщику належало опікуватися школами та лікарнями. Всі відносини поміщиків із сільською громадою здійснювалися через старосту. У панських маєтках права поміщика були ширшими. Елементи вотчинної влади в період тимчасовозобов'язаних відносин зберігалися, незважаючи на скасування вотчинних прав дворянства.

На загальній присутності були виступи проти громадського самоврядування, проти доповідей адміністративного відділення, яке звинувачувало у відступі від рескриптів, в позбавленні поміщиків вотчинної влади. Окремі думки з критикою правління адміністративного відділення подали Л.В. Гечевич (19 березня 1860 р.) та О.Д. Желтухін (7 листопада 1859 р.) [91, с. 630]. Вони відстоювали вотчинну владу поміщиків, але перебували у меншості, тому своєї мети не досягли.

Загалом у питанні організації громадського управління селян для членів Редакційних комісій характерним є звернення до досвіду законодавства про державних селян і навіть запозичення з нього. Разом з тим, не можна забувати, що завдання Редакційних комісій полягало у забезпеченні викупу селянами землі у власність. Доповіді адміністративного відділення, в яких висувалася програма нового громадського управління колишніх поміщицьких селян, служили цій меті. Ця обставина якісно відрізняє програму Редакційних комісій від реформи П.Д. Кисельова, яка не вирішувала земельного питання і визначала ключове місце реформи 1861 р. в контексті законодавства: реформа П.Д. Кисельова 1837–1841 рр. – реформа 1861 р. – аграрні реформи 1860-х рр. У перший період діяльності Редакційних комісій іще не був розроблений порядок введення в дію реформи, і тому не була зрозумілою ступінь залежності нового суспільного устрою селян від урядової адміністрації. Надалі селянське самоврядування та селянські виборні посадові особи стали підпорядкованими мировим

посередникам, а в кінцевій інстанції – землевпорядним Губернським комісіям [3].

Основним же питанням реформи стала земельна власність. Теоретичною основою його рішення стало положення про два види власності: «повну» і «неповну». Під «неповною» власністю поміщиків розумілася та частина землі, яка повинна відійти селянам у вигляді садиби і наділів, спочатку в безстрокове користування за повинності на період тимчасовозобов'язаних відносин, а потім – за викуп у власність. Представник Міністерства державного майна В.І. Булігін заявив, що при позитивному вирішенні питання про повну і неповну власність «право казни на землі, що знаходяться у них в користуванні, має бути визнано теж неповним» [92, с. 253]. Я.І. Ростовцев підтримав його.

Важливим і новим для урядової програми реформи було прийняте Редакційними комісіями загальне положення про збереження існуючого наділу. До появи Комісій Головний комітет іще не мав точного визначення величини наділу. Думка про збереження існуючих селянських наділів була висунута, за свідченням П.П. Семенова, представниками Міністерства внутрішніх справ – М.О. Мілютіним і Я.О. Соловйовим. Решта членів господарського відділення погодилися з «практичністю і навіть справедливістю» цієї пропозиції [92, с. 223]. П.П. Семенов зазначає, що «воно виробилося виключно в розумі Мілютіна, можливо, при частих його зносинах з К.Д. Кавеліним» [92, с. 224]. У доповіді № 1 господарського відділення доводилося, що «зміна наділу неминуче розладнає господарство не тільки селян, а й самих поміщиків», а «головна мета уряду полягає у створенні забезпеченого стану сільських обивателів, а не у позбавленні цього стану, з першої пори його появи, кращих засобів до самостійного розвитку» [69, с. 25–26]. Те, чим керувалися члени господарського відділення, і особливо представники Міністерства внутрішніх справ, це – державна необхідність. Збереження селянського господарства (поряд з поміщицьким землеволодінням і господарством) з метою економічного добробуту держави,

з метою безперервного постачання держави товарним хлібом, з метою внутрішньої політичної стабільності – ці думки проходять через особисті записки М.О. Мілютіна, загальні записки Міністерства внутрішніх справ і Редакційних комісій: вони знайшли відображення в журналі Головного комітету 4 грудня 1858 р. Якщо кінцева мета збереження існуючого наділу в програмі Редакційних комісій прогресивна – перетворення селянина у власника і утвердження самостійного селянського господарства, то найближча мета була доволі консервативною: уникнути крутого перевороту у панському господарстві, не порушуючи традиційно сформованого поділу землі на власне поміщицьку, панську, оранку і надільне селянське користування. Обидві цілі мали пояснення в об'єктивних умовах соціально-економічного розвитку тогочасної Росії. Вони враховували і прояви перших капіталістичних явищ: відокремлення поміщицького та селянського господарства, розрив їхнього зв'язку, розвиток товарності й збереження цих патріархальних зв'язків, які все ще переважали. Проте увага акцентувалася на розвитку нових відносин. У доповіді № 1 захист дворянських інтересів було виражено більш чітко [69, с. 27]. Встановлювався верхній розмір наділу, а земля, що перевищувала цю норму, мала належати поміщикам. Право відрізки надавалося поміщику, коли із загальної сукупності його земель у його безпосередньому володінні залишалось менше однієї третини. Разом з максимумом встановлювався і мінімум наділів, планувалося слідкувати за тим, «щоб відрізка зайвих селянських угідь не могла зробитися загальним явищем, але завжди зберігала лише характер винятку» [69, с. 27].

Обговорення цієї доповіді у загальній присутності тривало 3 дні – 17, 18 і 20 червня – та виявило розбіжності у Комісіях. О.Д. Желтухін наполягав, що у поміщика повинно залишитися не менше половини землі, М.П. Позен захищав прийняту Полтавським комітетом норму – дві третини і подав окрему думку, яку ухвалив також М.П. Семенов. Захищаючи доповідь, В.О. Черкаський доводив, що відрізка землі має бути «рідкісним винятком», що земля потрібна селянам, так як «вони повинні платити повинності» [91, с.

282–285]. Я.І. Ростовцев попереджав про небезпеку селянського малоземелля, яке може призвести до загального невдоволення і бунтів. Щодо збереження існуючого наділу він говорив: «Так ми уникнемо бунту»; виступаючи проти відрізки, неодноразово повторював: «Ви запалите бунт в усіх кінцях Росії», «Не хочу переваги для селян, але хочу попередити бунти в Росії. Я вважаю, що відрізаючи землю у селян, ми запалимо Росію» [91, с. 191]. Таких висловлювань було чимало.

Власне ж питання про величину наділів вирішувалося у доповіді № 15 господарського відділення «Про вищі та нижчі розміри селянських наділів», складеній Я.О. Соловйовим. За вихідний пункт для визначення максимальної величини наділу прийнятий був так званий дійсний наділ. Так як наділи не були однаковими в різних місцевостях однієї і тієї ж губернії, то визнано «розподіл не тільки за трьома смугами: чорноземною, нечорноземною і степовою, але ще й всередині них за місцевостями. У чорноземній смузі виділено три місцевості з найбільшими наділами 3, 3 1/2 і 4 1/2 дес. на душу. У нечорноземній – шість місцевостей з найбільшим наділом у 3 1/2, 4, 4 1/2, 5, 6, 8 дес. Найменший розмір наділів для всіх чорноземних і нечорноземних місцевостей становив 1/3 проти найбільшого. У степовій смузі наділ на душу дорівнював 6 1/2, 8 1/2, 10 1/2, 12 1/2 дес. У місцевостях з трипільним господарством – 6 1/2 дес.» [69, с. 430].

Принцип збереження існуючого наділу фактично визначив вирішення питання про склад наділу. Лугові, сінокісні й пасовищні угіддя залишалися у тому співвідношенні, в якому вони перебували у 1858 р. Складніше було вирішити питання з лісовими угіддями. Затверджено було попередньо тільки загальні умови обов'язкового постачання селян паливом за виконання повинностей. В обговоренні цього питання виявилися суттєві розбіжності у комісіях. О.Д. Желтухін запропонував зберегти за поміщиками назавжди право власності на угіддя, а за селянами лише право користування ними. Ростовцев на це зауважив: «Ви хочете таким чином залишити кріпосне право» [96, с. 408]. Окремі думки подали М.П. Позен, М.П. Семенов 15 липня

1859 р. і О.Д. Желтухін 7 вересня 1859 р. [69, с. 9–12, 15–19, 70–79]. Вони доводили недоторканність права власності поміщика на ліс. В.О. Черкаський висловлював припущення, що питання про ліс «поховають зовсім». Дійсно, ліберальна бюрократія змушена була поступитися опозиції – в остаточному проекті Комісій, поміщики великоросійських та малоросійських губерній звільнялися від обов'язкового наділення селян лісовими угіддями.

Загальна мета збереження існуючих наділів забезпечувалася у працях Комісій заборною для селян відмовлятися від користування наділом впродовж перших дев'яти років. Випадки відмови від наділів за наявності згоди поміщика допускалися в надзвичайних обставинах: при утворенні із поміщицьких селищ торгових і промислових посадів й містечок або при переселенні селянської громади на казенні землі. Допускалось зменшення селянського наділу внаслідок добровільної угоди про викуп його частини.

Для обґрунтування цього положення члени Комісій на перше місце висували інтереси дворянського землеволодіння: «У значно більшій частині випадків поміщицькі господарства не винесли б крутого розриву всіх колишніх обов'язкових відносин, що забезпечують їм досі дешеву робочу силу або вигідних орендарів ґрунту» [69, с. 242]. На друге місце поставлені інтереси розвитку селянського господарства. Право відмови селян від наділу могло б, на думку господарського відділення, в дійсності «в безлічі випадків призвести до миттєвого і згубного обезземелення значної частини селянського стану» [69, с. 200]. Заборона відмови від наділу підкріплювалась штучним утрудненням виходу селян із сільської громади. Маючи на увазі ці два рішення, В.О. Черкаський писав у 1859 р.: «Обмеження, до яких зобов'язує даний устрій, винагороджується заборною поміщикам привласнювати собі протягом цих 9 років найменшу частинку селянської землі. Якби допустили зворотний принцип, селянин побачив би себе незабаром в усіх куточках країни, де земля має яку-небудь цінність, позбавленим землі, яку напував своїм потом» [165, с. 69]. Разом з тим, В.О. Черкаський підкреслював тимчасовість цієї міри, висловлюючи

занепокоєння, щоб вона не затягнулася більше, ніж на 9 років. І все ж, право відмовитися від наділу та вийти із сільської общини після закінчення 9-ти років продовжувало доповнюватися різними умовами, незважаючи на усвідомлення характеру подібних заходів для розвитку економіки. Укладачі проектів Редакційних комісій заповнювали відсутні для селян економічні вигоди створеної поземельної власності правовою регламентацією, щоб «прикувати селян до селищ» (вираз В.О. Черкаського) і попередити пролетаризацію.

Питання про садибну осілість у програмі Редакційних комісій не мало того самостійного значення, як у рескрипті Головного комітету, відповідно до якого викупу підлягала тільки садиба. Він був підпорядкований загальній меті – розбудові та утвердженню двох типів господарства: дрібного селянського і великого поміщицького.

У поняття садибної осілості господарське відділення включило: селянські житлові, промислові, громадські та інші будови і всю землю під ними з належними селянамгородами, садами, конопляниками, токами, хмільниками, з провулками (проміжками між дворами), водопоєм і випасом для худоби. Площі в селищах, вулиці та проїжджі дороги залишалися у загальному користуванні й до ціни садиби не входили. Поміщицькі торгові будови й магазини на площах, як і раніше, залишалися у їхній власності. Розмір садиби визнавався існуючий.

Питання про садибу викликало гострі розбіжності. М.П. Позен доводив, що землі між садибами, площі, суспільно-господарські будови мають належати поміщикам. Я.О. Соловйов, І.П. Арапетов, В.О. Черкаський зреагували на це висновком: якщо вимкнути з риси садибної осілості всі провулки й площі селищ, то селянину нікуди буде випускати курей. П.О. Булгаков у підтримку М.П. Позена відповів реплікою: «Ви під приводом огорожі селянських курей хочете самих поміщиків вигнати на Камчатку» [69, с. 260–261, 268]. Я.І. Ростовцев щодо суперечки про визначення садибної осілості заявив: «Я не бажав би тільки подати привід до незадоволення селян,

щоб не було бунтів... наш обов'язок і воля государя в тому, щоб ми оберігали Росію від потрясінь. Ми повинні зробити все, що від нас залежить, для попередження смут і нещастя нашої Батьківщини».

Суперечки виникли і щодо питання про перенесення садиб. Чимало комітетів, зокрема, Симбірський, Костромський, Чернігівський, Воронежський, Московський, Новгородський, Рязанський відстоювали право поміщиків на перенесення садиб селян без їхньої згоди.

Висновки до розділу 3.

Перший етап реформи ніс у собі такі завдання: по-перше, задля заспокоєння селян та поміщиків було зроблено кроки назустріч звільненню селян, зокрема, спрощено відповідне законодавство; по-друге, уряд, не оголошуючи відкрито планів реформи, усіма можливими засобами заохочував добровільні двосторонні угоди між селянами та поміщиками. Окрім безпосереднього завдання збільшення кількості особисто вільних селян, значення цього процесу полягало у всебічному його дослідженні як членами Комітету, так і Міністерством внутрішніх справ задля збору інформації для наступного етапу реформи. Саме на другому, перехідному етапі, мали бути прийняті головні положення реформи, які базувалися б на даних, зібраних на першому етапі, тому Комітет і надавав йому такого великого значення. Третій же етап, відповідно, спрямовувався на впровадження самої реформи.

До перелому в ході підготовки реформи призвела поява ліберальних меншин у Губернських дворянських комітетах, та викликана цим криза «верхів».

Як показала історія двох скликань Губернських комітетів, переважна частина дворянства не сприйняла позицію вирішення селянського питання, розроблену Редакційними комісіями. По суті, програма комісій не задовольняла жодну з фракцій всередині дворянства, тому задачею

Головного комітету став пошук компромісного рішення одночасно між цими фракціями та Редакційними комісіями. Разом з тим, більшість членів Комітету вбачали, що саме програма Редакційних комісій відображала на даному етапі справжню позицію державної влади щодо пануючого стану. Розрахована на збереження дворянства і задоволення, по можливості, його інтересів, урядова програма виходила в першу чергу з державних потреб у цілому. На перший план Комітет висував завдання забезпечити мирний суспільний розвиток Росії із збереженням монархії. Державні діячі Росії намагалися провести скасування кріпосного права так, щоб уникнути шляху західноєвропейських країн, які періодично переживали революційні потрясіння. Практичне здійснення цієї спільної справи втілювалося у конкретній програмній вимозі – поряд із збереженням дворянського землеволодіння забезпечити міцну осілість колишніх поміщицьких селян, закріпивши за кожним наділ за викуп, створивши тим самим поряд із класом поміщиків-дворян міцний прошарок дрібних власників-селян й запобігти його люмпенізації.

РОЗДІЛ 4. ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ І ВИРОБЛЕННЯ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ РЕФОРМИ

4.1. Розробка та прийняття Головним комітетом підсумкових документів реформи

Поряд із організаційними вимогами, Положення містило і декілька практичних думок, що були озвучені на листопадових засіданнях Комітету.

Перший пункт вкотре наголошував на поступовості процесу звільнення селян, тобто, спершу селяни повинні отримати особисту свободу, але будучи прикріпленими до землі. Вже потім, перебувавши в такому статусі від 8 до 12 років, вони могли отримати повну свободу, включно із можливістю зміни місця проживання та переїзду із однієї губернії до іншої.

Другий пункт поглиблював і розвивав ідеї попереднього абзацу, пояснюючи причини прийняття саме такого рішення (вже розглянуті вище тези про запобігання небезпеки втрати звільненими селянами свого майна та переходу ними до розбійництва та бродяжництва, як наслідок – необхідність збереження осілості для них), а також 12-ти підпунктів, що містили вказівки та інструкції щодо втілення цих ідей у життя:

«1. Садибну осілість селянина складають: будинок, в якому він проживає, з двором та реманентом, з городом та землею під ними.

2. Права вільного стану і право власності на цю осілість надаються селянам не інакше, як після внесення ними, впродовж перехідного терміну, викупу, сума якого не повинна перевищувати вартості отриманого ними у власність майна.

3. Оплата ця може бути здійснена грошима чи відробітками, окремо від тих, котрі селяни зобов'язані відбувати за землі, їм відведені у користування на основі п. 5 даної статті.

4. Решта землі повинна бути поділена, згідно способу користування нею, на панську і на відведену у користування селянам.

5. Земля, одного разу відведена у користування селянам, не може бути приєднана до панських полів, а повинна постійно перебувати в користуванні

селян, за виконання ними натуральних повинностей і робіт чи за сплату поміщикові оброком або товарами.

6. Кількість землі, виділеної на цій підставі у користування селянам для забезпечення їхнього побуту та виконання їхніх зобов'язань перед урядом та поміщиком, потрібно визначати згідно з місцевими обставинами та звичаями.

7. Порядок користування цією землею встановлюється також у відповідності до місцевих звичаїв. Там, де існує общинний уклад, варто, не порушуючи його, зберегти кожному сімейству право на наділ землі, намагаючись не допускати подрібнення та поділу полів. Там, де існує хутірне користування землею, і де землі поділені на хутори та ферми з господарями і наймитами, потрібно вжити заходів для можливого забезпечення осілості наймитів та їхнього доброго ставлення до своїх господарів.

8. Виконанню натуральних повинностей і робіт чи сплаті оброку на користь поміщика можуть підлягати лише ті селяни, які наділені землею; в тих же місцях, де селяни поділяються на селян і наймитів чи безземельних робітників, останні не можуть викликатись на роботи інакше, як за винагороду.

9. Розмір як оброку, так і натуральних повинностей і робіт повинен бути визначений відповідно до розміру і якості відведеної у користування селянам землі.

10. Натуральні повинності та роботи відбуваються на основі особливих урочних положень, які мають бути складені Губернськими комітетами на підставах максимально простих і нескладних.

11. У випадку несвоєчасного внесення оброку, поміщикові надається право переводити несправного платника до виконання робіт натурою; при неналежному виконанні селянином роботи натурою, поміщик може позбавити його ділянки землі, якою той користується» [112, с. 39].

Третій та четвертий пункти стосувалися питань організації суспільного життя на селі: поліційний нагляд пропонувалось залишити за поміщиком, а селян – розділити на сільські громади. Управління громадськими справами

здійснювалось на мирських зборах селян або ж ними заснованими мирськими судами, що знаходилися б під наглядом поміщика.

П'ятий пункт регламентував юридичні особливості перехідного стану, а саме:

«1. Продаж, дарування і будь-яке відчуження селян без землі, як і переселення селян проти їхньої волі в інші помістя, повинні бути зупинені; з іншого боку селянам, до остаточного вступу їх до вільного статусу, не може бути дозволено залишати помістя без дозволу поміщика...

2. Перетворення селян у дворові потрібно припинити і разом з тим вжити заходів до поступового спочатку зменшення, а потім і ліквідації цього класу людей, перетворивши їх у селян з наділом землі...

3. Впродовж перехідного періоду, поміщикам надається право здавати безпорадних і порочних селян, за згодою з громадою, у рекрути...» [112, с. 40].

Врешті, шостий пункт стосувався особливих питань, на які Губернським комітетам під час роботи необхідно було звернути особливу увагу:

1. Правила відбуття селянами рекрутської повинності. Адже саме громада відтепер мусила надавати рекрутів, а поміщик, як було зазначено вище, отримував лише право пропонувати кандидатури селян, які провинилися.

2. Забезпечення сплати податків та поставок продовольства.

3. Підвищення рівня грамотності селян.

4. Піклування про калік, літніх і хворих людей.

Після опублікування рескриптів і у зв'язку з визнанням гласності підготовки реформи Секретний комітет 1857 р. став Головним комітетом із селянської справи. Розпорядження Олександра II щодо цього було оприлюднено в указі Сенату від 18 лютого 1858 р. Склад Комітету не змінився.

Паралельно із цієї подією у вищих ешелонах влади імперії почали виявлятися протиріччя щодо вирішення селянського питання. Зіткнулися

ліберальна позиція міністра внутрішніх справ С.С. Ланського і консервативна політика більшості Головного комітету. 30 грудня 1857 р. С.С. Ланський представив до Секретного комітету записку з пропозицією дозволити публікувати в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» статті, «що можуть поступово знайомити публіку з майбутнім новим порядком» [112, с. 53]. Секретний комітет 3 січня 1858 р. постановив доручити міністрові внутрішніх справ «скласти та подати Комітету проект циркулярного відношення до начальників губерній і губернських предводителів дворянства, де були б ясно висловлені мета і бажання уряду щодо задуманого ними звільнення кріпосного стану» [112, с. 57]. 22 січня С.С. Ланський розіслав проект циркуляра всім членам Секретного комітету. Цей проект не був затверджений і дав початок тривалій боротьбі за нову програму реформи, яка завершилася лише 4 грудня 1858 р. В проекті міністра внутрішніх справ виділялися три головних питання: 1. Про розподіл землі. В Інформації про устрій майбутніх поземельних відносин говорилося: «Сутність законів на цей предмет повсюдно полягає в тому, що за дворянами визнано право власності, а селянам надано частково право користування землею, частково право викупу земельних ділянок» [112, с. 57]. Зауважимо, що тут мова йде не про садибну осілість, а взагалі про земельні ділянки. Також показовим є те, що чи не вперше в офіційному урядовому документі досвід західноєвропейських країн було визнано таким, що заслуговував на увагу. 2. Про вотчинну владу поміщиків і нову організацію сільської адміністрації. На час перехідного періоду, тривалість якого не повинна перевищувати 12 років, зберігалась вотчинна влада поміщиків, «хоча і отримує законну визначеність» [112, с. 57], а селяни «залишаються кріпкими землі» [112, с. 57]. Ці пункти, фактично, були першими провісниками майбутньої земської реформи, що стала прямим викликом у зв'язку із скасуванням кріпосного права. Принципові положення проекту циркуляра за змістом відрізнялися від «основних засад» рескриптів, хоча міністр підносив їх як «роз'яснення» вже відомих дворянству рішень уряду. 3) Про Губернські комітети. У проекті

циркуляру зазначалося, що «їм довіряється між іншим обговорення питання про участь іншого стану, яке не матиме своїх представників», тому «уряд доручає інтереси селян начальнику кожної губернії і двом місцевим дворянам-поміщикам за його призначенням». У проекті було підтверджено повсюдну обов'язковість викупу садиби і обережно висловлено не згадувану раніше в рескриптах ідею стосовно викупу польового наділу.

Проект циркуляру демонстрував першу реакцію імперської влади на розмежування консервативного та ліберального дворянства. Міністерство внутрішніх справ обрало позицію протистояння прагненням московського дворянства позбавити селян права викупу їхньої садибної осілості та підтримало пропозицію тверських лібералів поширити викуп на польові наділи.

Втім, після розгляду циркуляру на засіданні 25 січня, з проголошенням своєї позиції не забарився і Секретний комітет: проект С.С. Ланського було визнано невідповідним, подальша робота над ним була передана Д.М. Блудову, М.М. Муравйову, К.В. Чевкіну та Я.І. Ростовцеву. Саме останній і підготував новий проект, який було оприлюднено 17 лютого. Проте цей варіант циркуляра фактично нічим не доповнював засади, викладені у рескриптах, і тому Олександр II велів С.С. Ланському підготувати загальну програму для Губернських комітетів.

Робота над цією програмою проводилась у заснованому 4 березня 1858 р. земському відділі Міністерства внутрішніх справ. Серед повноважень земського відділу були «попереднє обговорення і обробка всіх справ з питань земсько-господарського устрою імперії», тобто, фактично, підготовка Селянської реформи [112, с. 67]. Сюди надходили матеріали Губернських комітетів, донесення начальників губерній і предводителів дворянства про селянські заворушення. Незмінним членом земського відділу став взятий до Міністерства в грудні 1857 року Я.О. Соловйов, який зарекомендував себе людиною ліберальних поглядів.

Вже 17 березня 1858 р. в земському відділі було підготовлено «Проект плану робіт, передбачених дворянськими Губернськими комітетами із облаштування селянського побуту». Проект налічував 6 глав, що містили програмні установки та головні ідеї загального для всіх губерній положення. Перша, основна глава стосувалась земельного питання. На відміну від рескрипту, в якому поміщикам гарантувалось збереження права власності на землю, у проекті селянські наділи планувалось залишити або в громадському користуванні, або в общинній власності. Також у програмному документі Міністерства вперше підіймалося питання про розміри селянського землекористування та з'явилося формулювання «звичайний наділ» з роз'ясненням, що він включає орні, сінокісні та лісові землі. У четвертому розділі йшлося про поділ всіх поміщицьких маєтків на сільські товариства та створення волостей і волосних судів. Зрештою, у шостому розділі постало питання про механізми реалізації реформи. Це або «взаємна згода між власниками і селянами», або рішення тимчасових комісій, що представляли б інтереси селян [112, с. 70]. Таким чином вносився абсолютно новий елемент – участь самого селянства у місцевих установах.

Даний проект став черговим етапом і черговою жертвою в ході боротьби ліберальних та консервативних кіл у Головному комітеті. Робота представників Міністерства внутрішніх справ була розкритикована, задачу підготовки програми для Губернських комітетів було передано Я.І. Ростовцеву. У новій редакції документ було затверджено Головним Комітетом і схвалено Олександром II. За підписами автора, С.С. Ланського і М.М. Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня. Як і рескрипт, вона стала обов'язковим документом для комітетів.

Квітнева програма теж була кроком вперед у порівнянні з рескриптами, значно розширивши компетенцію Губернських комітетів. Передбачалося три періоди їхньої діяльності. Перший, 6-місячний, – складання проектів на підставі урядових рішень; другий – реалізація затверджених проектів; третій

– «накреслення проектів спільного сільського статуту», який би визначив новий устрій пореформеного села [73, с. 106–107]. Губернським дворянським комітетам передавалися, таким чином, не тільки підготовка, а й реалізація реформи. Втім, в умовах, коли більшість дворянства була досить вороже налаштована щодо реформи та домогалася збереження повного, нероздільного права власності на всю землю, це могло вплинути на зміст реформи та шляхи подальшої аграрної еволюції.

Квітнева програма вирішувала питання форми для проектів Губернських комітетів, надаючи зразок, складалася з 10 глав, але сам зміст вирішення земельного питання викладений у ній був іще більш розпливчато, ніж у рескрипті. Контекст програми не виключав безземельного звільнення селян після зобов'язаного періоду. Із введенням трьох періодів діяльності Губернських комітетів остаточне вирішення питання про майбутній статус відносин на селі передавалося самим поміщикам. Сам Я.І. Ростовцев, як свідчить проект програми за його підписом, не мав на увазі безземельне звільнення селян. У проекті йшлося: «орні, сінокісні та інші поземельні угіддя розділяються раз і назавжди при введенні нового положення» [73, с. 87]. Проте у затвердженому варіанті Програми це положення не збереглося.

Під безпосереднім впливом Квітневої програми були прийняті та розіслані начальникам губерній у двох циркулярах від 16 травня 1858 р. [73, с. 172–181]. «основні засади» про устрій сільських товариств і волостей, про повітове управління та поліції, про заснування інституту мирових суддів (в подальшому перейменовано на мирових посередників). Стверджувалося повне панування поміщика над органами селянського управління, його вотчинна влада. Інститут мирових суддів розглядався у цей час як частина механізму реалізації реформи. Його компетенція обмежувалася вирішенням спірних справ між поміщиками та селянами у ході реалізації затвердженого для кожної губернії окремого положення. Введення цих положень у дію, згідно Квітневої програми, покладалося на дворянські комітети.

Наступним кроком Комітету, що став наслідком прийняття Квітневої програми для Губернських комітетів, був Проект повсюдного створення у Росії генерал-губернаторств, розроблений укладачами програми – Ростовцевим і таємним радником М.П. Позеном. Цей внутрішній зв'язок двох програмних документів позначився у листі М.П. Позена Я.І. Ростовцеву від 2 травня 1858 р., в якому дається оцінка прийнятої Квітневої програми та намічається план подальшої співпраці [89, с. 59–63].

М.П. Позен вважав, що затверджена урядом програма відступила від початкового задуму, а переробки відняли «половину її гідності» [89, с. 60]. Обурило поміщика те, що у ній не визначено часовий проміжок зобов'язаного періоду (28 років), а також збереження за селянами права викупу садиби й після закінчення зобов'язаних відносин. «Такого посягання на власність дворян государ вірно не допустить», – писав таємний радник, зауважуючи, що «програма і у теперішньому вигляді надзвичайно полегшує перебіг занять Губернських комітетів» [89, с. 60]. Він ставив у цьому листі перед Ростовцевим нове завдання – утворити на період реалізації реформи тимчасову військово-адміністративну владу на місцях в особі генерал-губернаторів, по одному на дві або три губернії. «Власне у селянському питанні треба надати їм владу вживати всіх заходів, які виявляться необхідними», – наставляв М.П. Позен [89, с. 62]. На короткий термін розрахунки його виправдалися. Я.І. Ростовцев незабаром подав Олександрові ІІ записку про генерал-губернаторів. Ще деякий час Квітнева програма залишалася в силі.

Проект «Положення про тимчасових генерал-губернаторів» був схвалений Олександром ІІ, і вже 17 травня 1858 р. міністр внутрішніх справ отримав вказівку розробити інструкцію для реалізації цього Положення. До проекту додавався поіменний список усіх генерал-губернаторів. Вони наділялися необмеженою владою, повинні були спостерігати за діяльністю Губернських комітетів і надавати їм сприяння в процесі реалізації реформи. Введення нових законів про повітове управління та поліцію становило

особливий обов'язок генерал-губернаторів. Передбачалося також, що вони будуть стежити за діяльністю мирових суддів. Але головним їхнім обов'язком стало забезпечення громадського порядку та спокою у губерніях. У разі непокори селян під час проведення реформи генерал-губернатори зобов'язані були приймати найсуворіші заходи. Підкорялися вони безпосередньо царю і Сенату. Складається враження, що цей Проект заздалегідь передбачав, що селяни не можуть бути задоволені реформою, і введення інституту генерал-губернаторів з необмеженими повноваженнями мало забезпечити громадський порядок. Через два місяці, заперечуючи аргументи противників проекту, Олександр II напише: «Хто може поручитися, що, коли нове положення буде проводитися у виконання і народ побачить, що очікування його, тобто, свобода, на його погляд, не збулася, чи не настане для нього хвилина розчарування? Тоді вже буде пізно посилати звідси особливих осіб для упокорення. Треба, щоб вони були на місцях» [89, с. 97].

18 жовтня відбулося засідання Головного комітету в присутності Олександра II. Воно прийняло рішення про порядок розгляду проектів Губернських комітетів. П.П. Гагарін у своєму щоденнику писав, що «о 4 годині дня 17 жовтня членам Головного комітету оголосили про майбутнє засідання, а об 11 годині вечора, повернувшись додому, знайшов «Витяги» Я.І. Ростовцева і попередження бути готовим до засідання».

Рішення Головного комітету відповідало пропозиції Я.І. Ростовцева. Повторювалася думка про необхідність дотримуватися трьох умов: «щоб селянин негайно відчув, що побут його поліпшений, щоб поміщик негайно заспокоївся, щоб сильна влада на місці не вагалася» [89, с. 242]. Міністру внутрішніх справ доручалося особливим циркуляром запропонувати Губернським комітетам, щоб вони в своїх проектах «неодмінно пояснили у всіх подробицях, як становище поміщицьких селян поліпшиться у майбутньому» [89, с. 245].

Тоді ж було розглянуто питання про порядок розгляду проектів Губернських комітетів. Утвердження та проголошення передбачалося

провести одночасно для всієї Росії. У цьому рішенні Головного комітету знаходимо і певні відмінності з попередніми міркуваннями: «Від найближчого розсуду Комісії та Головного комітету буде залежати ... скласти одне спільне для всієї Росії Положення з необхідними, по різних місцевостях, змінами і особливими положеннями» [89, с. 245]. Таке рішення Головного комітету щодо порядку розгляду проектів Губернських комітетів під час засідання 18 жовтня виявило взаєморозуміння між Я.І. Ростовцевим і С.С. Ланським, а також підтримку їхньої позиції Олександром II. Разом з тим виявилася ізольованість від них О.Ф. Орлова, адже незадовго до цього важливого засідання Головного комітету князь у своїй доповіді Олександрові II від 25 вересня впевнено говорив про майбутній розгляд і затвердження проектів дворянських комітетів окремо для кожної губернії [89, с. 220].

Крім цих рішень, було обговорено й інші положення листів Я.І. Ростовцева: про майбутній устрій мирської громади та про обов'язки поміщиків як керівників цієї громади, про способи придбання селянами землі у власність, про обов'язки місцевої влади та тимчасових генерал-губернаторів. На порядок денний ставилося обговорення програмних питань реформи. Журнал Головного комітету від 18 жовтня було підписано 26 жовтня, а вже наступного дня прийнято постанову по так званій Тверській справі: місцевому комітету, у зв'язку з проханням більшості, дозволялося представити свої постанови про викуп польової землі селянами у власність окремо від рішень про викуп садиби. Ідея цієї постанови була викладена 16 жовтня у записці Ланського, а 27 імператор її затвердив. Втім, говорити про перемогу ліберального крила було ще зарано: Головний комітет де-факто проігнорував цей прецедент, не ознайомивши решту Губернських комітетів із цим рішенням. Таким чином Головний комітет відтягував загальне вирішення питання про викуп польової землі. Незабаром питання постало знову. 19, 24 і 29 листопада у Комітеті в присутності Олександра II обговорювалися «головні підстави», якими потрібно було керуватися при розгляді губернських проектів. Нові засідання продовжили перегляд урядової

програми реформи, що було розпочато 18 жовтня. Нові положення були підготовлені Я.І. Ростовцевим за дорученням Олександра П. Отже, Губернські комітети готували свої проекти на підставі рескриптів і Квітневої програми, а Головний комітет в кінці листопада 1858 р. сформулював «головні засади» для розгляду цих проектів. Тут можна виокремити два блоки проблем: правового становища селян та їхніх поземельних відносин з поміщиками.

Загальна установка щодо запровадження нових поземельних відносин сформульована в останньому, 12 пункті «головних засад»: «Сприяти усіма можливими заходами до захисту великого сільського господарства, але без обмеження особистої свободи селян і без порушення тих прав, котрі будуть їм даровані; надаючи всебічне заступництво облаштуванню малих господарств, щоб зберегти нашу хліборобську промисловість й усунути будь-яке побоювання щодо постачання хліба, потрібного для забезпечення війська та міст; підтримати нашу хлібну торгівлю з іноземними державами» [89, с. 229]. Це визначення порівняно з рескриптами та Квітневою програмою вносило радикально інший початок до урядової програми скасування кріпосного права – ставилося завдання розвитку двох типів господарств після реформи: не тільки поміщицького, а й селянського.

Із «Пам'ятної записки Я.І. Ростовцева 24 листопада 1858 р.» про засідання, на якому розглядалися найбільш важливі питання реформи можна зробити висновок, що більшість членів Комітету були проти пропозицій Я.І. Ростовцева, з якими, врешті-решт, їм довелося погодитися. Особливо енергійно протестували В.М. Панін, П.П. Гагарін, В.Ф. Адлерберг, В.А. Долгоруков і М.М. Муравйов. Підтримали ж Я.І. Ростовцева Д.М. Блудов і С.С. Ланський. Великий князь Костянтин Миколайович на цих засіданнях не був присутній, оскільки перебував за кордоном.

Журнал трьох листопадових засідань Головного комітету був підписаний Олександром П 4 грудня 1858 р. і в той же день було прийнято «височайше» веління «Про підстави, які повинні служити керівництвом при

розгляді проектів положень Губернських комітетів». Так увійшла в дію нова урядова програма реформи. Вона відкривала перспективи буржуазного перетворення поміщицького села. Шлях від Квітневої програми для Губернських комітетів, що зберігала феодальну систему відносин, до «головних підстав» 4 грудня 1858 р., які визнали буржуазну ідею викупу селянами землі, було пройдено за півроку.

Втім, Головний комітет не давав конкретного плану реалізації цього задуму. Питання умов викупу, розміру повинностей, величини селянського наділу, межі влади поміщика та громади залишалися невизначеними. Тільки конкретне вирішення цих питань могло остаточно визначити зміст і характер реформи. Тому урядові постанови, що слідували за цим рішенням Головного комітету, набували особливого значення.

У зв'язку з переглядом урядової програми реформи в офіційній політиці з'явилося прагнення зміцнити роль «членів від уряду» у дворянських комітетах і підтримати сформовані в них меншини. 26 листопада, через два дні після засідання Головного комітету, на якому було визнано викуп польової землі селянами у власність, С.С. Ланський подав держсекретарю В.П. Буткову представлення, в якому пропонував встановити нові правила про склад Редакційних комісій при Губернських комітетах. Ці комісії було анонсовано ще Квітневою програмою, вони мали складатися з трьох-чотирьох членів Губернських комітетів для складання журналів і проектів положень. «Беручи до уваги – писав С.С. Ланський, – що постанови Редакційних комісій мають суттєвий вплив на хід занять Губернських комітетів, – я вважаю корисним, щоб один з членів від уряду був незмінним членом у Редакційній комісії в кожній губернії» [89, с. 302].

Дана пропозиція міністра була прийнята на засіданні Головного комітету 1 грудня і затверджена Олександром II 4 грудня, а саме того ж дня, що й нові «головні підстави» реформи. 29 грудня начальники губерній отримали циркуляр «Про значення, права і обов'язки членів від уряду». У ньому роз'яснювалось, що ці члени мають абсолютно ті ж права і

зобов'язання, що і члени, обрані дворянством. Однак вказувалось, що постанови Комітету, прийняті за відсутності обох членів від уряду, не матимуть чинності. Це суттєво вирізняло роль членів від уряду у складі комітетів. В іншому циркулярі від 29 грудня начальникам губерній доручалося піклуватися про становище меншості у Губернських комітетах. Циркуляр було видано в зв'язку з отриманими міністром відомостями про те, що голови деяких дворянських комітетів залишають без уваги думки меншини. Тому циркуляр вимагав, щоб «думки членів меншини теж вносилися в журнали Комітетів» [73, с. 215–126].

5 січня 1859 р. начальники губерній отримали циркуляр «Про недопущення до засідань дворянських комітетів сторонніх осіб». Це фактично зводило публічність засідань нанівець. Справжні цілі і мотиви цього циркуляра розкриваються в листі А.Ф. Штакельберга діловому Калузького комітету М.О. Серно-Соловйовичу (службовцю Міністерства внутрішніх справ, прикомандированого до Калузького комітету в січні 1859 р.). 30 січня А.Ф. Штакельберг писав: «Скрізь засідання були публічні, десь від цього стався безлад. У Твері, наприклад, дворяни одного повіту подали прохання про усунення обраного ними члена, тому що він не дотримувався інтересів поміщиків. Схожа ситуація в Тулі, де дворяни просили про усунення князя В.О. Черкаського з тієї ж причини: обрані члени комітетів занадто дбали про користь селян. Подібних прохань було досить багато. Вони мали наслідком повсюдну заборону публічних засідань і збили з пантелику уряд. Причина цієї заборони – запобігання односторонньому впливу окремих дворян на судження Комітету, чим притиснені були донині лише одні ліберальні члени комітетів. У Калузі публічні засідання мали хороший вплив на судження Комітету, але не будемо робити виняток для одного Комітету» [73, с. 220].

Відмовлено було в подібних клопотаннях й іншим комітетам: Казанському, Орловському, Самарському. Я.І. Ростовцев у відповідь на лист Є.П. Оболенського від 25 січня 1859 р. висловлював свої переживання щодо

таких заходів уряду і вказував: «Це походить від того, як мені пояснили, що в деяких губерніях слухачі підтримували думки і судження депутатів ретроградних, які здійснювали там надзвичайно шкідливий вплив на хід святого питання» [64, с. 311].

12 січня 1859 р. Головний комітет розглядав повідомлення С.С. Ланського, де йшлося, що 14 членів Тульського комітету на засіданні 13 жовтня «висловили думку запропонувати дворянству на майбутніх виборах скласти ухвалу: чи виконують члени Комітету те, чого бажає дворянство». 11 листопада всі засідання пройшли в обговоренні пропозиції одного із членів Комітету «виклопотати дозвіл, щоб проект селянського стану, по його закінченні, був підданий розгляду дворян» [64, с. 317]. С.С. Ланський з цієї нагоди запропонував губернатору оголосити Комітету, що «не повинно бути допущено обговорення дій Комітету на дворянських зборах» [64, с. 317]. У повідомленні також наголошувалося, що члени Курського комітету вважають для себе обов'язковим виконувати постанови повітових зборів, які обрали їх членами Губернського комітету. С.С. Ланський запропонував губернатору оголосити членам Курського комітету про те, що думки дворян для них не повинні мати обов'язкової сили. Пропозиції міністра були схвалені, а також Головний комітет прийняв проект циркуляра начальника тих губерній, в яких мали відбутись дворянські вибори в період діяльності комітетів. У ньому зазначалося, що «дворянство в зборах його не повинно входити ні в які судження з предметів, що до селянського питання взагалі стосуються» [64, с. 317].

На тому ж засіданні Головного комітету постало питання про публікацію у пресі матеріалів про викуп польової землі, яке виникло у зв'язку з публікацією у грудневому номері «Современника» за 1858 р. акту 105-ти тульських дворян і статті В.О. Кокорева «Мільярд в тумані» в № 5–6 «С.-Петербурзьких відомостей» за 8–9 січня 1859 р. «Акт 105-ти» був прийнятий на з'їзді дворянства Тульської губернії 1–4 вересня 1858 р. Ті, хто підписав його (серед них був, зокрема, І.С. Тургенєв), визнавали за необхідне

припинити будь-які відносини між поміщиками і селянами, для чого звільнити селян «з наділом деякої кількості землі» і винагородити поміщиків «за допомогою будь-якої фінансової міри». Головний комітет з'ясував, що дозвіл на публікацію цього матеріалу цензору журналу було дано чиновником Міністерства внутрішніх справ Ю.К. Арсенєвим, у зв'язку із чим міністру було вказано на допущену чиновником помилку [64, с. 321]. Стосовно статті відомого підприємця В.О. Кокорева, в якій були запропоновані фінансові заходи для викупу у поміщиків надільної землі, Комітет відзначив, що в ній містяться «судження зовсім недоречні», наприклад, надільна земля називається «споконвічною власністю» селян [64, с. 321]. Після цієї критичної оцінки двох публікацій про викуп у журналі Комітету міститься наступний запис: «На переконання Головного комітету можна, і в певній мірі корисно допускати друкування статей про викуп селянами землі, дозволяючи при цьому і судження про необхідні фінансові для цього операції» [64, с. 322]. Цензорам же наказувалося, щоб «у статтях не було недоречних суджень і виразів» [64, с. 322]. Так було знято заборону, накладену на друк у зв'язку з публікацією записки К.Д. Кавеліна про викуп у квітневому номері «Современника» за 1858 р.

Питання про викуп в діяльності Головного комітету після 4 грудня не форсувалось. Дозвіл Тверському комітету розробити проект про викуп було прийнято 27 жовтня 1858 р., але він так і не набув чинності для всіх Губернських комітетів. Ліберальна бюрократія спонукала дворянство до клопотання про включення в проекти губернських положень викупу надільної землі селянами. Так, Я.І. Ростовцев писав Є.П. Оболенському 6 січня 1859 р. в Калугу: «Прошу тебе, але аж ніяк не офіційно, а приватно і дружньо: підкажи членам вашого комітету, щоб вони просили у міністра внутрішніх справ дозволу обговорювати викуп садиб з орною та луговою землею ... Я ручаюсь, що це їм буде дозволено». Проте циркуляр «Про дозвіл Калужькому комітету скласти положення про викуп селянами польової землі» було видано начальнику Калужької губернії лише 11 березня 1859 р., у

відповідь на звернення самого Комітету. Потім, з 14 по 18 березня, кілька аналогічних циркулярів було подано для інших губерній.

4.2. Протистояння ліберальних і консервативних ідей у ході затвердження проекту реформи

Після закриття Редакційних комісій 10 жовтня 1860 р. їхні проекти потрапили спочатку до Головного комітету у селянській справі, а потім до Державної ради. Законодавчий процес повернувся у традиційне русло. Журнали Головного комітету і Державної ради, на відміну від матеріалів Редакційних комісій, не розповсюджувалися і були видані тільки у 1915 р., тривалий час так і залишаючись невивченими.

Проект Редакційних комісій обговорювався в Головному комітеті з 10 жовтня 1860 по 14 січня 1861 р. Всього відбулося 45 засідань, де були присутні: В.Ф. Адлерберг, Д.М. Блудов, П.П. Гагарін, В.А. Долгоруков, О.М. Княжевич, С.С. Ланський, М.М. Муравйов, В.М. Панін, К.В. Чевкін і великий князь Костянтин Миколайович, призначений головою. О.Ф. Орлов за станом здоров'я вже не відвідував Комітет, а з січня 1861 р. був звільнений з усіх посад за власним бажанням. Хід цих засідань описується у щоденнику великого князя Костянтина Миколайовича. Матеріали засідань є надзвичайно цінними, адже офіційні журнали кожного засідання не велися, був складений один загальний журнал із хронікою усіх 45 засідань.

У день свого нового призначення, 18 вересня, Костянтин Миколайович зробив запис у щоденнику про бесіду з Олександром II: «Багато говорили про Селянський комітет. Дозволив мені бачитися з М.О. Мілютіним, В.О. Черкаським і Ю.Ф. Самарінім» [66, с. 282]. Цим дозволом великий князь користувався широко, регулярно консультуючись із лідерами Редакційних комісій. Відомості про це вміщено і в мемуарах П.П. Семенова-Тян-Шанського, і у приватному листуванні. З 10 жовтня по 31 грудня 1860 р.

його відвідали: М.О. Мілютін 12 разів, Ю.Ф. Самарін – 7, П.П. Семенов – 6, В.О. Черкаський – 2, приходив одного разу навіть Я.О. Соловйов, регулярно бували К.В. Чевкін, С.М. Жуковський. Вони займалися ґрунтовним вивченням проектів Редакційних комісій, заперечень з боку опозиції, перевіркою статистичних таблиць з даними про наділи і повинності, редагуванням формулювань, складанням журналу Головного комітету. Зустрічався великий князь Костянтин Миколайович і з деякими представниками опозиції – В.А. Долгоруковим, В.М. Паніним, П.П. Шуваловим, намагаючись переконати їх у слушності програми Редакційних комісій. Особливо важко було прихилити на свій бік В.М. Паніна. До переговорів з ним Костянтин Миколайович часто залучав М.О. Мілютіна, П.П. Семенова, Ю.Ф. Самаріна, С.М. Жуковського. Зрештою В.М. Панін відійшов від опозиції в Головному комітеті (до якої входили П.П. Гагарін, В.А. Долгоруков, О.М. Княжевич, М.М. Муравйов) і тим самим була створена більшість в один голос під час голосування стосовно основних положень проектів Редакційних комісій.

Про дії членів Головного комітету проти проектів Редакційних комісій повідомляє щоденник П.О. Валуєва, який на той час тісно співпрацював з міністром державного майна М.М. Муравйовим. 10 жовтня, в день першого засідання Головного комітету під головуванням великого князя Костянтина Миколайовича, П.О. Валуєв записав: «Був вранці у міністра, який оголосив мені, що бажає, щоб я зайнявся селянською справою і йому допоміг розбиратися в ній між засіданнями Головного комітету». Таким чином М.М. Муравйов і його однодумець В.А. Долгоруков мали досить компетентного у селянському питанні консультанта.

10 жовтня на першому засіданні Головного комітету обговорювалися два важливих питання: про основні засади реформи і про порядок робіт у Комітеті. П.О. Валуєв повідомляв: «Міністр розповідав мені подробиці першого засідання Головного комітету, доручивши зберігати про ці повідомлення абсолютну таємницю, тому що всі члени Комітету зобов'язані,

за височайшим повелінням, безумовно зберегти цю таємницю... Справа почалася оголошенням найвищої волі щодо секрету нарад, неодмінного закінчення занять на 1 грудня». Після цього було зачитано передсмертну записку Я.І. Ростовцева, в якій викладалися основні положення програми Редакційних комісій. Після цього, згідно із повідомленням Великого князя Костянтина Миколайовича, «приступили до дебатів. Вирішили негайно і безповоротно, що потрібно прагнути до того, щоб селяни стали власниками. Тут П.П. Гагарін став пропонувати думку про вирішення питання єдино шляхом полюбовних угод без всяких обмежень, а Д.М. Блудов – про примусовий обов'язковий викуп. Були дебати досить гарячі й швидко довели всю неможливість і неспроможність цих думок, і були вони остаточно відкинуті» [66, с. 282].

Відомості П.О. Валуєва повністю збігаються з цим описом і ще доволі емоційно проливають світло на позицію інших членів Комітету: «Граф В.М. Панін говорив про недоторканність прав власності і неухильне дотримання найвищої волі. Нарешті М.М. Муравйов (явно симпатизуючи графу В.М. Паніну і вважаючи його сильним цього часу) також розпинався щодо святості прав власності... Неприхильність до праць Редакційних комісій виражалася вельми явно в промовах В.М. Паніна, П.П. Гагаріна та М.М. Муравйова, у якого довго стримувана жовч, що накопичилася ще з часів Я.І. Ростовцева, розливається. Втім, нічого остаточного не постановлено». На цьому засіданні було прийнято й порядок подальших робіт. Вирішено обговорювати проекти не в цілому, а за параграфами. У першу чергу мало бути вирішено питання мирових посередників і селянських установ, земельне питання відкладалося до наступного місяця.

2 листопада, після попередніх нарад з М.О. Мілютіним і В.О. Черкаським, великий князь Костянтин Миколайович писав: «Почали страшне питання про наділ» [87, с. 116]. Запис наступного дня, 3 листопада, передає розстановку сил в Головному комітеті: «Міркували про наділ і взагалі про головні основи цієї справи. Явно видно три нові системи:

- 1) В.А. Долгорукова і М.М. Муравйова система нормальних наділів.
- 2) П.П. Гагаріна, на перехідний час status quo, а потім добровільні угоди.
- 3) В.М. Паніна – така нісенітниця, яку ніхто не розуміє. Просили їх викласти їхні системи письмово» [87, с. 116].

Наступні записи щоденника свідчать про гострі розбіжності у Комітеті, проте до середини грудня великому князю вдалося переконати і залучити на свій бік В.М. Паніна, а 17 грудня співвідношення сил в Комітеті визначилося остаточно: «Вранці з М.О. Мільотіним і Ю.Ф. Самаріним остаточно поправили додаткові статті В.М. Паніна. Пред'явили нашу згоду з В.М. Паніним. З нами погодилися К.В. Чевкін, Д.М. Блудов, С.С. Ланський і частково В.Ф. Адлерберг. Довго намагалися переконати М.М. Муравйова та В.А. Долгорукова, але це тільки привело до вельми неприємної суперечки, яка ні до чого не призвела. О.М. Княжевич з нами погодився. П.П. Гагарін залишився сам по собі» [87, с. 120].

Щоденник П.О. Валуєва розкриває задуми і дії супротивників проектів Редакційних комісій. М.М. Муравйов «мріє про запозичення безлічі речей з Ліфляндського селянського уложення... основна ідея його системи – мінімум наділу»; В.А. Долгоруков «вимагає, щоб справу було звернено назад до того моменту, на якому вона перебувала при виданні Позенівської програми весною 1858 року» [94, с. 218]. Між М.М. Муравйовим і В.А. Долгоруковим встановились міцні контакти, вони регулярно зустрічались поза стінами Комітету. Іноді за дорученням М.М. Муравйова до В.А. Долгорукова для узгодження їхньої позиції їздив П.О. Валуєв. Також до Муравйова, крім В.А. Долгорукова, часто приїздили П.П. Гагарін, В.М. Панін, В.П. Бутков. 3 листопада, коли Головний комітет уже приступив до вирішення земельного питання, П.О. Валуєв отримав від свого міністра завдання викласти на папері висновок з тих питань реформи, про які він встиг висловити йому свій погляд. 9 листопада П.О. Валуєв зробив запис у щоденнику: «Ввечері у міністра... Продовжую редакцію контрпроекту його і князя В.А. Долгорукова». В.А. Долгоруков і М.М. Муравйов сподівалися на

успіх свого контрпроекту, якщо не в Головному комітеті, то в Державній раді. 27 листопада П.О. Валуєв записав у щоденник: «Очевидно, що той саме факт, що проект князя В.А. Долгорукова і генерала М.М. Муравйова готовий в параграфній формі і тому не тільки може бути внесений в Державну раду, але цілком ймовірно, нею буде прийнятий, налякав партію Редакційних комісій. Ця партія розраховувала на неможливість своєчасно протиставити готові параграфи її готовим статтям. Для цього тягнулася справа і саме друк проектів до відкриття засідань Головного комітету. Маневр не вдався, – тому що я опинився в розпорядженні генерала М.М. Муравйова... Але князь В.А. Долгоруков і генерал М.М. Муравйов, замість усвідомлення переваг свого становища і пам'яті про свої «принципи», ніяковіють перед думкою, що «можуть сказати» государю, що вони «дають мало землі селянам»» [94, с. 230]. Це останнє одкровення П.О. Валуєва є особливо цікавим і означає, що суспільно-політична ситуація в країні була такою, що цар не міг зважитися позбавити селян землі, і прихильники безземельного звільнення боялися показати свої справжні наміри.

Паралельно з діями В.А. Долгорукова, М.М. Муравйова та інших противників проектів Редакційних комісій у Головному комітеті, здійснювалися спроби організувати широкий виступ опозиційних урядовому курсу сил із лав дворянства. Цим займалися недавні члени Редакційних комісій: співробітник М.М. Муравйова та П.О. Валуєва у Міністерстві державного майна В.І. Булігін і предводитель дворянства і голова Орловського Губернського комітету Апраксін. 16 листопада П.О. Валуєв записав у щоденнику: «В.І. Булігін питав, що я думаю про можливість подати государю протест, приблизно з шістьма сотнями підписів, проти проекту Редакційних комісій. Про це припущення йому говорив Апраксін» [94, с. 230]. Втім, цей задум не був реалізований. Противники звільнення селян не зважилися втілити свої думки в будь-який проект. Та й сама процедура обговорення проектів Редакційних комісій у Головному комітеті унеможлилювала прямий виступ опозиції: обговорення йшло за окремими

пунктами. Однак у певній мірі контрпроект існував. Ідеї В.А. Долгорукова, М.М. Муравйова і О.М. Княжевича фактично формували альтернативну програму стосовно проекту Редакційних комісій. Вищевказані три члени Головного комітету виступили проти відправного принципу Редакційних комісій – збереження, по можливості, в користуванні селян нині існуючих наділів, проти прийнятих Комісіями норм наділів і повинностей. Вони засуджували «свавілля» Редакційних комісій і «невиправдане утруднення права власності поміщиків», доводили, що «селяни не мають права вимагати того, що їм досі не належало» [64, с. 293–295]. Запропоновані трьома членами заходи, на їхню думку, «усунули б найголовніші корінні недоліки проекту» Редакційних комісій, що, фактично, перекреслило б усю їхню працю [64, с. 293]. Три члени пропонували передати вирішення питання про наділи і повинності на місця, в Губернські присутності із селянських справ, а потім розроблені в них проекти вносити на затвердження «вищого уряду», тим самим усуваючи Редакційні комісії як ланку в механізмі підготовки реформи. Вони відкидали систему вищих і нижчих норм наділів, проєктованих Комісіями, і пропонували прийняти для кожної місцевості один указний наділ, розмір якого Губернські присутності повинні були визначати з розрахунку від 1/2 до 2/3 передбачених Комісіями вищих наділів. Відповідна такому наділу повинність не могла бути вище норм визнаних в проєктах Комісій, таким чином, за зменшені на 1/2 або 1/3 наділи призначалась аналогічна повинність.

В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов і О.М. Княжевич бачили перевагу своїх пропозицій в тому, що «вони відкривають більший простір добровільним угодам», ніж проєкти Комісій. Вони прагнули, щоб реформа у своїй основній частині – в рішенні земельного питання – полягала не в реалізації єдиної затвердженої урядом програми, а в добровільних приватних угодах між поміщиками і селянами. Мета переслідувалася одна – не допустити збереження за селянами існуючих наділів, залишити поміщикам повне право розпоряджатися усією земельною власністю. Тому при

обговоренні поземельного устрою селян у Київській, Подільській і Волинській губерніях В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов і О.М. Княжевич заперечували проти передачі селянам в постійне користування мирської землі, закріпленої за ними у інвентарях 1847–1848 рр. З інших пропозицій трьох членів слід зазначити: зменшення терміну зміни оброку з 20 років до 14, збільшення терміну обов'язкової служби для деяких категорій дворових до трьох років, збільшення строку складання статутних грамот. В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов і В.Ф. Адлерберг виступили також проти наданого селянським громадам права самоврядування та вимагали поставити на чолі селянської волості волосного попечителя, котрий обирався б землевласниками повіту зі своїх людей. Втілення цього заходу підкорило б селянське громадське управління дворянству. Цей план В.А. Долгорукова і М.М. Муравйова фактично був втілений у життя пізніше, створенням інституту земських начальників за законом 12 липня 1889 р.

Четвертий член Головного комітету, який голосував проти проектів Редакційних комісій, П.П. Гагарін, висловив власну думку. Він наполягав, як і 1857 р. у Секретному комітеті, на «повному праві поміщиків розпоряджатися своєю власністю, вступаючи в добровільні угоди з селянами» [64, с. 256].

Проекти Редакційних комісій з основних питань реформи були прийняті Головним комітетом, шістьма голосами проти чотирьох (група В.А. Долгорукова, М.М. Муравйова, О.М. Княжевича і окремо від них П.П. Гагаріна). За деякими положеннями Головний Комітет, однак, вніс правки. Зокрема, не було затверджено прийнятий Редакційними комісіями план виборів мирових посередників селянами, натомість право призначення мирових посередників на перше триріччя фактично отримували губернатори, які подавали кандидатури для затвердження у Сенаті. Відставка мирових посередників знаходилася поза компетенцією губернаторів і належала Сенату.

Обговорення проектів реформи в Державній раді проходило з 23 січня по 17 лютого 1861 р. (14 засідань). В перший день головував Олександр II, у наступні – Д.М. Блудов. У промові на відкритті засідання 28 січня цар заявив, що необхідно закінчити справу у першій половині лютого. «Ось уже 4-ри роки як вона триває і пробуджує різні побоювання й очікування, як у поміщиків, так і в селян. Будь-яке подальше зволікання може бути згубним для держави», – зазначив імператор [65, с. 3]. Також він виступив на захист підготовлених проектів, підкресливши: «все, що можна було зробити для збереження вигод поміщиків – зроблено», і разом з тим визнав за необхідне, щоб «побут селян був покращений не на словах тільки, і не на папері, а насправді» [65, с. 3]. Прозвучало і несхвалення досвіду реформ в Прибалтійському краї: «безземельне звільнення селян в Остзейських губерніях зробило з тамтешніх селян населення вельми жалюгідне» [65, с. 5]. Обговорення проектів проходило згідно параграфів, як і в Головному комітеті. Опозиція не висунула свого контрпроекту, проте виступила проти основних програмних положень проектів Редакційних комісій і виявилася у більшості. При обговоренні проекту Загального положення 28 членів Ради (серед них П.П. Гагарін, В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов) запропонували не визначати величину наділів і повинностей, а доручити вирішення цього питання Губернським присутностям у селянських справах. 35 членів Ради (в тому числі 4 члени Головного комітету: В.Ф. Адлерберг, П.П. Гагарін, В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов) висловилися за скорочення терміну перерахунку оброку (замість 20 років 14), проти права селян переходити з панщини на оброк після закінчення двох років незалежно від волі поміщика; тільки 8 голосували за усі положення проектів Редакційних комісій.

Під час обговорення проекту про установи з селянських справ на місцях розбіжності виникли щодо питання про принципи комплектування інституту мирових посередників. 31 член Ради (в тому числі П.П. Гагарін, В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов) пропонували надати вибір кандидатів на ці посади самому дворянству, замість призначення мирових посередників

начальником губернії, як передбачалося в проекті, за який голосувало 13 осіб. Опозиція заявила про себе і під час обговорення норм наділів згідно з місцевими положеннями. 22 члена Ради виступили проти збереження мирської землі за селянами відповідно інвентарним положенням в трьох південно-західних губерніях; 18 голосували за проект. При розгляді відомостей Редакційних комісій і Головного комітету про наділи по губерніях великоросійських та білоруських 27 членів (в тому числі П.П. Гагарін, В.А. Долгоруков, М.М. Муравйов) прийшли «до супротивного переконання» [65, с. 13]. Вони відзначали, що з 33-ох губерній тільки в 7-ми цифри, прийняті Редакційними комісіями і Головним комітетом, подібні до цифр Губернських комітетів, а в 26 інших «непомірно перевищують призначені Губернськими комітетами, як більшістю, так і меншістю» [65, с. 17]. На цій підставі 27 членів пропонували прийняти 2/3 вищого наділу Редакційних комісій за норму вищого або зазначеного наділу. Меншість у 16 членів голосувала за проект. Тим не менше, за всіма цими спірними питаннями, що мали програмний характер, Олександр II затвердив думку меншості Державної ради.

Не домігшись докорінного перегляду проекту, опозиція вплинула на остаточне визначення величини селянського землеволодіння. На засіданні 11 лютого Державна рада прийняла пропозицію П.П. Гагаріна надати поміщикам право за добровільною згодою із селянами передавати їм в дар частину наділу, а селянам – відмовлятися від обов'язкового користування іншою частиною свого наділу, яка надходитиме у повне розпорядження поміщиків. Розмір дарчого наділу включно з садибною осілістю повинен був складати не менше 1/4 затверджених норм вищого або зазначеного (у степовій смузі) наділів. Це положення про дарчий, або четвертний наділ значно збільшило фактичну відрізок дореформеного землекористування селян і тим самим послабило один з основних принципів програми Редакційних комісій – збереження існуючого наділу. Водночас Головний комітет і Державна рада провели подальше (після проведеного Редакційними

комісіями під тиском дворянських депутатів) зниження норми вищого наділу. У чорноземній смузі великоросійських губерній наділи були зменшені у 50 повітах із 142, у степовій смузі майже в усіх повітах наділи були знижені на 1/2 дес., у нечорноземній смузі зниження вищого наділу мало місце у 107 повітах, що складало майже половину. Збільшення розмірів вищого наділу відбулося всього у 5 повітах чорноземної смуги і в 36 повітах або частинах їхньої нечорноземної смуги. Таким чином, правки у проектах Редакційних комісій підривали принцип збереження існуючого дореформеного наділу селян і робили відрізок не виключенням, а широко вживаним правилом.

Висновки до розділу 4.

Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. чітко виказала усі недоліки феодально-кріпосницького ладу. Постало питання щодо його скасування. На цьому наголошував особисто імператор Олександр II. Він вважав це справою, з якою зволікати вже не можна. А тому було засновано Секретний комітет, який пізніше функціонував під назвою Головного комітету у селянській справі і мав надзвичайно широкі повноваження з питань розробки проекту та підготовки селянської реформи 1861 р. До функціональних обов'язків діяльності зазначеного Комітету увійшли: нагляд за реалізацією положень про селян, які звільнилися від кріпосної залежності, участь у розробці загального селянського статуту тощо. У ході розробки та прийнятті Головним комітетом у селянській справі підсумкових документів відбувалося гостре протистояння між ліберальними і консервативними ідеями його учасників.

Вже на етапі збору необхідних статистичних матеріалів, які відображали справжній стан села, виникли перші ґрунтовні розбіжності щодо визначення мети самої реформи та розуміння її призначення. Таких напрямів виявилось три: ліберальний проект, спрямований на розбудову

капіталістичних відносин на селі; представники демократичного напрямку акцентували увагу на проблемах розвитку самого російського суспільства, більшу частину якого складали селяни, зокрема – на необхідності подолання соціальної напруги на селі; консервативна ж опозиція мала на меті збереження існуючого статусу поміщиків та недопущення радикальних перетворень, в чому вбачалася загроза самому існуванню Російської держави. Даний проект став черговим етапом боротьби ліберальних та консервативних сил у Головному комітеті. Зрештою було затверджено документ у новій редакції, який схвалив Олександр II. За підписами авторів, С.С. Ланського і М.М. Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня і стала обов'язковою для усіх комітетів.

Зазначена Квітнева програма була явним позитивним зрушенням у порівнянні з попередніми рескриптами, оскільки значно розширювала компетенцію Губернських комітетів.

Слід зауважити, що ліберальний напрям представляли члени Комітету Я.І. Ростовцев та С.С. Ланський. Ідеї консерваторів у Комітеті просували В.М. Панін та М.М. Муравйов і його помічник П.О. Валусєв. Більшість же учасників Комітету спершу відстоювала позиції консерваторів, а згодом приєдналась до ліберальної платформи.

Не менш запеклі ідеологічні баталії відбувалися між підконтрольними Комітету установами: Губернськими комітетами, кожен з яких мав розробити власний проект реформи й Редакційними комісіями – установою, створеною у березні 1859 р. задля зведення усіх пропозицій в один проект.

Наступним кроком Комітету, що став наслідком прийняття Квітневої програми, був Проект створення генерал-губернаторств, розроблений Я. І. Ростовцевим і М.П. Позеном. Проект «Положення про тимчасових генерал-губернаторів» був схвалений Олександром II, і вже 17 травня 1858 р. міністр внутрішніх справ отримав вказівку розробити інструкцію для реалізації цього Положення.

У зв'язку з переглядом урядової програми реформи в офіційній політиці з'явилося прагнення зміцнити роль «членів від уряду» у дворянських комітетах і підтримати сформовані в них меншини. Після закриття Редакційних комісій 10 жовтня 1860 р. їхні проекти потрапили спочатку до Головного комітету у селянській справі, а потім до Державної ради.

Проекти Редакційних комісій з основних питань реформи були прийняті Головним комітетом, шістьма голосами проти чотирьох (група В.А. Долгорукова, М.М. Муравйова, О.М. Княжевича і окремо від них П.П. Гагаріна). За окремими положеннями все ж було внесено деякі правки. Зокрема, було відхилено прийнятий Редакційними комісіями план виборів мирових посередників селянами, а натомість право призначення мирових посередників на перше триріччя фактично отримували губернатори, які мали затверджуватися Сенатом. Процедура відставки мирових посередників знаходилася поза компетенцією губернаторів і також належала Сенату.

Зрештою, не домігшись докорінного перегляду проекту, опозиція вплинула на остаточне визначення величини селянського землеволодіння, яке було затверджене Державною радою на засіданні 11 лютого 1861 р. Суттєво було зменшено селянські наділи і збільшено повинності. Нове законодавство було прийнято 19 лютого цього ж року.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз попереднього наукового доробку свідчить, що проблема діяльності Головного комітету із селянської справи не знайшла свого комплексного висвітлення в історіографії. До малодосліджених аспектів належать подробиці підготовчого етапу цієї реформи, що самим безпосереднім чином пов'язано із роботою Головного комітету, на якій відбулася боротьба ліберальної та консервативної течій російського суспільства. Тому історіографічна база діяльності Головного комітету є водночас широкою, адже ця установа часто згадувалась в численних дослідженнях, присвячених реформі 1861 р., і, разом з тим, інколи ці згадки обмежувались побіжними коментарями.

Дослідження виконане на основі широкої та репрезентативної джерельної бази, представленої як опублікованими так і неопублікованими архівними документами, матеріалами установ, підпорядкованих та підконтрольних Головному комітету, мемуарами та спогадами учасників означеної державної установи: Я.І Ростовцева, С.С. Ланського, Д.М. Блудова, М.А. Корфа, М.М. Муравйова, М.П. Семенова, П.П. Семенова-Тянь-Шанського, В.О. Черкаського, М.О. Мілютіна, П.О. Валусєва, М.П. Позена та інших. Завдяки аналізу широкого спектру джерел забезпечено належну ступінь достовірності наукових положень та висновків.

Використаний в роботі теоретико-методологічний інструментарій ґрунтується на сучасній методології пізнання історичних явищ і процесів, що забезпечило досягнення поставленої мети дослідження та отримання нових обґрунтованих знань.

2. Заснування імператором Олександром II у 1857 р. Секретного комітету, реорганізованого згодом у Головний комітет у селянській справі та наділеного надзвичайно широкими повноваженнями, дало новий поштовх до розробки проекту реформи. На перших етапах своєї діяльності Комітетом було зібрано необхідні статистичні матеріали, які повноцінно відобразили

справжній стан російського села. Ця інформація викликала суперечки спочатку щодо мети, а згодом щодо засобів впровадження реформи. Гострота суперечностей, що проявилась у ході роботи Головного комітету, пролила світло на процеси, що відбувались у російському суспільстві навіть більше, ніж це зробив власне аналіз самих положень реформи, її передумов та наслідків. На нашу думку, це саме той випадок, коли пройдений шлях виявляється важливішим за саму мету, навіть якщо метою було благополуччя всієї держави.

3. Ґрунтовні розбіжності щодо мети самої реформи та розуміння її призначення, оформились у три напрями: ліберальний проект, спрямований на побудову капіталістичних відносин на селі; демократичний напрям, представники якого акцентували увагу на проблемах розвитку російського суспільства, більшу частину якого складали селяни, зокрема – на необхідності подолання соціальної напруги на селі; консервативна опозиція, яка мала на меті збереження існуючого статусу поміщиків та недопущення радикальних перетворень, у чому вбачалася загроза самому існуванню Російської держави.

На наступних етапах підготовки реформи перелічені вище протиріччя загострились іще більше, і за цим стояли конкретні імена. Ліберальний напрям представляли члени Комітету Я.І. Ростовцев та С.С. Ланський зі своїм радником М.О. Мілютіним, який, хоч і не входив до складу Комітету та фактично був правою рукою міністра і мав на нього чималий вплив. Опорою консерваторів стали В.М. Панін та М.М. Муравйов зі своїм помічником П.О. Валуєвим, який, попри симпатії до лібералів, був головним провідником та упорядником ідей свого безпосереднього керівника. Більшість же учасників Комітету спершу обстоювала консервативні позиції, але згодом приєдналася до лібералів, незважаючи на розбіжності й конфлікти, що загострилися в період прибуття до Петербургу дворянських депутатів першого скликання.

4. Фактичним «полем бою» двох напрямів стали підконтрольні Комітету установи: Губернські комітети, кожен з яких мав розробити власний проект реформи й Редакційні комісії – установи, створені в березні 1859 р. задля зведення усіх проектів в одне ціле. Попри регіональні відмінності, викликані різноманітними чинниками – від географічних і соціальних особливостей до участі видатних особистостей із числа колишніх військових чи, навпаки, декабристів – більшість Губернських комітетів, сформованих з дворян-землевласників, зайняли консервативну позицію і ратували за звільнення селян без землі.

Тим не менше, в Редакційних Комісіях, які спочатку очолював Я.І. Ростовцев, сформувалася ліберальна більшість: М.О. Мілютін, В.О. Черкаський, Ю.Ф. Самарін, П.П. Семенов, яка виступала за звільнення селян з землею. Навіть смерть Я.І. Ростовцева у лютому 1860 р. і той факт, що його наступником на посаді став консерватор В.М. Панін, не змінила настроїв у Редакційних Комісіях, які з наявного матеріалу змогли створити максимально ліберальний проект.

5. Від часу закриття Редакційних Комісій восени 1860 р. і до прийняття нового законодавства 19 лютого 1861 р. тривало обговорення проекту Комісій у Головному комітеті та Державній раді. Під тиском консерваторів, до проектів, створених ліберально налаштованими учасниками Редакційних комісій було внесено зміни, що суттєво зменшили наділи й збільшили повинності, а також скасували деякі демократичні нововведення, зокрема, вибори мирових посередників. Втім, обмеження, прийняті в такому вигляді, продемонстрували певну еволюцію консервативної думки, яка за короткий час пройшла шлях від позицій беззаперечного захисту інтересів дворян-землевласників до ідеї забезпечення соціальної стабільності на селі, основою чого мала стати община і добрі її зносини з поміщиками. Це стало однією з причин, чому головні пункти проекту все ж залишилися незмінними і увійшли до «Положень 19 лютого».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 267. Павловський Іван Францевич (1851–1922) – український історик, архівіст, педагог, літературознавець, дослідник історії Полтавщини, 1875–1915 рр.

Оп. 1.

1. Спр.42. Копії документів з палацового архіву за 1877 р. по темі «Селянська реформа» / Приватний фонд професора Павловського.
2. Спр. 82. Рукопис II тому роботи А Скребицького «Селянська справа» / про наділи і положення селян в Полтавській губернії після 1861 року. 72 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, 1827–1916 рр.

Оп. 33.

3. Спр. 1578. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 12 грудня 1857 р. про збір і опрацювання Губернськими статистичними комітетами даних, що від них вимагаються. 12 грудня 1857 р. 40 арк.

Оп. 35.

4. Спр. 998. Справа про грошові засоби, на які утримуються Волинський, Подільський, Київський губернські комітети. Дані про час утвердження Волинського комітету. Списки чиновників комітетів. 26 вересня – 24 жовтня 1858 р. 12 арк.

Оп. 84/1852

5. Спр. 346. Про виділення коштів з сум земських зборів на утримання Київського Губернського комітету для розгляду і укладення інвентарів у поміщицьких маєтках. 2 арк.

Оп. 86.

6. Спр. 244. Про витрати грошових засобів із земських зборів на утримання Губернського комітету для розгляду і укладення інвентарів поміщицьких маєтків 1852–1859 р. 2 арк.

Оп. 300.

7. Од. зб. I, ч. I. Предписання Міністерства внутрішніх справ Київському воєнному, Подільському і Волинському генерал-губернаторові про підготовку проектів губернськими комітетами Київської, Подільської та Волинської губерній про звільнення селян від кріпосної залежності. 17 жовтня 1858 р. 2 арк.

8. Од. зб. I, ч. I. Відношення міністра внутрішніх справ до Віленського воєнного, Гродненського і Ковенського генерал-губернатора про склад і задачі губернських комітетів по «звільненню» селян від кріпосної залежності. 17 жовтня 1857 р. 3 арк.

9. Од. зб. I, ч. II. Програма роботи губернського дворянського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян. 16 травня 1858 р. 2 арк.

10. Од. зб. I, ч. III. Донесення подільського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору про проведення виборів дворян до комітетів з підготовки проекту положення про «звільнення» селян з кріпосної залежності. 26 травня 1858 р. 2 арк.

11. Од. зб. I, ч. III. Донесення подільського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору про відкриття подільського губернського комітету з селянської справи. 6 липня 1858 р. 2 арк.

12. Од. зб. I, ч. IV. Донесення подільського губернського предводителя дворянства київському воєнному, подільському і волинському генерал-

губернатору про обрання членів у Київську загальну комісію з селянської справи. 22 грудня 1858 р. 1 арк.

13. Од. зб. I, ч. IV. Донесення Подільського губернатора київському, подільському і волинському Губернатору про закриття Подільського губернського комітету з селянської справи. 24 грудня 1858 р. 1 арк.

14. Од. зб. I, ч. IV. Повідомлення Центрального статистичного комітету київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору про продовження терміну роботи київського і волинського губернських комітетів з селянської справи. 20 січня 1859 р. 1 арк.

15. Од. зб. I, ч. IV. Указ Сенату про утвердження редакційних комісій для укладення проекту загального положення про звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності. 14 квітня 1859 р. 1 арк.

16. Од. зб. I, ч. V. Список членів і кандидатів губернських дворянських комітетів з облаштування побуту поміщицьких селян Росії. 1859 р. 57 арк.

17. Од. зб. I, ч. VI, Проект загального положення про облаштування побуту поміщицьких селян Подільської губернії. 1858 р. 103 арк.

18. Спр. 72. Програма роботи губернського дворянського комітету про покращення побуту поміщицьких селян. 21 листопада 1859 р. 2 арк.

Оп. 331.

19. Спр. 8, Повідомлення Київської палати держмайна від 28 березня 1852 р. про введення інвентарних правил в частині с. Ставок.

28 березня 1852 р. 1 арк.

Оп. 435.

20. Спр. 4. Справа про наділення селян с. Конюшівки поміщиком Гайживським поземельними ділянками менших розмірів, ніж передбачено інвентарними правилами. 17 червня 1849 – 14 березня 1850 р. 9 арк.

Оп. 436.

21. Спр. 17. Справа про розорення маєтку графині А.І. Ностиц у

с. Носачів внаслідок порушення нею інвентарних правил управління маєтками. 17 квітня 1850 – 5 липня 1852 р. 24 арк.

22. Спр. 30. Справа про встановлення спостереження за виконанням Інвентарних правил в маєтку в с. Приборське, купленим поміщиком Горватом. 25 березня 1851 р. – 29 травня 1852 р. 2 арк.

23. Спр. 50. Справа про невиконання поміщиком Стоговим в с.Шпитки інвентарних правил. 28 липня 1851–24 грудня 1852 р. 50 арк.

Оп. 437.

24. Спр. 54. Справа про предписання Канівському земському виправнику Семенову слідкувати за виконанням інвентарних правил в поміщицьких маєтках, 1852 р.

Оп. 442.

25. Спр. 10. Донесення начальника Київської губернії від 14 лютого 1858 р. про розгляд прохання повіреного поміщика князя Вільгельма Радзивілла Гімбурта А. про видачу копії з інвентарів маєтків князя в Сквирському повіті, затверджених губернським інвентарним комітетом. 14 лютого 1858 р.

Оп. 445.

26. Спр. 6. Справа про невиконання поміщицею Закашевською інвентарних правил в частині с. Павлівки. 13 квітня 1850 – 2 червня 1851 р. 11 арк.

Оп. 446.

27. Спр. 32. Справа про порушення інвентарних правил поміщиком с. Вербки Тиравським 1850 р.

28. Спр. 40. Справа про порушення інвентарних правил поміщиком Мацарським в с. Іванківцях і Рибчинцях. 1850 р.

29. Спр. 60. Справа про порушення інвентарних правил поміщиком Домбровським в с. Рахнах-Лісових 1850 р.

30. Спр. 67. Справа про порушення інвентарних правил поміщиком Сарнецьким в с. Калюсиці 1850 р.

Оп. 447.

31. Спр. 15. Справа про порушення інвентарних правил поміщиками Подільської губернії. 12 арк.

Оп. 448.

32. Д. 27. Справа про порядок виконання інвентарних правил в поміщицьких маєтках Ушицького повіту 26 травня – 8 червня 1855 р. 3 арк.

33. Спр. 58. Справа про розгляд Ушицьким предводителем дворянства спірних питань, виникаючих між селянами і поміщиками, що стосуються інвентарних правил. 26 серпня 1854 р. – 5 січня 1855 р.

Оп. 452.

34. Спр. 98. Справа про виправлення Волинським інвентарним комітетом інвентарів поміщицьких маєтків Волинської губернії.

2 лютого 1851 – 27 березня 1852. 18 арк.

Оп. 457.

35. Спр. 28а. Рапорти повітових предводителів дворянства генерал-губернатору про виконання поміщиками Київської, Волинської та Подільської губерній інвентарних правил 6 березня 1850 – 19 травня 1850 р. 33 арк.

36. Спр. 37. Доповідна записка предводителя дворянства Балтського повіту генерал-губернатору про необхідність вилучення інвентарів у поміщиків. 22 грудня 1852 р. – 6 лютого 1854 р. 6 арк.

37. Спр. 67. Справа про встановлення правил розгляду в палаті карного суду справ про порушення інвентарних правил в поміщицьких маєтках. 29 червня 1853 р. 17 арк.

38. Спр. 87. Справа про встановлення контролю за виконанням інвентарних правил в поміщицьких маєтках Київської, Волинської і Подільської губерній. 28 жовтня 1853 – 9 грудня 1853. 82 арк.

Оп. 457.

39. Спр. 90. Справа про порядок розгляду в суді справ про порушення інвентарних правил в Київській, Подільській і Волинській губерніях. 16 серпня 1854 – 4 вересня 1854 р. 7 арк.

Оп. 457.

40. Спр. 119. Циркуляр повітовим предводителям дворянства від 12 травня 1852 р. про посилення спостереження за виконанням інвентарних правил в поміщицьких маєтках Київської, Подільської і Волинської губерній. 2 арк.

41. Спр. 121. Циркуляр повітовим предводителям дворянства від 9 серпня 1852 р. про вивчення і виконання поміщиками Київської, Подільської та Волинської губерній інвентарних правил. 2 арк.

42. Спр. 639. Правила для управління помістями по затвердженім для них інвентарям. 29 грудня 1848 р. 7 арк.

Оп. 798.

43. Спр. 483. Про проведення інвентарних правил у Київській, Подільській і Волинській губерніях. 1848 р. 3 арк.

Оп. 804.

44. Спр. 422. Справа про висилку в Курську губернію поміщика с. Ворошилівки Голинського за порушення інвентарних правил і зберігання зброї 13 січня 1854–18 січня 1858 р.

Оп. 806.

45. Спр. 112. Справа про поширення в Південно-Західному краї слухів про звільнення селян від кріпосної залежності. 21 квітня – 24 серпня 1857 р. 115 арк.

Оп. 807.

46. Од. зб. 271. Ч. I. Донесення волинського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору про відкриття Волинського губернського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян. 26 липня 1858 р. 3 арк.

47. Од. зб. 271. Ч. I. Справа про діяльність Волинського губернського комітету по облаштуванню побуту поміщицьких селян. 2 грудня 1858 р. 51 арк.
48. Од. зб. 271. Ч. I. Звітна відомість про діяльність Волинського дворянського губернського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян за першу половину жовтня 1858 р. 24 жовтня 1858 р. 2 арк.
49. Од. зб. 271. Ч. II. Думка члена Київського губернського дворянського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян Білокопитова про встановлення розмірів селянських наділів у Черкаському повіті при звільненні від кріпосної залежності. Листопад 1858 р. 2 арк.
50. Од. зб. 271. Ч. II. Журнал засідання Київського губернського дворянського комітету з облаштування селянського побуту про садибні наділи селян Київської губернії. 2 жовтня 1858 р.
51. Од. зб. 271. Ч. II. Журнал засідання Київського губернського дворянського комітету з облаштування селянського побуту про систему наділення селян землею, про величину наділу та визначення його вартості. 29 листопада 1858 р. 17 арк.
52. Од. зб. 271. Ч. II. Журнал засідання Київського губернського дворянського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян про умови переходу селян з кріпосного стану в тимчасово зобов'язані. 26 листопада 1858 р. 6 арк.
53. Од. зб. 271. Ч. II. Звітна відомість про засідання Київського губернського дворянського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян про визначення оброку і оцінці наділів землі при звільненні селян від кріпосної залежності. Листопад, 1858 р. 4 арк.
54. Од. зб. 271. Ч. II. Звітна відомість про роботу Київського дворянського комітету з облаштування побуту поміщицьких селян за 2-гу половину вересня 1858 р. Вересень 1858 р. 5 арк.

55. Од. зб. 271. Ч. II. Меморія Київського губернського дворянського комітету з облаштування селянського побуту про засідання, що відбулись, та його постанови. 24 червня 1858 р. 2 арк.

56. Од. зб. 271. Ч. II. Справа про діяльність Київського губернського комітету по облаштуванню побуту поміщицьких селян. 2 грудня 1858 р. 41 арк.

57. Спр. 30. Справа про поширення в Південно-Західному краї слухів про заплановане звільнення селян від кріпосної залежності, 1857.

58. Спр. 189. Справа про роз'яснення інвентарних правил священником Струминським селянам с. Красколеси всупереч забороні начальства, вимагання ним грошей із селян за хрестини, вінчання та інші обряди. 11 серпня 1857 р. – 6 травня 1859 р. 26 арк.

Оп. 808.

59. Од. зб. № 187. Зауваження Київського губернатора на проект заснування губернських і повітових установ, складений Головним комітетом з селянської справи. 6 липня 1858 р. 6 арк.

Оп. 809.

60. Спр. 176. Зміст Повідомлення земських виправників про спостереження за порядком в поміщицьких маєтках, виконанням поміщиками інвентарних правил. 22 грудня 1859 – 15 січня 1860 р.

30 арк.

Оп. 810.

61. Спр. 191. Справа про утворення Тимчасових комісій з селянського питання, прийняття заходів для збереження порядку при облаштуванні селянського побуту, оприлюднення Маніфесту від 19 лютого 1861 р. і обрання мирових посередників у Київській, Подільській і Волинській губерніях. 19 грудня 1860 – 22 квітня 1862 р. 314 арк.

Оп. 865.

62. Спр. 57. Донесення Київському генерал-губернатору від 18 березня 1858 р. про слухи серед поміщиків Бердичівського повіту відносно запланованого урядом звільнення кріпосних людей з поміщицьких маєтків із наданням землі. 1 арк.

1.2. Российский государственный исторический архив (г. Москва)**Ф. 1180. Главный комитет об обустройстве сельского состояния.****Оп. 1.**

63. Д. 17. Главный комитет об устройстве сельского состояния. По вопросу, возникшему в Казанском и Смоленском присутствиях, порядке отправления подводной повинности впредь до марта 1862 г. 12 апреля 1861 – 26 апреля 1861. 9 л.

2. Опубліковані джерела**2.1. Збірники документів, матеріали законодавчого та нормативного характеру**

64. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915. Т. 1. 522 с.

65. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915. Т. 2. 450 с.

66. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915. Т. 3. Приложения к Журналу Главного комитета по крестьянскому делу по заседаниям. 558 с.

67. Крестьянские волнения 1858 г. в Эстонии. Сб. док. Таллин, 1958. док.

68. Крестьянское движение в России в 1857–1861 гг. Сборник. / под. ред. Дружинина Н.М. – М.: Соцэкгиз, 1963. 882 с.

69. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование Александра II. Берлин, 1860. Т. I. Вып. 2. – 396 с.

70. Первое издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Спб., 1859–1860. Ч. I–XVIII.
71. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825. СПб.: Тип. II Отд.-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32. № 26278. Пар. 1.
72. Русская старина. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1882. Т. XXXIV. Вып. 4–6. 1880 с.
73. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян. СПб: В типографии Министерства Внутренних дел, 1861–1884 . Т.1. 138 с.

2.2. Документы особого происхождения

74. Венчание с Россией. Переписка вел. кн. Александра Николаевича с императором Николаем I / автор предисловия Л.Г. Захарова. 1837 год. М., 1999.
75. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Д. А. Милютина. 1816–1873. В 7-и томах / под ред. Л. Г. Захаровой. М., 1997–2006.
76. Дмитриев И.И. Письма Дмитрию Николаевичу Блудову. М.: «Русский архив», 1991. Т.1. С. 29.
77. Дневник генерал-фельдмаршала графа Д. А. Милютина. 1873–1899. В 5-х томах / под ред. Л. Г. Захаровой. М., 2008–2013.
78. Дневник графа П. А. Валуева 1861–1865 гг. М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2014. 520 с.
79. Захарова Л.Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины XIX века // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. М., 1970.
80. Кони А. Ф. Сочинения. М., 1969. Т. VIII. С. 44.
81. Корф М. А. Записки. М.: Захаров, 2003. 720 с.
82. Корф М.А. Историческое описание 14-го декабря и предшедших ему событий. СПб., 1848. Т. VI. 168 с.

83. Муравьев-Виленский М. Н. «Готов собою жертвовать...» / Сост. К. Петров. Москва: Пашков дом, 2009. 416 с.
84. Назимов В.И. [Письма] / Публ. М.Н. Похвистнева // Русская старина, 1882. Т. 33. № 2. С. 481–490. Под загл.: Владимир Иванович Назимов. Попечитель Московского учебного округа. 1853–1855 гг.
85. Оболенский Е.П. Записки // Русская старина, 1900, Кн. 2. С. 367.
86. Павлов Н. Н. Редакционные комиссии 1859–1860 гг. (Отрывок из воспоминаний) // Исторический вестник, 1901. № 11. С. 520.
87. Переписка Императора Александра II с Великим Князем Константином Николаевичем. Дневник Великого Князя Константина Николаевича. / Сост.: Л. Г. Захарова и Л. И. Тютюнник. М., 1994.
88. Переписка цесаревича Александра Николаевича с императором Николаем I / под ред. Л. Г. Захаровой и С. В. Мироненко. 1838–1839. М., 2008.
89. Позен, Михаил Павлович (1798–1871). Бумаги по крестьянскому делу. – Dresden: V. Wienecke, 1864. 331 с.
90. Ростовцев Я.И. Последняя записка по крестьянскому делу генерала Я.И. Ростовцева // Русский архив, 1868. Изд. 2-е. М., 1869. Стб. 1213–1246.
91. Семенов М.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. СПб., 1889. Т. 1–3.
92. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары: [в 4-х т.]. Петроград: издание семьи, 1915–1917. Т. III. С. 117.
93. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян. По официальным источникам составил Александр Скребицкий. Бонн-на-Рейне, 1862–1868. Т. 1–4.
94. Федоров В.А. (сост.) Конец крепостничества в России документы, письма, мемуары, статьи. М.: МГУ, 1994. 528 с.

2.3. Періодичні видання й публіцистика

95. Герцен А.И. О борьбе мнений в Главном Комитете по поводу «освобождения» крестьян от крепостной зависимости // Колокол. № 91. 1 февраля 1861 г. С.768.
96. Герцен А.И. Переходное положение // Колокол. № 63. 15 февраля 1860 г. С. 530.
97. «Из Невских писем» // «Колокол». № 10. 1.3.1858 г. С. 77–78.
98. Материалы по крестьянскому вопросу // Колокол № 26. 15 сентября 1858 г. С. 209– 211.
99. Нет больше освобождения крестьян! // Колокол. № 21. 1858 г. 169 с.
100. Огарев Н. Комиссии для составления положения о крестьянах // Колокол. № 51. 1 сентября 1859 г. С. 415–418.
101. Огарев Н. Крестьянский вопрос и Ростовцев. // Колокол. № 42. 1 мая 1859 г. С. 342–357.
102. Огарев Н. На новый год // Колокол. № 89. 1 января 1861 г. С. 745–752.
103. Огарев Н. Разбор нового крепостного права // Колокол. № 103. 1 августа 1861 г. С. 862–866.
104. Ответ великороссу // Колокол. № 107. 15 сентября 1861 г. С. 895–897.
105. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2011 р. Випуск XVIII. 305 с.
106. Реформы сверху или реформы снизу // Колокол. № 28. 15 ноября 1858 г. С. 225–231, С. 249–251.
107. Узаконение государственного разбоя // Колокол. № 76. 15 июля 1860 г. С. 631–633.

3. Наукова література

3.1. Монографії

108. Байрау Д. Аграрная структура и крестьянский протест: к условиям освобождения крестьян в 1861 г. Новейшие подходы к изучению истории

России и СССР / Д. Байрау. – Ярославль, 1997 – 127 с.

109. Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. XVII. / Н.П. Барсуков–Спб., 1903. – 555 с.

110. Большакова О.В. Бюрократия, реформы и контрреформы в России (1855–1894-е гг.). в освещении англоязычной историографии / О.В. Большакова – М.: ИНИОН, 1996. – 218 с.

111. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. Т. 2. / под. ред. А.К. Дживелегова, С.П. Мельгунова, В.И. Пичета. – М.: Изд-во товарищества И.Д. Сытина, 1911. – 254 с.

112. Восшествие на престол императора Николая I-го. / М.А. Корф – СПб.: В типографии 2-го Отделения собственной Е. И. В. канцелярии 1857. – 236 с.

113. Гуржій О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси історії та статистики. / О. І. Гуржій. – Черкаси, Вид. Чабаненко Ю. 2009. – 296 с.

114. Джаншиев Г.А. А.М.Унковский и освобождение крестьян / Г.А. Джаншиев – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1894. – 256 с.

115. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. Ист. Справки / Г.А. Джаншиев–СПб., 1883–1907.

116. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. М.–Л., 1946. Т. 1.; М., 1958. Т. II.

117. Дружинин Н.М. «Журнал землевладельцев» 1858–1860 гг. Часть I. / Н.М. Дружинин – М.: Труды Института истории РАНИОН, 1926. – 55 с.

118. Дружинин Н.М. «Журнал землевладельцев». 1858–1860 гг. Часть II / Н.М. Дружинин. – М.: Труды Института истории РАНИОН, 1927 – 59 с.

119. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880. / Н.М. Дружинин. – М.: Наука, 1978. – 287 с.

120. Дудзинская Е.А. Славянофилы в общественной борьбе. / Е. А. Дудзинская. – М.: Мысль, 1983. – 272 с.

121. Захарова Л.Г. Александр II и отмена крепостного права в России / Л.Г. Захарова. – М.: РОССПЭН, 2011. – 719 с.

122. Еленев Ф. Яков Иванович Ростовцев и его деятельность в крестьянском вопросе / Ф. Еленев. – СПб., 1860. – 24 с.
123. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года / П.А.Зайончковский. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 473 с.
124. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А.Зайончковский – М.: Просвещение, 1968. – 369 с.
125. Захарова Л.Г. Александр II и отмена крепостного права в России / Л.Г. Захарова. – М.: РОССПЭН, 2011. 719 с.
126. Иванюков И. И. Падение крепостного права в России /И.И. Иванюков – СПб. : Изд. т-ва Общественная польза, 1903. – 395 с.
127. История СССР. – М.: Издательство социально-экономической литературы. 1959–1961. – 563 с.
128. История народного хозяйства СССР: Курс лекций / Б.П. Орлов, И.Н. Шемякин; под редакцией Ф.Я. Полянского. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 664 с.
129. Історія українського селянства: Т. 1. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наук. думка, 2006 – 630 с.
130. Китаев В.А. От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли XIX века/ А.В. Китаев – М.:Мысль, 1972– 288 с.
131. Ковалевский Е.П. Граф Блудов и его время. Царствование императора Александра I. / Е.П. Ковалевский - СПб, 1866 – 249 с.
132. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. / И.Д. Ковальченко – М.: Изд. МГУ, 1967 – 398 с.
133. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов – СПб.: Изд. П.П.Гершунина, 1905 – 271 с.
134. Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. /А.А. Корнилов. – М.: АСТ, 2004. – 883
135. Корнилов А.А. Очерки истории общественного движения и крестьянского дела в России / А.А. Корнилов – М.: Директ-Медиа, 2004. – 484 с.
136. Крестьянское движение в России в 1850–1856 гг. – М., 1967 – 386 с.

137. Линкольн У.Б. Деятельность аппарата МВД Российской империи / У.Б. Линкольн – М., 1984 – 69 с.
138. Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива /Б.Г. Литвак – М.: Изд. Политической литературы, 1991 г. – 306 с.
139. Лещенко М.Н. Сторіччя падіння кріпосного права /М.Н.Лещенко – К., 1961. 48 с.
140. Литвинова Т.Ф. Дворянство Лівобережної України (ідеологічний аспект)/Т.Ф.Литвинова – Дніпропетровськ: «ЛПРА», 2011 – 732 с.
141. Литвинова Т.Ф. «Помещичья правда». Дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII – первой половине XIX века /Т.Ф. Литвинова – М.: Новое литературное обозрение, 2019 – 648 с.
142. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. Т.2./П.И. Лященко – СПб.,1913 – 470 с.
143. Магочій П.Р. Ілюстрована історія України /П.Р.Магочій – К.,2012 – 448 с.
144. Магочій П.Р. Україна: історія її земель та народів /П.Р.Магочій – Ужгород, 2012 – 794 с.
145. Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Сочинения. Т. 19. (Издание второе). /К.Маркс, Ф.Энгельс – М.:Государственное издательство политической литературы, 1961.– 670 с.
146. Мейси Д. Аграрная политика монархи /Д. Мейси – М., 1992 – 246 с.
147. Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования /А.И. Миллер – М., 2008 – 248 с.
148. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – нач. XX в./Б.Н.Миронов – М.:Новый хронограф, 2010 – 911 с.
149. Миронов Б.Н. Российская империя: от традиции к модерну. Т.2. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2018 – 912 с.
150. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2-х тт. / Б.Н. Миронов – СПб.: Изд. Дмитрий Буланин, 2000. – 567 с.

151. Мороховец Е. А. Крестьянская реформа 1861 года / Е.А. Мороховец – М.: Соцэкгиз, 1937 – 162 с.
152. Нарис історії українського селянства: Т.1. / Під ред. В. Смоля – К., 2006 – 637 с.
153. Окунь С.Б., Пайма Э.С. Указ от 5 апреля 1797 г. и его эволюция / С.Б. Окунь, Э.С. Пайма – М.– Л., 1964 – 298 с.
154. Орловский Д.А. Министерство внутренних дел России, анализ функционирования. 1802–1881 гг. / Д.А. Орловский – М., 1986 – 426 с.
155. Павловская А.В. Крестьянская реформа 1861 года в России в освещении английской и американской исторической литературы / А.В. Павловская – М., 1991 – 218 с.
156. Пинтнер У. Аппарат управления Российской империи XIX–XX вв./ У. Пинтнер – М.: Мысль, 1987 – 423 с.
157. Пирсон Т. Политика самодержавия в области управления на местах – М.: Мысль, 1984 – 481 с.
158. Покровский М.М. Русская история в самом сжатом очерке. /М.М. Покровский – М.: Партиздат, 1933. – 257 с.
159. Революционное движение 1860-х годов / под. ред. Б.И. Горина – М.: Издательство политкаторжан, 1932 – 261 с.
160. Розин И.И. Обострение кризиса крепостного строя. Начало революционно-демократического этапа в русском освободительном движении. Падение крепостного права. Лекции, прочит. ВПШ при ЦК КПСС / И.И. Розин – М.: Издательство ВПШ при ЦК КПСС, 1957 – 236 с.
161. Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869 / под. Ред. М.В. Сидоровой, Е.И. Щербаковой – М.: Российский фонд культуры, «Российский архив», 2006 – 710 с.
162. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине/ М.А. Рубач – К.: АН УСРР, 1957 – 457 с.

163. Селунская Н.Б. Критика буржуазных концепций аграрного строя России накануне Октября: К проблеме предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции / Н.Б. Селунская – М.: Знание, 1980 – 62 с.
164. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. Т.1. /В.И. Семевский – СПб.: 1888 – 517 с.
165. Трубецкая О.Н. Материалы для биографии кн. В. А. Черкасского. Т.1. / О.Н. Трубецкая – М.: тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901 – 174 с.
166. Ходский Л.В. Земля и земледелец. Т.2. /Л.В. Ходский – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – 265 с.
167. Христофоров И.А. "Аристократическая" оппозиция Великим реформам / И. А. Христофоров – М.: Русское слово, 2002 – 432 с.
168. Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) / И.А. Христофоров – М.: Собрание, 2011 – 368 с.
169. Христофоров И.А. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.Т.3/ ред. В.В.Шелохаев – М.: Политическая энциклопедия, 2016 – 243 с.
170. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія / Т.О. Шаравара – К.: «Ліра-К», 2011. 486 с.
171. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко – К.: Інститут історії, 2008 – 96 с.
172. Эйдельман Н.Я. Пушкин и декабристы /Н.Я. Эйдельман – М.: Худ. лит, 1979 – 422 с.
173. Эйдельман Н.Я. «Революция сверху» в России /Н.Я. Эйдельман – М.: Книга, 1989 – 176 с.
174. Crafts N. F. British Economic Growth During the Industrial Revolution / N.F. Crafts – Oxford, 1985 – 193 p.
175. Curtiss J. Sh. Russia's Crimean War / J.Sh. Curtiss – Durham, 1979 – 597 p.
176. Emmons T. The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861 /T. Emmons – Cambridge: Cambridge University Press, 1968 – 504 p.
177. Field D. The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861/D.Field – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976 – 512 p.

178. Good D.F. The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914 / D.F. Good – Berkeley: University of California Press, 1984 – 325 p.
179. Lincoln W.B. In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825-1861/W.B.Lincoln – Illinois:Northern Illinois University Press,1982 – 319 p.
180. Lincoln W.B. The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia / W.B. Lincoln – Illinois: Northern Illinois University Press, 1990 – 303 p.
181. Morfill W. A History of Russia: from the birth of Peter the Great to Nicholas II./W. Morfill – London, 1902 – 486 p.
182. The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A.I. Variatinskii, 1857–1864 / Ed. by A.J. Rieber – Paris; The Hague: Mouton & Co, 1966 – 153 p.

3.2. Дисертації

183. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): дис... канд. юрид. наук / В. П. Бартків – Харків, 2002 – 218 с.
184. Белан М.И. Крестьянская реформа 1861 года и крестьянское движение в Черниговской губернии: дисс...канд. іст. наук. / М.И. Белан – К.,1952 – 233 с.
185. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: дис... канд. істор. наук. / В.В. Бондар – К., 2010 – 261 с.
186. Долбилов М.Д. Подготовка отмены крепостного права в Редакционных комиссиях 1859–1860 гг.: Проблема субъекта реформы: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / М.Д. Долбилов – Воронеж,1996 – 20 с.
187. Короткевич А.Т. Отмена крепостного права в Витебской губернии: дисс ... канд. ист. наук /АТ. Короткевич – М.,1954 – 232 с.
188. Литвак Б.Г. Уставные грамоты как исторический источник: дисс. ... канд. ист. наук. / Б.Г. Литвак – М, 1961 – 232 с.
189. Максименко М.М. Отмена крепостного права и крестьянское движение в Таврической губернии в 1861–1863 гг.: дисс... канд. ист. наук /М.М. Максименко – К.,1958 – 230 с.

190. Маслов М.П. Развитие селянського промислового підприємництва в Харківській губернії (1812–1914): автореф. дис... канд. іст. наук / М.П. Маслов – Харків, 1998. – 16 с.
191. Михайлик А.О. Развитие сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.: дис... канд. іст. наук / А.О. Михайлик – Кам'янець-Подільський, 2006 – 241 с.
192. Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861–1914 рр.): дис... канд. іст. наук / С.В. Набока – К., 2006 – 240 с.
193. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х–90-х років XIX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / О.М. Обметко – К., 2002 – 17 с.
194. Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: дис... канд. іст. наук. / П. Олешко – Луцьк, 2001 – 172 с.
195. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному житті України 1785–1860 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Опанасенко – Харків, 2003 – 16 с.
196. Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861–1900 гг.): автореф. дисс... канд. ист. наук / Н. Пашина – К., 1997 – 24 с.
197. Фридман М.Б. «Крестьянская реформа» 1861 г. в Минской губернии: дисс. ... канд. іст. наук / М.Б. Фридман – М., 1953 – 230 с.
198. Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: дис... канд. іст. наук / А.В. Шевчук – К., 2006 – 389 с.
199. Щербина П.Ф. Крестьянская реформа 1861 года на Подолии: дисс... канд. ист. наук. / П.Ф. Щербина – К., 1968 – 236 с.

200. Ярченко Ю.В. Історія сільськогосподарської кооперації України. 1861–1920 рр. Історіографічний аспекти проблеми: історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук/ Ю.В. Ярченко – Донецьк, 1995 – 17 с.

3.3. Статті

201. Барашков М.Г. Освобождение крестьянства как фактор становления гражданского общества в России / М.Г. Барашков // Известия Саратовского университета, Т. 11. Сер. Социология. Политология. – Саратов, 2011 – № 3 – С. 78-81

202. Болебрух А.Г. Крестьянский вопрос в законодательстве царизма конца XVIII – начала XIX в. / А. Г. Болебрух // Питання аграрної історії України та Росії. – Донецьк, 1997. – С. 26–33.

203. Бундак О.А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина» / О.А. Бундак // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII – Київ: Інститут історії України, 2011. – С. 25–32.

204. Бурбанк Д. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура / Д. Бурбанк // Исторический ежегодник. – Мичиганский университет, США, 1997. – С. 60–68.

205. Ветрова Г.В. Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії / Г. В. Ветрова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – № 12 – С. 214–221.

206. Герасименко О.В. Селянський рух в Україні за період скасування кріпосного права (1861–1863): історіографія проблеми / О.В. Герасименко // Історична наука: проблеми розвитку. – Луганськ, 2002. – С. 25–29.

207. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глисон // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1992. – С. 8–24.

208. Голубева И.В. Формирование либеральной бюрократии как субъективный фактор российской модернизации (на примере крестьянской реформы 1861 года) / И.В. Голубева // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова – Кострома, 2014. – № 6 – С. 75-79

209. Готрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России / Готрелл П. // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1992. – С. 106–126.
210. Долбилов М.Д. Александр II и отмена крепостного права / М.Д. Долбилов // Вопросы истории – М.: РАН, 1998. – № 10 – С. 32–51.
211. Долбилов М.Д. Аристократы-конституционалисты 1850–1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России / М.Д. Долбилов // Исторические записки. Научные труды исторического факультета – Воронеж, 1999. – № 4 – С. 52–73.
212. Долбилов М.Д. Проекты выкупной операции 1857–1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды / М.Д. Долбилов // Отечественная история – М.: РАН, 2000. – № 2 – С. 15–36.
213. Долбилов М.Д. Сословная программа дворянских "олигархов" в 1850 – 1860-х годах / М. Д. Долбилов // Вопросы истории – М.: РАН, 2000. – № 6 – С. 32–52.
214. Долбилов М.Д. Статистический эксперимент реформаторов: коллизии в расчетах высших размеров крестьянских наделов при освобождении / М.Д. Долбилов // Россия сельская. XIX – начало XX века – М., 2004. – С. 83–106.
215. Донік О.М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XII – К.: Інститут історії України, 2007. – С. 121–136.
216. Житніков О.В. Селянська реформа 1861 р.: огляд американської історіографії другої половини XX ст. / О.В. Житніков // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 33–40.
217. Захарова Л.Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов: поворотный пункт российской истории / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – М.: РАН, 2005. – № 4 – С. 151–167.

218. Захарова Л.Г. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме Россия и Запад – выбор пути развития) / Л. Г. Захарова // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць. – Чернігів, 1998. – С. 163–179.
219. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874. (К вопросу о выборе пути развития) / Л.Г. Захарова // Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1992. – С. 24–43.
220. Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России / Л.Г. Захарова // Вопросы истории. – М.: РАН, 1989. – № 10. – С. 3–24.
221. Зінченко А.Л. Реформа 1861 р. як дискусійне поле історичної науки / А.Л. Зінченко // Київська старовина. – К., 2006. – № 2. – С. 33–45.
222. Івангородський К.В. Проблематика реформи 1861 р. на сторінках часопису «Український селянин» за перше десятиліття ХХІ ст. / К.В. Івангородський // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. Випуск XVIII. – Київ: Інститут історії України, 2011. – С. 41–52.
223. Карнишина Н.Г. Реформы просвещенной бюрократии в России на примере работы Редакционных комиссий 1850-х гг. / Н.Г. Карнишина // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. История. – Пенза: Изд. ПГУ., 2016 – № 3 (39). – С. 15-25
224. Карпачев М.Д. Дворянство Воронежской губернии об отмене крепостного права / М.Д. Карпачев // Вестник Воронежского государственного университета. – Воронеж, 2012. – №1. – С. 15–25.
225. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 г. и ее последствия с финансовой точки зрения // Русская мысль. 1914. – № 2. – С. 1–123.
226. Литвинова Т.Ф. Прижизненная репутация и историографическая судьба М.П. Позена // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2014. № 4 (4). С. 44–50.
227. Любич О.А. Історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини в першій половині ХІХ ст. / О.А. Любич // Український селянин: збірник наукових праць – Черкаси, 2004. – № 8. – С. 44–47.

228. Мазурик В.С. Дворянські проекти вирішення селянського питання на Україні в першій половині XIX ст. (до 1857 р.) / В.С. Мазурик // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – № 15. – С. 77–82.
229. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. / Рубач М.А. // Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. – М.: Академия наук СССР, 1962. – С. 45–64.
230. Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами Історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX – на початку XX ст. / О. З. Медалієва // Український селянин: збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – № 7. – С. 17–19.
231. Опанасенко В.В. Місце дворянського стану Чернігівської губернії в проведенні земельної реформи 1861 р. / В.В. Опанасенко // Український селянин: збірник наукових праць. – Черкаси, 2001. – № 2. – С. 40–43.
232. Орлик С.В. Проекти оподаткування нерухомого майна в Російській імперії в 50–60-х рр. XIX ст. / С.В. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII. – Київ: Інститут історії України, 2011. – С. 105–112.
233. Панченко П.П. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії / П.П. Панченко, С.С. Падалка // Український селянин: збірник наукових праць. – Черкаси, 2001. – № 2. – С. 26–30.
234. Присяжнюк Ю.П. Міждисциплінарний підхід у сучасному селянознавстві: досвід білоруської історіографії / Ю.П. Присяжнюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII. – Київ: Інститут історії України, 2011. – С. 65–71.
235. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // Краєзнавство наук. журн. / Ін-т історії України НАН України. – К.: 2011. – № 1. – С. 22–35.
236. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – К.: 2011. – № 1. – С. 34–51.

237. Реєнт О.П. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ століття / Реєнт О.П. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Випуск ХVІІІ – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 7–24.
238. Рибер А.Дж. Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ / А.Дж. Рибер // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1992. – С. 44-72
239. Савчук А.А. Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії / А.А. Савчук // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – № 11–12. – С. 217– 223.
240. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в радянській історіографії 1950–1960-х років. / А.А. Савчук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – № 120 (5). – С. 69–72.
241. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії / А.А. Савчук // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. – Вінниця, 2017. – С. 341–347.
242. Селунская Н.Б. Современная англо-американская буржуазная историография аграрного строя России эпохи капитализма / Н.Б. Селунская // История СССР. – М.,1979. – № 4. – С. 229–240
243. Склейнис Г.А. М.Н. Муравьев в «Сибирском» романе Н.Г. Чернышевского «Пролог» и в романе В.В. Крестовского «Две силы» (рус.) / Г.А. Склейнис // Россия и АТР: научный журнал. – Владивосток: Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН., 2006. – № 4. С. 191-195
244. Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / Смолій В.А. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип.ХVІІІ. – К.2011.– С. 4–6.
245. Смолій В.А. Науковому товариству істориків аграрників / В.А. Смолій // Історико- аграрні обрії. – К., 2010. – № 20. – С. 15-25
246. Темірова Н.Р. Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників / Н.Р.// Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Випуск ХVІІІ. – Київ: Інститут історії України, 2011. – С. 72–77.

247. Федоркин Н.С. У истоков гражданской свободы в России. К юбилею первого системного проекта модернизации страны / Н.С. Федоркин // *Пространство и Время* – М.: РАН, 2011. – № 4 (6) – С. 23–31
248. Филд Д. 1861: «Год юбилея» / Д. Филд // *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник* / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 72–90
249. Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861 / С. Хок // *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник* / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 90–106
250. Чижевский Д.И. Неизвестный Гоголь / Д. И. Чижевский // *Русские философы (конец XIX – середина XX века): Антология* – М.: Книжная палата, 1996. – № 3. – С. 296–324.
251. Шаравара Т.О. Радянська історіографія 1920 – 1960-х років про причини та наслідки селянської реформи 1861 р. в Україні / Т. Шаравара // *Українознавство*. – К., 2009. – № 2. – С. 59–62.
252. Шаравара Т.О. Селянська реформа 1861 року в зарубіжній історіографії другої половини XX століття // *Українознавство*. – К., 2009. – № 3. – С. 88–91
253. Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? / В. М. Шевченко // *Український селянин: збірник наукових праць*. – Черкаси, 2001. – № 3. – С. 127–131.
254. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух. / В.М. Шевченко // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII* – Київ: Інститут історії України, 2011. – С. 113–120.
255. Якименко М.А. Економічна ефективність селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) / М.А. Якименко // *Український селянин: збірник наукових праць*. – Черкаси, 2001. – № 3 – С. 131–135.

256. Ясь О.В. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / О.В. Ясь // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 3. – С. 67–91.
257. Adler Ch. C. The Revolutionary Situation 1859–1861: The Uses of an Historical Conception / Ch. C. Adler // Canadian-American Slavic Studies. Summer, Vol III – New York, 1969. – № 2. – P. 383–389.
258. Gleason A. «Glasnost» in Russian History / A. Gleason // Soviet News. Vol III. – New York, 1987. – N 1. January 27. – P. 2-4
259. Johnson R.E. Family Relations and the Rural-Urban Nexus: Patterns in the Hinterland of Moscow, 1880–1900 / R.E. Johnson // The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research / Ed. by D.L. Ransel – London: University of Illinois Press, 1978. – P.112-135
260. Kimball A. Revolutionary Situation in Russia (1859–1863) / A. Kimball // Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. Vol. 31. – Gulf Breeze, 1983. – P. 54–57.
261. Pintner W. Reformability in the Age of Reform and Counterreform, 1855–1894 /W. Pintner // Reform in Russia and the USSR: Past and Prospekts / Ed. By R. Crummey. – Chicago, 1989. – P. 86–103.

Додаток А

Маніфест 19 лютого 1861 р. «О всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей и об устройстве их быта»

Божиею милостию Мы, Александр Второй, император и самодержец 27 всероссийский, царь польский, великий князь финляндский, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляем всем нашим верноподданным.

Божиим провидением и священным законом престолонаследия быв призваны на прародительский всероссийский престол, в соответствие сему призванию мы положили в сердце своем обет обнимать нашу царскую любовь и попечением всех наших верноподданных всякого звания и состояния, от благородно владеющего мечом на защиту Отечества до скромно работающего ремесленным орудием, от проходящего высшую службу государственную до проводящего на поле борозду сохою или плугом.

Вникая в положение званий и состояний в составе государства, мы усмотрели, что государственное законодательство, деятельно благоустроив высшие и средние сословия, определяя их обязанности, права и преимущества, не достигло равномерной деятельности в отношении к людям крепостным, так названным потому, что они частью старыми законами, частью обычаем потомственно укреплены под властью помещиков, на которых с тем вместе лежит обязанность устроить их благосостояние. Права помещиков были доньше обширны и не определены с точностью законом, место которого заступали предание, обычай и добрая воля помещика. В лучших случаях из сего происходили добрые патриархальные отношения искренней правдивой попечительности и благотворительности помещика и добродушного повиновения крестьян. Но при уменьшении простоты нравов, при умножении разнообразия отношений, при уменьшении непосредственных отеческих отношений помещиков к крестьянам, при впадении иногда помещичьих прав в руки

людей, ищущих только собственной выгоды, добрые отношения ослабевали и открывался путь к произволу, отяготительному для крестьян и неблагоприятному для их благосостояния, чему в крестьянах отвечала неподвижность к улучшениям в собственном быте.

Усматривали сие и приснопамятные предшественники наши и принимали меры к изменению на лучшее положение крестьян; но это были меры, частью нерешительные, предложенные добровольному, свободолюбивому действию помещиков, частью решительные только для некоторых местностей, по требованию особенных обстоятельств или в виде опыта. Так, император Александр I издал постановление о свободных хлебопашцах, и в бозе почивший родитель наш Николай I - постановление об обязанных крестьянах. В губерниях западных 28 инвентарными правилами определены наделение крестьян землею и их повинности. Но постановления о свободных хлебопашцах и обязанных крестьянах приведены в действие в весьма малых размерах.

Таким образом, мы убедились, что дело изменения положения крепостных людей на лучшее есть для нас завещание предшественников наших и жребий, чрез течение событий поданный нам рукою провидения.

Мы начали сие дело актом нашего доверия к российскому дворянству, к изведанной великими опытами преданности его престолу и готовности его к пожертвованиям на пользу Отечества. Самому дворянству предоставили мы, по собственному вызову его, составить предположения о новом устройстве быта крестьян, причем дворянам предлежало ограничить свои права на крестьян и подъять трудности преобразования не без уменьшения своих выгод. И доверие наше оправдалось. В губернских комитетах, в лице членов их, облеченных доверием всего дворянского общества каждой губернии, дворянство добровольно отказалось от права на личность крепостных людей. В сих комитетах, по собрании потребных сведений, составлены предположения о новом устройстве быта

находящихся в крепостном состоянии людей и о их отношениях к помещикам.

Сии предположения, оказавшиеся, как и можно было ожидать по свойству дела, разнообразными, сличены, соглашены, сведены в правильный состав, исправлены и дополнены в Главном по сему делу комитете; и составленные таким образом новые положения о помещичьих крестьянах и дворовых людях рассмотрены в Государственном совете.

Призвав Бога в помощь, мы решились дать сему делу исполнительное движение.

В силу означенных новых положений, крепостные люди получают в свое время полные права свободных сельских обывателей.

Помещики, сохраняя право собственности на все принадлежащие им земли, предоставляют крестьянам, за установленные повинности, в постоянное пользование усадебную их оседлость и сверх того, для обеспечения быта их и исполнения обязанностей их пред правительством, определенное в положениях количество полевой земли и других угодий.

Пользуясь сим поземельным наделом, крестьяне за сие обязаны исполнять в пользу помещиков определенные в положениях повинности. В сем состоянии, которое есть переходное, крестьяне именуются временнообязанными.

Вместе с тем им дается право выкупать усадебную их оседлость, а с согласия помещиков они могут приобретать в собственность полевые земли и другие угодья, отведенные им в постоянное пользование. С таким приобретением в собственность определенного количества земли крестьяне освободятся от обязанностей к помещикам по выкупленной земле и вступят в решительное состояние свободных крестьян-собственников.

Особым положением о дворовых людях определяется для них 29 переходное состояние, приспособленное к их занятиям и потребностям; по

истечения двухлетнего срока от дня издания сего положения они получат полное освобождение и срочные льготы.

На сих главных началах составленными положениями определяется будущее устройство крестьян и дворовых людей, устанавливается порядок общественного крестьянского управления и указываются подробно даруемые крестьянам и дворовым людям права и возлагаемые на них обязанности в отношении к правительству и к помещикам.

Хотя же сии положения, общие, местные и особые дополнительные правила для некоторых особых местностей, для имений мелкопоместных владельцев и для крестьян, работающих на помещичьих фабриках и заводах, по возможности приспособлены к местным хозяйственным потребностям и обычаям, впрочем, дабы сохранить обычный порядок там, где он представляет обоюдные выгоды, мы предоставляем помещикам делать с крестьянами добровольные соглашения и заключать условия о размере поземельного надела крестьян и о следующих за оный повинностях с соблюдением правил, постановленных для ограждения ненарушимости таковых договоров.

Как новое устройство, по неизбежной многосложности требуемых оным перемен, не может быть произведено вдруг, а потребуется для сего время, примерно не менее двух лет, то в течение сего времени, в отвращение замешательства и для соблюдения общественной и частной пользы, существующий донныне в помещичьих имениях порядок должен быть сохранен дотол, когда, по совершении надлежащих приготовлений, открыт будет новый порядок.

Для правильного достижения сего мы признали за благо повелеть:

1. Открыть в каждой губернии губернское по крестьянским делам присутствие, которому вверяется высшее заведование делами крестьянских обществ, водворенных на помещичьих землях.

2. Для рассмотрения на местах недоразумений и споров, могущих возникнуть при исполнении новых положений, назначить в уездах мировых посредников и образовать из них уездные мировые съезды.

3. Затем образовать в помещичьих имениях мирские управления, для чего, оставляя сельские общества в нынешнем их составе, открыть в значительных селениях волостные управления, а мелкие сельские общества соединить под одно волостное управление.

4. Составить, поверить и утвердить по каждому сельскому обществу или имению уставную грамоту, в которой будет исчислено, на основании местного положения, количество земли, предоставляемой крестьянам в постоянное пользование, и размер повинностей, причитающихся с них в пользу помещика как за землю, так и за другие от него выгоды.

5. Сии уставные грамоты приводить в исполнение по мере 30 утверждения их для каждого имения, а окончательно по всем имениям ввести в действие в течение двух лет со дня издания настоящего манифеста.

6. До истечения сего срока крестьянам и дворовым людям пребывать в прежнем повиновении помещикам и беспрекословно исполнять прежние их обязанности.

7. Помещикам сохранить наблюдение за порядком в их имениях, с правом суда и расправы, впредь до образования волостей и открытия волостных судов.

Обращая внимание на неизбежные трудности предприемлемого преобразования, мы первое всего возлагаем упование на всеблагое провидение Божие, покровительствующее России.

Засим полагаемся на доблестную о благе общем ревность благородного дворянского сословия, которому не можем не изъявить от нас и от всего Отечества заслуженной признательности за бескорыстное действие к осуществлению наших предначертаний. Россия не забудет, что оно добровольно, побуждаясь только уважением к достоинству

человека и христианскою любовью к ближним, отказалось от упраздняемого ныне крепостного права и положило основание новой хозяйственной будущности крестьян. Ожидаем несомненно, что оно также благородно употребит дальнейшее тщание к приведению в исполнение новых положений в добром порядке, в духе мира и доброжелательства и что каждый владелец довершит в пределах своего имения великий гражданский подвиг всего сословия, устроив быт водворенных на его земле крестьян и его дворовых людей на выгодных для обеих сторон условиях, и тем даст сельскому населению добрый пример и поощрение к точному и добросовестному исполнению государственных повинностей.

Имеющиеся в виду примеры щедрой попечительности владельцев о благе крестьян и признательности крестьян к благодетельной попечительности владельцев утверждают нашу надежду, что взаимными добровольными соглашениями разрешится большая часть затруднений, неизбежных в некоторых случаях применения общих правил к разнообразным обстоятельствам отдельных имений, и что сим способом облегчится переход от старого порядка к новому и на будущее время упрочится взаимное доверие, доброе согласие и единодушное стремление к общей пользе.

Для удобнейшего же приведения в действие тех соглашений между владельцами и крестьянами, по которым сии будут приобретать в собственность вместе с усадьбами и полевые угодья, от правительства будут оказаны пособия, на основании особых правил, выдачею ссуд и переводом лежащих на имениях долгов.

Полагаемся на здравый смысл нашего народа. Когда мысль правительства о упразднении крепостного права распространилась между не приготовленными к ней крестьянами, возникали было частные недоразумения. Некоторые думали о свободе и забывали об обязанностях. Но общий здравый смысл не поколебался в том 31 убеждении, что и по естественному рассуждению свободно пользующийся благами общества

взаимно должен служить благу общества исполнением некоторых обязанностей, и по закону христианскому всякая душа должна повиноваться властям предержащим (Рим. XIII, 1), воздавать всем должное, и в особенности кому должно, урок, дань, страх, честь; что законно приобретенные помещиками права не могут быть взяты от них без приличного вознаграждения или добровольной уступки; что было бы противно всякой справедливости пользоваться от помещиков землею и не нести за сие соответственной повинности.

И теперь с надеждою ожидаем, что крепостные люди при открывающейся для них новой будущности поймут и с благодарностию примут важное пожертвование, сделанное благородным дворянством для улучшения их быта.

Они вразумятся, что, получая для себя более твердое основание собственности и большую свободу располагать своим хозяйством, они становятся обязанными пред обществом и пред самими собою благотворность нового закона дополнить верным, благонамеренным и прилежным употреблением в дело дарованных им прав. Самый благотворный закон не может людей сделать благополучными, если они не потрудятся сами устроить свое благополучие под покровительством закона. Довольство приобретается и увеличивается не иначе как неослабным трудом, благоразумным употреблением сил и средств, строгою бережливостию и вообще честною в страхе Божию жизнью.

Исполнители приговорительных действий к новому устройству крестьянского быта и самого введения в сие устройство употребят бдительное попечение, чтобы сие совершалось правильным, спокойным движением, с наблюдением удобства времени, дабы внимание земледельцев не было отвлечено от их необходимых земледельческих занятий. Пусть они тщательно возделывают землю и собирают плоды ее, чтобы потом из хорошо наполненной житницы взять семена для посева на

земле постоянного пользования или на земле, приобретенной в собственность.

Осени себя крестным знаменем, православный народ, и призови с нами Божие благословение на твой свободный труд, залог твоего домашнего благополучия и блага общественного. Дан в Санкт-Петербурге, в девятнадцатый день февраля, в лето от рождества Христова тысяча восемьсот шестьдесят первое, царствования же нашего в седьмое.

Додаток Б

«Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости 19 февраля 1861 г.»

Введение

1. Крепостное право на крестьян, водворенных в помещичьих имениях, и на дворовых людей отменяется навсегда, в порядке, указанном в настоящем Положении и в других, вместе с оным изданных, Положениях и Правилах.

2. На основании сего Положения и общих законов крестьянам и дворовым людям, вышедшим из крепостной зависимости, предоставляются права, состояния свободных сельских обывателей, как личные, так и по имуществу. В пользование сими правами они вступают тем порядком и в те сроки, какие указаны в Правилах о приведении в действие Положений о крестьянах и в особом Положении о дворовых людях.

3. Помещики, сохраняя право собственности на все принадлежащая им земли, предоставляют, за установленные повинности, в постоянное пользование крестьян, усадебную их оседлость, и, сверх того, для обеспечения их быта и для выполнения их обязанностей Пред правительством и помещиком то. количество полевой земли и других угодий, которое определяется на основаниях, указанных в местных положениях.

4. Крестьяне, за отведенный, на основании предъидущей статьи, надел, обязаны отбывать, в пользу помещиков определенных, в местных положениях повинности: работою или деньгами.

5. Возникающая из сего обязательный поземельный отношения между помещиками и крестьянами определяются правилами, изложенными как в сем Общем, так и в особых местных положениях. Примечание. Сии местные положения суть: 1) для тридцати четырех губерний Великороссийских, Новороссийских и Белорусских; 2) для губерний Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской; 3) для губерний Киевской, Подольской и Волынской; 4) для губерний Виленской, Гродненской,

Ковенской, Минской и части Витебской. Кроме того, к местным положениям присоединены дополнительные правила: 1) об устройстве крестьян, водворенных в имения мелкопоместных владельцев, и о пособии сим владельцам; 2) о приписанных к частным горным заводам людях ведомства министерства финансов; 3) о крестьянах и работниках, отбывающих работы при пермских частных горных заводах и соляных промыслах; 4) о крестьянах, отбывающих работы на помещичьих фабриках; 5) о крестьянах и дворовых людях в Земле Войска Донского; 6) о крестьянах и дворовых людях в Ставропольской губернии; 7) о крестьянах и дворовых людях в Сибири, и 8) о людях, вышедших из крепостной зависимости в Бессарабской области.

6. Наделение крестьян землею и другими угодьями, а равно следующие за сие повинности в пользу помещика, определяются преимущественно по добровольному между помещиками и крестьянами соглашению, с соблюдением лишь следующих условий:

1) чтобы надел, предоставляемый крестьянам в постоянное пользование, для обеспечения их быта и исправного отправления ими государственных повинностей, не был менее того размера, который определен, с этою целию, в местных положениях;

2) чтобы те повинности крестьян в пользу помещика, которыя отправляются работою, определялись не иначе, как временными договорами, на сроки не долее трех лет (при чем не воспрещается однако же возобновлять такие договоры в случае желания обеих сторон, но также временно, не долее, как на трехлетний срок); - и

3) чтобы вообще заключаемая между помещиками и крестьянами сделки не были противны общим гражданским законам и не ограничивали прав личных, имущественных и по состоянию, предоставляемых крестьянам в настоящем Положении.

Во всех тех случаях, когда добровольныя соглашения между помещиками и крестьянами не состоятся, надел крестьян землею и

отправление ими повинностей производится на точном основании местных положений.

7. На сих основаниях составляются "уставныя грамоты", в которых должны быть определены постоянный поземельныя отношения между каждым помещиком и водворенными на его земле крестьянами. Составление таких уставных грамот предоставляется самим помещикам. Как на составление оных, так на рассмотрение и введение их в действие, назначается два года со дня утверждения сего Положения.

Примечание. Подробности, относящиеся до составления и исполнения уставных грамот, содержатся в местных положениях и в Правилах о порядке приведения в действие Положений о крестьянах.

8. Помещики, наделив крестьян, в постоянное пользование, за.установленныя повинности, землю, на основании местных положений, не обязаны впредь, Ни в каком случае, наделять их каким бы то ни было. сверх того, количеством земли.

9. По введении в действие настоящего Положения слагаются с помещиков: 1) обязанности по продовольствию и призрению крестьян; 2) ответственность по взносу крестьянами государственных податей и отправлению ими денежных и натуральных повинностей; 3) обязанность ходатайствовать за крестьян по делам гражданским и уголовным, на основании ст. 1119Зак.о Сост. Т. IX Свода Зак. 1857 года, и 4) ответственность за них во всех казенных взысканиях, как-то: штрафах, пошлинах, и проч. 10. Затем, на самих крестьян возлагается попечение по общественному продовольствию и призрению и ответственность за исправное отбывание следующих с них казенных и земских, натуральных и денежных повинностей, на основаниях, изложенных ниже (раздел III).

11. Крестьянам предоставляется право выкупать в собственность усадебную их оседлость, посредством взноса определенной выкупной суммы и с соблюдением правил, в местных положениях изложенных.

12. С согласия помещиков крестьяне могут, сверх усадебной оседлости, приобретать в собственность, на основании общих законов, полевая земля и другая угодья, отведенный тем крестьянам в постоянное пользование. С таким приобретением крестьянами в собственность их надела, или определенной в местных положениях части онаго, прекращаются все обязательные поземельные отношения между помещиками и означенными крестьянами.

13. Независимо от способа, указанного в предшествующей Статье, обязательные поземельные отношений между помещиками и крестьянами прекращаются следующими двумя способами:

1) если крестьяне добровольно откажутся, с соблюдением того порядка и тех условий, какие определены в местных положениях, от пользования предоставленным им наделом; - и

2) если крестьяне перейдут, с соблюдением всех установленных для сего правил, в другая сословия.

14. Дабы облегчить крестьянам приобретение в собственность отведенных им в постоянное пользование земель, в случае добровольного на то соглашения между помещиком и крестьянами, или в случае требования самого помещика, правительство оказывает пособие, в . том размере и тем порядком, какие определены в особом Положении о выкупе крестьянами усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению ими в собственность полевых угодий.

15. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости, но состоящие в обязательных поземельных отношениях к помещикам, именуется "временно-обязанными крестьянами".

16. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости и приобретшие в собственность поземельная угодья на основаниях, в Положениях изложенных, именуется "крестьянами-собственниками".

17. Вышедшие из крепостной зависимости крестьяне составляют, по делам хозяйственным, сельския общества, а для ближайшего управления и

суда соединяются в волости. В каждом сельском обществе и в каждой волости заведывание общественными делами предоставляется миру и его избранным, на основаниях, в сем Положении изложенных.

18. Помещику, впредь до прекращения обязательных к нему отношений крестьян, на его земле водворенных, предоставляется вотчинная полиция и попечительство над обществом сих крестьян, на основании статей 148 - 163 сего Положения.

19. Крестьяне и общественныя их учреждения подчиняются общим губернским и уездным управлениям.

20. Для приведения в действие Положений о крестьянах и для разрешения особых дел, возникающих из обязательных поземельных отношений между помещиками и временно-обязанными крестьянами, учреждаются в каждой губернии: 1) губернское по крестьянским делам Присутствие; 2) уездные мировые съезды, и 3) мировые посредники. Состав, предметы ведомства, пределы власти и порядок действия сих учреждений определяются в особом о них Положении.

Раздел I

О ПРАВАХ КРЕСТЬЯН, ВЫШЕДШИХ ИЗ КРЕПОСТНОЙ ЗАВИСИМОСТИ

ГЛАВА I. - О ПРАВАХ ЛИЧНЫХ И ПО СОСТОЯНИЮ

21. На крестьян, вышедших из крепостной зависимости, распространяются общия постановления законов гражданских о правах и обязанностях семейственных. На сем основании, для вступления крестьян в брак и распоряжения в их семейственных делах, не требуется дозволения помещиков.

Примечание. Попечение о личности и об имуществе малолетних сирот возлагается на обязанность сельских обществ. В назначении опекунов и попечителей, в поверке их действий и во всех сего рода делах крестьяне руководствуются местными своими обычаями. Если бы, в распоряжениях

мира, родственники малолетнего усмотрели что-либо клонящееся к его ущербу, то они могут обращаться к защите мирового посредника.

22. Крестьяне, как отдельно, так и целыми обществами, могут входить, на основании общих постановлений, во всякие законом дозволенные, договоры, обязательства и подряды:

1) с частными лицами, по взаимному с ними согласию, без ограничения суммы с той и другой стороны; . 2) с казною: без уплаты гильдейских пошлин только по предметам крестьянской промышленности и по содержанию оброчных статей и почтовых лошадей, а со взятием установленного на торговлю свидетельства или со внесением соответствующей суммы, - по всякому роду дел на общем для свободных сельских обывателей основании (Свода Зак. 1857 г. Т. X ч. 1 Зак. Гражд. кн. IV разд. III).

Примечание 1. В обеспечение договоров и обязательств с казною крестьяне могут представлять, независимо от общих залогов, указанных в законе, и ручательства своих обществ, на основании правил, о обязательствах по договорам с казною (Свода Зак. 1857 г. Т. X. ч. 1 Зак. Гражд. кн. IV). Земли, отведенные помещиками в пользование крестьянам, не могут, ни в каком случае, служить залогами по договорам и обязательствам крестьян с казною или с частными лицами.

Примечание 2. Сельские и волостные начальники не могут, пока состоят в сих должностях, заключать с крестьянами своей волости обязательства по содержанию оброчных статей и по исправлению каких-либо повинностей.

23. Крестьянам, вышедшим из крепостной зависимости, предоставляется право, наравне с другими свободными сельскими обывателями и с соблюдением, установленных в общих законах и в сем Положении, правил:

1) производить свободную торговлю, предоставленную крестьянам, без взятия торговых свидетельств и без платежа пошлин (Свода Зак. 1857 г. Т. XI ч. 2 Уст. Торг. ст. 295 - 298, 349 - 356 и 358);

2) открывать и содержать, на законном основании, фабрики и разные промышленныя, торговыя и ремесленныя заведения (Свода Зак. 1857 г. Т. XI ч. 2 Уст. Торг. ст. 335 и 349 - 356 и Уст. фабр. ст. 48);

3) записываться в цехи; производить ремесла в своих селениях и продавать свои изделия, как в селениях, так и в городах (Свода Зак. 1857 г. Т. XI ч. 2 Уст. Торг. ст. 356);

4) вступать в гильдии, торговые разряды и соответствующие оным подряды (Свода Зак. 1857 г. Т. XI ч. 2 ст. 234, 238 - 244 и 251 - 255).

Примечание. Правила об открытии вновь разного рода промышленных заведений в усадьбах, еще не выкупленных крестьянами, излагаются в местных положениях.

24. Крестьянам предоставляются следующие права по искам, жалобам, ходатайству и суду:

1) по делам гражданским: отыскивать свои права, вчинать иски и тяжбы и отвечать за себя, лично или чрез поверенных, а равно быть поверенными как крестьян своего общества, так и лиц посторонних;

2) по делам уголовным и полицейским: подавать жалобы и охранять свои права всеми дозволенными законом способами, лично и чрез поверенных, в тех случаях, когда участие поверенного допускается в делах уголовных; - и

3) быть свидетелями и поручителями на общем основании.

Примечание 1. По делам крестьянских обществ могут иметь хождение, на правах поверенных, только лица, уполномоченныя на то мирским приговором.

Примечание 2. Хотя, на основании сей статьи, крестьяне на будущее, с обнаружения сего Положения, время получают право иска и жалобы, как на посторонних лиц, так и на владельца земли, на которой они водворены; но по таким действиям и распоряжениям помещиков, кои совершились до обнаружения сего Положения, в силу существовавших крепостных

отношений, начинать иски и тяжбы крестьянам воспрещается, кроме случаев, указанных в ст. 32.

Примечание 3. Денежные взыскания с крестьян производятся, применяясь к правилам, постановленным Свода Зак. 1857 г. Т. XII ч. 2 Уст. благоустр. каз. сел в статьях 384 - 407. При продаже имущества крестьян на удовлетворение взыскания, из вырученных денег, прежде всего и сполна, удовлетворяются недоимки по казенным и помещичьим повинностям, а также по мирским сборам, и за тем уже прочия взыскания, по соразмерности исков.

25. Крестьяне не могут быть подвергаемы никакому наказанию иначе как по судебному приговору, или по законному распоряжению поставленных над ними правительственных и общественных властей.

26. Крестьяне, в тяжбах и спорах между собою, могут разбираться судебным порядком. Независимо от сего, они могут обращаться для разбирательства к помещику, на земле коего они водворены, если сам помещик и обе тяжущияся стороны на сие согласны. В сем случае на решение помещика жалобы не допускаются, и решение это приводится в исполнение.

27. В тех случаях, когда крестьяне, как отдельно, так и от всего общества, уполномочивают, на ходатайство по-их делам, помещиков, на землях коих они водворены, доверенности этого рода пишутся на простой бумаге и свидетельствуются мировым посредником, установленным для того порядком.

28. Помещику предоставляется, для защиты крестьян, водворенных на его земле, присутствовать, буде пожелает, и без особаго на то от них уполномочия, при следствиях, производимых над крестьянами по делам о проступках и преступлениях, или к коим они прикосновенны, и пользоваться при сем правами, указанными Свода Зак., 1857 года, Т. XV, кн. 2 Судопр. Угол. в ст. 152 и 153; Т. II ч. 1 Прил. к Общ. Губ. Учр. ст. 4013 (примеч.) и по 4 Прод. № 2 Учр. Суд. Следов, ст. 24; также получать по сим делам справки в

уездных и губернских учреждениях той губернии, где сии крестьяне жительствоуют.

29. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости, как свободные сельские обыватели, получают также следующие права по состоянию:

1) на основании правил, в сем Положении изложенных, участвовать на сходах в составлении мирских приговоров и в общественных: выборах; равно отправлять по выборам общественныя должности, установленныя законом;

2) перечисляться в другия сословия и общества, по правилам, всем Положении изложенным, а равно, по собственному желанию, поступать в военную службу и наниматься в рекруты, на общем для сельских обывателей основании;

3) отлучаться от места жительства, с соблюдением правил, установленных общими законами и настоящим Положением;

4) отдавать детей своих в общия учебныя заведения и поступать на службу по учебной, ученой и межевой частям, на основании правил, установленных на сей предмет для свободных податных сословий, по увольнительным свидетельствам, с исключением из податнаго оклада (Свода Зак., 1857 г., Т. III, Уст. о Служ. от Прав., ст. 60 - 63, 69, 73 - 75, 77 и 81; Т. V, Уст. о Под. ст. 316 - 320, и Т. X ч. 3, Зак. Меж. ст. 267 и по Прод. III N 1 примеч. к ст. 271).

30. Крестьяне не могут быть лишены прав состояния, или ограничены в сих правах иначе, как по суду или по приговору общества, утвержденному порядком, установленным в сем Положении.

Г Л [А В А] II.-О ПРАВАХ ПО ИМУЩЕСТВУ

31. По обнародовании сего Положения крестьянам оставляется их усадебная оседлость, впредь до приобретения ими оной в собственность, на правилах, определенных в Положении о выкупе крестьянами усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению ими в собственность полевых угодий. Все движимое имущество крестьян, как-то: домашний и рабочий скот, земледельческий орудия и пр., на основании

существующих постановлений, принадлежит вполне крестьянам; мирские денежные капиталы и мирские же хлебные запасы составляют собственность крестьянского общества.

32. Земли, дома и вообще недвижимыя имущества, приобретенныя крестьянами в прежнее время на имя их помещиков, укрепляются за крестьянами или их наследниками окончательно, по утверждению за ними сих имуществ самими помещиками или решением мирового учреждения, на основании особых правил, при сем приложенных.

33. Каждый крестьянин может приобретать в собственность недвижимыя и движимыя имущества, а также отчуждать оныя, отдавать их в залог и вообще распоряжаться ими, с соблюдением общих узаконений, установленных на сей предмет для свободных сельских обывателей.

34. Сельское общество может также, на основании общих законов, приобретать в собственность движимыя и недвижимыя имущества. Землями, приобретенными в собственность независимо от своего надела, общество может распоряжаться по своему усмотрению, разделять их между домохозяевами, и предоставлять каждому участок, в частную собственность, или оставлять сии' земли в общем владении всех домохозяев.

35. Право на участие в общем владении собственностью, приобретенною обществом, каждый крестьянин, отдельно, может уступить постороннему лицу не иначе, как с согласия мира.

36. Каждый член сельского общества может требовать, чтобы из состава земли, приобретенной в общественную собственность, был ему выделен, в частную собственность, участок, соразмерный с долею его участия в приобретении сей земли. Если такой выдел окажется неудобным или невозможным, то обществу предоставляется удовлетворить крестьянина, желающаго выделиться, деньгами, по взаимному соглашению, или по оценке.

Примечание. Разбор могущих возникать в сих случаях споров предоставляется уездному мировому съезду.

37. Приобретенными в собственность, на основании 11 и 12 статей сего Положения, землями крестьянского надела и выкупленными усадьбами, крестьяне пользуются и распоряжаются, как своим достоянием, на правилах, изложенных в предыдущих статьях (33, 34, 35 и 36), с соблюдением тех условий, на основании коих усадьбы и земли приобретены, и во всяком случае с тем ограничением, что в продолжение первых девяти лет, со времени утверждения сего Положения, означенныя земли не могут быть отчуждаемы, или закладываемы посторонним лицам, не принадлежащим к обществу; но-переуступка и отдача в залог таких земель членам того-же сельского общества не воспрещается.

Примечание. О порядке пользования и распоряжения-землями крестьянского надела, которыя будут приобретены крестьянами в собственность, с пособием от правительства, излагаются подробныя правила в Положении о выкупе крестьянами усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению ими в собственность полевых угодий.

38. В порядке наследования имуществом крестьянам дозволяется руководствоваться местными своими обычаями.

39. Имущество, оставшееся после крестьян, умерших без наследников (выморочное), поступает в пользу того сельского общества, в пределах коего имущество сие. находится.

Разд[ел] II

ОБ УСТРОЙСТВЕ СЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ И ВОЛОСТЕЙ И ОБЩЕСТВЕННОГО ИХ УПРАВЛЕНИЯ

Г Л [А В А] 1. - ОБ ОБРАЗОВАНИИ СЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ И ВОЛОСТЕЙ

40. "Сельское общество" составляется из крестьян, водворенных на земле одного помещика; оно может состоять либо из целого селения (села или деревни), либо из одной части разнопоместнаго селения, либо из нескольких мелких, по возможности смежных, и, во всяком .случае,

ближайших между собою поселков (как-то: выселков, починков, хуторов, застенков, односельий, или-отдельных дворов, и т. п.), пользующихся всеми угодьями, или некоторыми из них сообща, или же имеющих другия общия хозяйственныя выгоды.

41. Крестьяне имений, в коих числится не более двадцати ревизских мужескаго пола душ, если крестьяне эти живут в селении, принадлежащем разным владельцам, или хотя и в отдельных разнопоместных поселках, но не в дальнем одни от других расстоянии, соединяются в одно сельское общество, либо присоединяются к другим обществам, с согласия сих последних.

42. "Волости" образуются из состоящих в одном уезде и, по возможности, смежных, сельских обществ. Присоединении в волости сельския общества не раздробляются.

43. Для волости полагается наименьшее число жителей - около трех сот ревизских мужескаго пола душ, а наибольшее - около двух тысяч. Наибольшее расстояние отдаленнейших селений волости от средоточия управления оной полагается около двенадцати верст.

Примечание. В тех местностях, где, по малому населению, не найдется, на определенном в этой статье протяжении, трехсот душ крестьян, или где, наоборот, на незначительном расстоянии сосредоточено население свыше двух тысяч душ, допускаются отступления от вышеуказаннаго правила, с разрешения начальников губерний.

44. При образовании волостей, принимается в соображение нынешнее разделение на приходы, т. е. из каждого прихода образуется волость, если только приход соответствует условиям, впредьидущей статье постановленным. При малочисленности- прихода, соединяются в одну волость два или несколько приходов; но при сем приходы не раздробляются.

Примечание. Допускаются, с разрешения начальника губернии, отступления от изложенных выше правил, только в тех случаях, когда, по

местным обстоятельствам, встретится особое затруднение в соблюдении ОНЫХ.

45. Значительное селение, хотя бы оно превышало высший размер числа душ, назначенный для волости, и состояло из нескольких приходов и нескольких сельских обществ, составляет, во всяком случае, одну волость.

ГЛ[АВА] II. - О СЕЛЬСКОМ ОБЩЕСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

46. Сельское общественное управление составляют:

1) сельский сход; - и

2) сельский староста. Сверх того, общества, кои найдут то необходимым, могут иметь: особых сборщиков податей; смотрителей хлебных магазинов, училищ и больниц; лесных и полевых сторожей; сельских писарей, и т. п.

О т д [ел] I.. -О сельских сходах

47. "Сельский сход" составляется из крестьян-домохозяев, принадлежащих к составу сельскаго общества,, и, кроме того, из всех назначенных по выбору сельских должностных лиц. Не воспрещается домохозяину, в случае отлучки, болезни и вообще невозможности лична явиться на сход, присылать вместо себя кого-либо из. членов своего семейства; с дворов же многотягольных дозволяется присылать на сход двух или более крестьян,. если сие согласно с местным обычаем.

Примечание 1. В сельских сходах участвуют и те; крестьяне, которые приобрели свои участки в собственность (крестьяне-собственники); они подают голос на сходах по всем, до них касающимся, делам, как-то: по раскладкам казенных податей и повинностей, земских и общественных, при суждениях о мирских нуждах и пользах, при выборах -должностных лиц и т. п., но не принимают никакого участия в делах, касающихся отношений сельского общества к владельцу отведенной в пользование общества земля.

Примечание 2. Крестьяне, состоящие под следствием или судом по преступлениям или проступкам, влекущим за собою потерю всех особенных прав и преимуществ, лично и по состоянию обвиняемого ему присвоенных

(Свода Зак. 1857 г. Т. XV, кн. 1 Улож. о Наказ, ст. 47), или же отданные под надзор общества по решениям судебных мест, не допускаются к участию в сходах.

48. Первое место на сельском сходе и охранение на нем должного порядка принадлежат старосте. Из сего общего правила исключаются только те случаи, когда сходы собираются: 1) для учета должностных лиц, и 2) для рассмотрения принесенных на сии лица жалоб. В сих случаях первое место на сельских сходах предоставляется волостному старшине.

49. Сельский сход созывается, смотря по надобности, старостою, преимущественно в дни воскресные или праздничные.

50. Мировой посредник, когда представится надобность, приказывает также старосте, или другому должностном-у лицу, собрать сельский сход. Право это предоставляется и помещику, если он признает нужным собрать сход.

51. Ведению сельскаго схода подлежат: 1) выборы сельских должностных лиц и назначение выборных на волостной сход;

2) приговоры об удалении из общества вредных и порочных членов его; временное устранение крестьян от участия в сходах не долее как на три года;

3) увольнение из общества членов его и прием новых;

4) назначение опекунов и попечителей, поверка их действий;

5) разрешение семейных разделов;

6) дела, относящийся до общинного пользования мирскою землею, как-то: передел земель, накладка и скидка тягол, окончательный раздел общинных земель на постоянные участки и т. п.;

7) при участковом или подворном (наследственном) пользовании землею, распоряжение участками мирской земли, по какому-либо случаю остающимися праздными или несостоящими в подворном пользовании;

8) совещания и ходатайства об общественных нуждах, благоустройстве, призрении и обучении грамоте; 9) принесение, куда следует, жалоб и просьб, по делам общества, чрез особых выборных;

10) назначение сборов на мирские расходы;

11) раскладка всех лежащих на крестьянах казенных податей, земских и мирских денежных сборов, равно как земских и мирских натуральных повинностей, и порядок ведения счетов по означенным податям и сборам;

12) учет должностных лиц, сельским -обществом избранных, и назначение им жалованья или иного за службу вознаграждения;

13) дела по отбыванию рекрутской повинности, в той степени, в какой они касаются сельского общества;

14) раскладка оброка и издельной повинности по тяглам, по душам, или иным принятым способом, там, где повинности, в пользу помещика, отбываются за круговую порукою целого общества;

15) принятие мер к предупреждению и взысканию -недоимок;

16) назначение ссуд из запасных сельских магазинов и всякого рода вспомоществований; 17) дача доверенностей на хождение по делам общественным; - и

18) все те случаи, когда, по общему закону или по правилам Положений о крестьянах требуется согласие или разрешение сельского общества.

Примечание 1. Предметы, в пунктах 6 и 14 означенные и состоящие в связи с общинным пользованием землею, не входят в предметы ведомства сельских сходов в тех местностях, где существует участковое или подворное (наследственное) пользование землею. Равным образом, в суждениях о тех же предметах не участвуют лица, выделившиеся из общинного пользования землею

Примечание 2. В сельских обществах, в коих некоторые домохозяева платят оброк, а другие отбывают издельную повинность, тем и другим предоставляется, независимо от общего сельского схода, собираться, в свободное от сельских работ время, отдельно на частных сходах, для обсуждения предметов, касающихся исключительно до оброка или издельной повинности, отбываемых ими порознь.

Примечание 3. Сельский сход может совеща́ться и постановлять приговоры только по предметам, в этой статье исчисленным. Если же сход будет иметь суждение и постановит приговор по предметам, его ведению не подлежащим, то приговор считается ничтожным, а лица, участвовавшие в составлении онаго или в самовольном созвании схода, смотря по важности дела: или подвергаются взысканию по решению мирового посредника, или предаются суду.

52. Решения сельских сходов признаются законными тогда только, когда на сходах были: сельский староста, или заступающий его место, и не менее половины всех крестьян, имеющих право участвовать в сходах, и когда они относятся до предметов, исчисленных в 51 статье.

53. Все дела на сельском сходе решаются: или с общего согласия, или большинством голосов. За каждым крестьянином, который участвует в сходе, считается один голос.

54. Для решения нижеследующих дел требуется согласие не менее двух третей всех крестьян, имеющих голос на сходе:

1) о замене общинного пользования землею участковым или подворным (наследственным);

2) о разделе мирских земель на постоянные наследственные участки;

3) о переделах мирской земли;

4) об установлении мирских добровольных складок. и употреблении мирских капиталов; - и

5) об удалении порочных крестьян из общества и предоставлении их в распоряжение правительства.

Примечание. Приговоры об удалении крестьян и общества, прежде исполнения их, представляются старостою мировому посреднику (ст. 157).

55. Прочия дела решаются на сходах по приговору тех крестьян, на стороне которых, по счету, окажется хотя бы одним голосом более половины всех участвующих в сходе; если же сход разделится на две половины, равная

по числу голосов, то большинство считается на той стороне, с которою согласится староста.

56. Голоса собираются: или разделением схода на две стороны и счетом голосов, на каждой стороне стоящих, или же иным способом по существующему в каждом обществе обычаю.

57. Приговоры сельского схода, по делам, указанным в ст. 54, записываются в особую книгу. Приговоры по другим делам записываются в оную только тогда, когда сего потребует сход. Для письменных приговоров схода не устанавливается никакой особой формы.

Отд[ел] II. - О обязанностях старосты и других сельских должностных лиц

58. По делам общественным сельский староста исполняет, в пределах ведомства сельского общественного, управления, следующие обязанности:

1) созывает и распускает сельский сход и охраняет должный на оном порядок;

2) предлагает на рассмотрение схода все дела, касающиеся нужд и польз сельского общества;

3) приводит в исполнение приговоры сельского схода, распоряжения волостного управления и мировых учреждений;

4) наблюдает за целостию меж и межевых знаков, на землях, в пользовании крестьян находящихся, или принадлежащих им в собственность:

5) наблюдает за исправным содержанием дорог, мостов, гатей, перевозов и пр., на землях, отведенных сельскому обществу в надел или приобретенных крестьянами в собственность;

6) наблюдает за исправным отбыванием крестьянами податей и всякого рода повинностей как казенных, земских и мирских, так оброка или издельной повинности в пользу помещика, и собирает сии подати и оброки в тех обществах, где не будет особых сборщиков;

7) понуждает к исполнению условий и договоров крестьян между собою, а равно заключенных с помещиками в посторонними лицами, когда такие договоры не оспариваются самими крестьянами;

8) надзирает за порядком в училищах, больницах, богодельнях и других общественных заведениях, если они учреждены сельским обществом на свой собственный счет;

9) наблюдает за своевременным составлением ревизских сказок и подает оныя, куда следует;

10) по просьбам крестьян о выдаче им установленных билетов и паспортов на отлучки, или об увольнении вовсе из общества, дает волостному старшине надлежащее удостоверение в том, что к увольнению означенных крестьян препятствия нет;

11) заведывает, в порядке, установленном обществом, мирским хозяйством и мирскими суммами; надзирает за целостию запасного общественного хлеба и за правильным распоряжением оным; - и

12) охраняет от растраты те имущества неисправных плательщиков, коими обеспечивается взыскание недоимки.

59. Пока крестьяне состоят в обязательных отношениях к помещику, на земле коего они водворены, сельский староста должен: крестьян, отправляющих издельную повинность, наряжать на работу, а с оброчных взыскивать оброк, сообразно с требованием помещика, основанным на правилах местных положений, и вообще немедленно исполнять законный требования помещика, под своею личною ответственностью, согласно с изданными о крестьянах положениями.

60. Сельский староста исполняет все приказания волостного старшины по делам полицейского ведомства, в ст. 83 упомянутым. Сверх того, не ожидая приказаний, староста обязан, в пределах своего общества:

1) принимать необходимые меры для охранения благочиния, порядка и безопасности лиц и имуществ от преступных действий, а равно

предупреждать, чтобы не было потрав хлеба, побоя травы, лесных пожаров и порубок в лесах;

2) задерживать бродяг, беглых и военных дезертиров и представлять их земской полиции для дальнейшего распоряжения;

3) распоряжаться подачею помощи в чрезвычайных случаях, как например: при, пожарах, наводнениях, повальных болезнях, падеже скота и других общественных бедствиях, немедленно извещая волостного старшину, а в случае надобности - донося прямо и полиции о важнейших происшествиях в сельском обществе;

4) в случае совершения преступления, делать предварительное дознание, задерживать виновных и охранять следы преступления до прибытия земской полиции или судебного следователя.

61. По предметам, в предшедшей статье указанным, сельский староста обязан безотлагательно исполнять все законныя требования помещика, согласно правилам, в ст. 150 сего положения изложенным.

62. Ведомству сельскаго старосты подлежат все проживающие на землях, отведенных сельскому обществу в надел, или приобретенных крестьянами в собственность, лица податнаго состояния, а также отставные и бессрочно-отпускные нижние военные чины и их семейства.

Примечание. Из сего изъемяются только находящиеся в услужении у помещиков и другая, проживающая в-их усадьбах, лица; они состоят непосредственно в ведении земской полиции. Если такими лицами, произведены будут беспорядки в селении или на землях крестьянских, то староста представляет виновных помещику, а в случае совершения ими уголовных преступлений или важных проступков - полиции, по общему порядку.

63. Сельский староста обязан исполнять беспрекословно все законныя требования мирового посредника, судебного следователя, земской полиции и всех установленных властей, по предметам их ведомства.

64. Сельскому старосте предоставляется право, за маловажные проступки, совершенные лицами, ему подведомственными, подвергать виновных: назначению на общественные работы до двух дней, или денежному, в пользу мирских сумм, взысканию до одного рубля, или аресту, не более двух дней. Кто считает себя неправильно подвергнутым взысканию, тот может принести жалобу, в семидневный срок, мировому посреднику.

65. Сельский староста обязан, при исполнении дел особой важности, именно: при производстве личных взысканий, как полицейских, так и налагаемых крестьянским судом или сходом, при всяком обыске в крестьянском доме или строении, при всяком задержании или взятии под арест, при приеме от сборщика и расходовании мирских денег и при взносе оброчной суммы помещику, непременно приглашать двух свидетелей, преимущественно из стариков сельского общества. То же правило, по возможности, наблюдается и при предварительном дознании по проступкам и преступлениям.

Примечание. В случае малолюдства сельского общества или когда вселении остается налицо мало крестьян, старосте дозволяется требовать на сей предмет свидетелей из ближайших обществ.

66. Когда волость состоит из одного сельского общества, обязанности старосты исполняет волостной старшина. В сем случае избираются "помощники старшины", в числе от одного до трех, смотря по обширности общества. Они содействуют старшине в исполнении всех его обязанностей и состоят в непосредственном его распоряжении.

67. На "сборщика податей" возлагается:

1) взимание лежащих на крестьянах податей; оброка, следующего в пользу помещика, и всяких установленных денежных сборов, а также недоимок по сим сборам;

2) ведение счетов полученным деньгам;

3) наблюдение за бездоимочным взносом, от каждого хозяина, следующих с него платежей;

4) хранение поступивших с крестьян податей, сборов и оброков, впредь до представления их кому следует, в том месте и тем порядком, которые будут определены сходами; >

5) внесение в уездное казначейство податей и сборов и получение установленных в сдаче оных квитанций;

6) представление сходам отчета в поступивших от крестьян суммах;

7) представление сходам о неплательщиках, для принятия мер ко взысканию с них недоимок, - и

8) раздача всем домохозяевам окладных книжек, или бирок, или других каких-либо знаков, для помето получении сборщиком денег, согласно с принятым в обществе порядком.

68. Обязанности всех остальных должностных лиц, как-то: смотрителей хлебных магазинов, училищ и больниц, лесных и полевых сторожей, сельских писарей и т. п., определяются самим названием должностей.